

KULTURY WSCHODNIOŚŁOWIAŃSKIE – OBLICZA I DIALOG.
POLSKA – ROSJA – UKRAINA

UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

**KULTURY WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIE
– OBlicZA I DIALOG.
POLSKA – ROSJA – UKRAINA**

TOM II

REDAKCJA

WAWRZYNIEC POPIEL-MACHNICKI – redaktor naukowy
MATEUSZ JAWORSKI – sekretarz

POZNAŃ 2012

REDAKTOR
Prof. UAM dr hab. Wawrzyniec Popiel-Machnicki

RECENZENCI:
Prof. dr hab. Tatiana Kosmeda (teksty w języku ukraińskim)
Prof. UAM dr hab. Wawrzyniec Popiel-Machnicki (teksty w języku polskim
i rosyjskim)

Autorzy niniejszego zbioru artykułów składają podziękowania dla
Pani dr Alicji Brus – opiekuna sekcji kulturoznawczo-literaturoznawczej,
Pana dr. Yury Fedorushkova – opiekuna sekcji językoznawczej,
Pana dr. Ryszarda Kupidury – opiekuna sekcji ukrainistycznej
Wschodniosłowiańskiego Koła Naukowego
za naukowy wkład wniesiony w proces powstawania niektórych artykułów,
wchodzących w skład tej książki.

Podziękowania również dla Władz Rektorskich
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, a szczególnie dla
Pana Rektora ds. studenckich, prof. dr. hab. Zbigniewa Pilarczyka
i
Pana Rektora ds. nauki i współpracy międzynarodowej,
prof. dr. hab. Jacka Witkosia,
bez pomocy finansowej których, nie doszłoby do wydania niniejszej
publikacji.

© Copyright for this edition by Instytut Filologii Rosyjskiej UAM, Poznań 2012

PROJEKT OKŁADKI: CLUE.PRO

FORMATOWANIE TESTU: Janina Mickiewicz-Turska

ISBN 978-83-930308-9-7

WYDAWCA: INSTYTUT FILOLOGII ROSYJSKIEJ UAM
61-874 Poznań, al. Niepodległości 4

Wydanie I. Ark. wyd. 11,5. Ark. druk. 12,5.

ZAKŁAD GRAFICZNY UAM, POZNAŃ, UL. H. WIENIAWSKIEGO 1

Spis treści

Wstęp , W. Popiel-Machnicki	9
P. Bogusz-Tessmar , <i>Pętla jako klucz do odkrywania tożsamości bohaterów „Braci Karamazow” Fiodora Dostojewskiego</i>	13
T. Iemeljanova , <i>Модальная организация диалогической и монологической речи</i>	20
M. Jaworski , <i>Człowiek sprowadzony do obozu. Próba interpretacji twórczości Warłama Szalamowa w kontekście filozofii Georgio Agambena</i>	29
P. Jędrasik , <i>Chwyty językowe wykorzystywane w celu mentalnego oswojenia wojny – na podstawie fragmentów dzienników wojennych z początków października 1941 roku</i>	33
M.N. Kistowska , <i>Wiedza i władza. Gender i pierestrojka. „Mała Wiera” Marii Chmielik i Wasyla Piczuła</i>	42
M. Kril , <i>Українські „шестдесятники”: незакінчений проект</i>	51
J. Kupidura , <i>Ukrainki w parlamencie II RP</i>	60
O. Kuzmenko , <i>Кіно як інструмент формування національної ідентичності. Український контекст</i>	66
P. Luzak , <i>Rosja 2008–2011 – polityka ekonomiczna w dobie kryzysu i spowolnienia gospodarczego</i>	76
A. Murawski , <i>Rola Kaukazu Południowego w rosyjskiej strategii ekonomicznej na obszarze postradzieckim. Stan obecny i perspektywy</i>	86
J. Nowakowska , <i>Силуэты женщин в творчестве Людмилы Петрушевской в гендерном аспекте</i>	95
N. Olszanecka , <i>Problemy demograficzne Federacji Rosyjskiej i Ukrainy. Wybrane rozwiązania</i>	104
J.M. Paulus , <i>Физиологический очерк в „Чемодане” – авторский эксперимент Сергея Довлатова</i>	113
M. Pieczyński , <i>Исчезновение Бога и преодоление метафизики. Танец Заратустры в „Кислороде” Ивана Вырыпаева</i>	122
A.K. Przybysz , <i>Герой Федора Достоевского и Миодрага Булатовича в сфере теории биоэнергетики. Вступление в разработку темы</i>	128
D. Rzeszewska , <i>Syjonidy i ich miejsce we współczesnej rosyjskiej kulturze</i>	135
I. Shpuntuou , <i>Выбранные аспекты лингвокультурологического анализа названий карточных игр русского языка</i>	142
N. Smagina , <i>Futurologiczna wizja świata w powieści Tatiany Tołstoj „Kys”</i>	147

E. Szymkowiak , <i>Этическая ценность встречи в системе общения героев как путь к выявлению истинной натуры человека (на основании романа „Идиот” Федора Достоевского)</i>	156
P. Świątek , <i>Wielka Smuta w najnowszej literaturze i filmie rosyjskim</i>	169
K. Wieczorek , <i>„Riwne/Rowno” Ołeksandra Irwancia jako przykład antyutopii we współczesnej literaturze ukraińskiej</i>	177

Contents

Introduction W. Popiel-Machnicki	9
P. Bogusz-Tessmar , <i>Loop as the key to understanding the characters' identity in the novel "The brothers Karamazov" by Fyodor Dostoevsky</i>	13
T. Iemelianova , <i>Modal organization of monological and dialogical speech</i>	20
M. Jaworski , <i>A man degraded to the camp. An attempt to interpret Varlam Shalamov's writings in the context of Giorgio Agamben's philosophy</i>	29
P. Jędrasik , <i>Linguistic strategies used for the purpose of mental accustoming to the war – based on fragments of war diaries from the beginning of october 1941</i>	33
M.N. Kistowska , <i>Power and knowledge. Gender and perestroika. Mariya Khmelik's and Vasili Pichul's "Little Vera"</i>	42
M. Kril , <i>The Ukrainian „sixties' generation": unfinished project</i>	51
J. Kupidura , <i>The Ukrainian women in second polish parliament</i>	60
O. Kuzmenko , <i>Cinema as a tool of national identity formation. Ukrainian context</i>	66
P. Luzak , <i>Russia 2008–2011 – the economic policy in the time of crisis and economic slowdown</i>	76
A. Murawski , <i>South Caucasus in the Russia's economic strategy on post-soviet area. The current situation and perspectives</i>	86
J. Nowakowska , <i>Women's profiles in prose of Ludmila Petrushevsky from a gender perspective</i>	95
N. Olszanecka , <i>Demographic problems of Russian Federation and Ukraine. Selected solutions</i>	104
J.M. Paulus , <i>Physiological sketch in "Suitcase" – Sergey Dovlatov's author experiment</i>	113
M. Pieczyński , <i>The disappearance of God and vanquishing the metaphysics. Dance of Zarathustra in "Oxygen" by Ivan Vyrypayev</i>	122
A.K. Przybysz , <i>The hero of Fyodor Dostoyevsky and Miodrag Bulatovic in the context of the theory of bioenergetics. Introduction to the major study</i>	128
D. Rzeszewska , <i>The Zionides and their place in contemporary Russian culture</i>	135
I. Shpuntuu , <i>On chosen aspects of linguistic and cultural analysis of the names of card games in Russian language</i>	142

N. Smagina , <i>The world from the futurological perspective in the novel "Kys" by Tatyana Tolstoy</i>	147
E. Szymkowiak , <i>The ethical value of a meeting in the system of socialization between characters as a way to dislodge the essence of human's nature (on the basis of Fyodor Dostoyevsky's "The Idiot")</i>	156
P. Świątek , <i>The Time of Troubles in the latest Russian literature and movie</i>	169
K. Wieczorek , <i>Oleksandr Irwanec's novel "Riwne/Rowno" as an example of anti-utopia in modern Ukrainian literature</i>	177

Wstęp

Prezentowana książka stanowi zbiór artykułów, będących wynikiem naukowych obrad, które odbyły się w dniach 17–18 listopada 2011 roku w Obrzycku w Domu Pracy Twórczej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Ten ciekawy dyskurs młodych badaczy – studentów i doktorantów, reprezentujących różne ośrodki naukowe w Polsce – odbył się w ramach III edycji Poznańskich Dni Kultury Wschodniosłowiańskiej „MiMoKi”, cyklicznej imprezy organizowanej przez Instytut Filologii Rosyjskiej UAM w Poznaniu. Pomysłodawcami spotkania w Obrzycku byli członkowie działającego przy Instytucie, Wschodniosłowiańskiego Koła Naukowego, którzy zaprosili przedstawicieli językoznawstwa, literaturoznawstwa, kulturoznawstwa, realioznawstwa, historii i politologii, w celu podzielenia się poglądami, dotyczącymi wschodnich sąsiadów Polski, a zwłaszcza Rosji i Ukrainy.

W dziedzinie językoznawstwa autorzy artykułów, w sposób samodzielny i twórczy poruszyli ciekawe zagadnienia, podchodząc do tematów w sposób wielopłaszczyznowy. Przykładem może posłużyć praca poświęcona między innymi wciąż aktualnej we współczesnej nauce pragmatyce lingwistycznej (na przykładzie analizy dyskursu publicystycznego i literatury pięknej), czy też artykuł podejmujący problem przenikania do mowy rosyjskiej nazewnictwa gier karcianych z zachodnioeuropejskiego obszaru językowego. Lingwistycznej analizie poddane zostały również fragmenty dzienników wojennych Rosjan, co pozwoliło autorce, w oparciu o projekt *oral history* – czyli historię mówioną, przybliżyć historyczną informację, bazującą na osobistych przeżyciach i osądach uczestników wydarzeń z 1941 roku.

W niniejszej publikacji mowa jest także o aktualnych kwestiach polityczno-ekonomicznych w krajach Wschodu. Autorzy prezentują interesujące prace dotyczące np. kryzysu gospodarczego lat 2008–2009, który dotknął również Federację Rosyjską i roli władz rosyjskich w przeciwdziałaniu temu zjawisku. W wydaniu zamieszczona została publikacja o skomplikowanych zagadnieniach odnoszących się do rosyjskiej polityki ekonomicznej na terenach byłych republik radzieckich obszaru południowo-kaukaskiego, która prowadzić ma do zdominowania na świecie dostaw surowców energetycznych. W kręgu zainteresowań młodych badaczy znalazła się problematyka demograficzna dotycząca sytuacji społecznej w Rosji i na Ukrainie, na którą wpłynął konsumpcyjny styl życia, z towarzyszącym mu pogorszeniem sytuacji materialnej i upadkiem polityki socjalnej.

Zrozumiałe również jest zaciekawienie badaczy tematem wciąż trwającego kształtowania się tożsamości narodowej w postsowieckiej rzeczywistości. Analiza powieści *Riwne/Rowno* Ołeksandra Irwancja pozwoliła na interesujące stwierdzenie, że Ukraina dzisiaj może być postrzegana z jednej strony jako była republika radziecka, a z drugiej, jako państwo podzielone symbolicznym murem na części zachodnią i wschodnią. Taki aspekt naświetla także artykuł z dziedziny filmoznawstwa, dotyczący, po części, ukraińskiej kinematografii, której rozwój ma nierozwalny związek z ukazaniem historii, języka i kultury, mających za zadanie podkreślać narodowy charakter. Przypatrując się współczesnym przemianom zachodzącym na Ukrainie, w prezentowanej książce nie zabrakło treści historycznych, ukazujących, w myśl współczesnych studiów genderowych, rolę ukraińskich pisarek w dziedzinie polityki. Praca kobiet z ramienia Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego – ugrupowania politycznego legalnie działającego w parlamencie II Rzeczypospolitej – wpłynęła na dążenia do uzyskania niepodległej Ukrainy. Świadectwem świeżego spojrzenia na ukraińską tożsamość narodową jest też próba zgłębienia ruchu „sześćdziesiątników”, uważanego za fenomen ukraińskiej kultury. Temat jest wciąż aktualny, a jego literacki wątek został poszerzony o kontekst kulturologiczny i historyczny.

Wielopłaszczyznowość badań podkreślają prace poruszające aspekt przenikania się kultur i to nie tylko tych słowiańskich. Twórczość cieszącego się dzisiaj dużą popularnością Iwana Wyrypajewa pozwoliła na zwrócenie uwagi na aspekt życia i śmierci, rozpatrywanych poprzez pryzmat filozofii Nietzschego i religijnych koncepcji zaratusztrianizmu. Ciekawym artykułem wydaje się także praca, wprowadzająca w świat żydowskiej poezji, a dokładniej w gatunek liryczny jakim jest syjonida, ślady której w rosyjskiej literaturze widoczne są nie tylko w XIX wieku, ale również współcześnie.

W dzisiejszy dyskurs naukowy wpisuje się analiza filmowo-literackiego mariażu Marii Chmielnik i Wasyla Piczuła. Ten kulturowo-artystyczny dialog pozwala na zmierzenie się z panującymi w Rosji Sowieckiej stereotypami, dotyczącymi kobiet i mężczyzn w dobie komunizmu, postrzeganymi w aspekcie płci społeczno-kulturowej. W prezentowanym na ten temat artykule pada przekonujące stwierdzenie, że gorbaczowowska pierestrojka była okresem, który dokonał zmian nie tylko ekonomiczno-ustrojowych, ale również zaczął wpływać na zmianę mentalności w zwykłej rosyjskiej rodzinie.

W książce zaprezentowano również problem historycznych relacji polsko-rosyjskich na przykładzie Wielkiej Smuty, która stała się tematem w najnowszej literaturze i filmie rosyjskim. W sposób obiektywny przybliżone zostały fakty, które przyczyniły się do ustanowienia przez

prezydenta Władimira Putina w 2004 roku święta państwowego, noszącego nazwę Dnia Jedności Narodowej.

Wciąż bardzo żywym zainteresowaniem badawczym cieszy się twórczość Fiodora Dostojewskiego. Prezentowane prace potwierdzają, że proza autora *Braci Karamazow* jest niewyczerpaną skarbnicą poszukiwań analityczno-interpretacyjnych, skarbnicą do której nie boją się zaglądać młodzi naukowcy.

Na tym tle pokazana została także w nowym świetle spuścizna literacka przedstawiciela prozy obozowej Warłama Szalamowa, rozpatrywana w kontekście filozoficznych rozważań Giorgio Agambena oraz twórczość dysydenta, reprezentanta „Trzeciej Fali Emigracji” Siergieja Dowłatowa. Wspomnieć należy również o cieszącej się dużą popularnością, nie tylko w Rosji, twórczości kobiet, czego przykładem są prace poświęcone Tatianie Tołstoj i Ludmile Pietruszewskiej.

Można mieć nadzieję, że zaprezentowany w niniejszym tomie materiał badawczy, będący niejednokrotnie pierwszą próbą na trudnej drodze naukowej, przyczyni się do dalszej mobilizacji młodych badaczy, którzy w przyszłości zechcą kontynuować dyskurs, dotyczący problematyki wschodniosłowiańskiej.

Wawrzyniec Popiel-Machnicki

Paulina Bogusz-Tessmar

(Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

**PĘTLA JAKO KLUCZ DO ODKRYWANIA TOŻSAMOŚCI
BOHATERÓW *BRACI KARAMAZOW*
FIODORA DOSTOJEWSKIEGO**

Wielu bohaterów, zarówno literackich jaki i mitologicznych, cechuje ruch, dynamika, a różnicuje charakter tego ruchu i jego cel. Najbardziej wyraźna różnica występuje pomiędzy ruchem liniowym, a ruchem odbywającym się po kole. Interpretacja zjawisk w ruchu liniowym wydaje się podstawowym i najczytelniejszym ruchem postaci, jest to ruch np. od narodzin ku śmierci, gdzie narodziny i śmierć to dwa krańcowe, niestykające się punkty na linii życia. Inna interpretacja ruchu – kołowa – pozwala na głębsze i dokładniejsze zrozumienie problemu dynamiki dzieła literackiego. Jako przykładem takiej interpretacji, posłużę się *Odyseją* Homera.

Itaka Odysa to w istocie spoczynek, bo jest dążeniem do odzyskania stabilizacji, wizerunku człowieka, któremu po przygodach w świecie należy się pokój w domu i ojczyźnie, które dają szczęśliwość. To powrót do matrycy pamięci dokonujący się po okręgu (kole) proteuszowych zmian powierzchni z niewygasającym pragnieniem jej odzyskania, z nieustanną czujnością na własne wnętrze i podejrzliwością co do cudzych masek. Homerowa Itaka jako punkt wyjścia i punkt dojścia zarazem zamyka koło zmian, a więc to, co na zewnątrz jest przeciwstawione temu, co wewnętrzne – pamięci serca utożsamionego z konkretnym miejscem.

Koło, niezależnie od tego, czy będziemy je interpretować jako symbol solarny, czy symbol bieguna¹, jako obraz zawiera dwie odrębne struktury, dwa odrębne elementy: lotność – ruch obrotowy, przemijający – to obwód koła i bezruch – to jego środek, element stały. Dwoistą strukturę koła oddają charakterystyczne motywy rysunkowe, które w środku pozostawiają pustą, kolistą przestrzeń, natomiast w części zewnętrznej, koło podzielone na sektory ukazuje fazy czasowego przebiegu. Fazy te, albo etapy mogą być przedstawione np. figurami ptaków wzlatujących ku niebu – sublimacja, lub lecących ku ziemi – kondensacja. Odpowiadają one ewolucji i inwolucji, postępowi duchowemu i regresowi. W przeniesieniu na rozumienie Itaki Odysa, koło z jego niezmiennym środkiem, centrum, powrotem do korzeni byłoby właśnie

¹ J.E. Cirlot, *Słownik symboli*, przeł. J. Kania, Kraków 2001, s. 191.

jego ojczyzną, a jeśli utraconą, to stanowiłoby matrycę wspomnień o niej i o miłości do domu rodzinnego. Obwód koła natomiast, jako droga cykliczności, symbolizowałby ucieczkę od złudzeń świata „ku centrum”, ku Itace, jako rozstrzygnięciu rzeczy przemijających i przygodnych na rzecz spoczynku i bezruchu, trwania.

Koło, jak zresztą inne formy kuliste typu: krąg, kula mogą być też traktowane jako analogon mandali – symbolu jednoczącego, ogarniającego i porządkującego psychiczną całość, odbicia pierwotnego ładu całej psychiki, zapowiedzi lub faktycznego narodzenia jaźni². Mandala, dążąc do pogodzenia wewnętrznych sprzeczności, jak alchemiczny, czarodziejski krąg, odpowiadający mikrokosmosowi, może stanowić, przez analogię, odpowiednik duszy świata w rozumieniu platońskim i jako taka stanowić o obrazie Boga, który wszak jest również kręgiem, „którego środek jest wszędzie, obwód zaś nigdzie”³. Epifania tego rodzaju staje się kompensacją rozdarcia i chaosu, który musi Odys przewartościować w ich miejsce wprowadzając zasadę ładu, pełni, jedności, by tym samym osiągnąć samourzeczywistnienie (indywidualację), rozumianą jako syntezę tego, co przebiega w sferze nieświadomości zbiorowej, w świecie archetypów religijno-kulturowych z tym, co stanowi o konfrontacji własnego cienia z własnym ego:

Proces indywiduacji doprowadza człowieka do uznania siebie za to, czym jest z natury (w sensie duchowym) i uwalnia go od siideł natury popędowej, jest „oświeceniem” i osiągnięciem „nadświadomości”. To nie znaczy, że problemy życia już się rozwiązały, ale że my patrzymy na nie z innego pułapu – wyższego⁴.

Adekwatność symboliki tak rozumianego koła nie do końca, jak się wydaje, ma zastosowanie w interpretacji „Itaki Karamazowskiej”. W przeciwieństwie do centralnego punktu mandali, odpowiednika jaźni (Boga), syntezy tego, co indywidualne i tego, co zbiorowe, nie sugeruje ona bowiem w tej części centralnej możliwości takiego zobrazowania – drogi do indywiduacji. Zamiast wewnętrznej przestrzeni kolistej, ko-

² J. Prokopiuk, C.G. Jung, czyli gnoza XX wieku, [w zb.:] C.G. Jung, *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, przeł. J. Prokopiuk, Warszawa 1981, s. 30.

³ C.G. Jung, *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, op. cit., s. 269.

⁴ J. Jacobi, *Psychologia C.G. Junga*, [za:] J. Prokopiuk, op. cit., s. 29. Porównaj także rozumienie pojęcia koła w świetle symetrii obrotowej. Jak pisze Hermann Weyl:

Z powodu swej zupełnej symetrii obrotowej koło na płaszczyźnie lub kula w przestrzeni były uważane przez Pitagorejczyków za najdoskonalsze figury geometryczne, a Arystoteles przypisywał ciałom niebieskim kształt kulisty, ponieważ każdy inny umniejszałby ich niebiańską piękność [...]. Symetria, niezależnie jak ją będziemy określać, w sposób szeroki lub wąski, jest ideą, za pomocą której człowiek starał się przede wszystkim ogarnąć myślą i tworzyć porządek, piękno, doskonałość.

H. Weyl, *Symetria*, przeł. S. Kulczycki, Warszawa 1997, s. 11.

listego centrum intelektualno-duchowego, korzenia pamięci i przynależności, fundamentu ładu moralnego (archetypy zbiorowe), odnajdujemy pętlę. Motyw wprowadzający nas w świat ogólnych zaplątań, przepleceń, skrzyżowań i spowicia w cudze role i maski, a w konsekwencji w błędzenie i ciemność – „szarpaninę”, jak mówi Aleksy. Motyw pętli odniesiony do sfery zewnętrznej, pozwoli na interpretowanie go jako świadomości związania człowieka ze społecznością, porządkiem i ładem, Bogiem i domem, ideami i systemami filozoficznymi. Z kolei w odniesieniu do sfery wewnętrznej, jako niemożność wyplątania się z nich, co w konsekwencji, chociaż w odniesieniu nie do wszystkich bohaterów powieści, daje osobowość jakby częściową, fragmentaryczną, bo odciętą od nieświadomego na rzecz rozrostu ego świadomego⁵. Zaniedbana, czy też z premedytacją odrzucana, adaptacja do „życia wewnętrznego” na rzecz religijnych form kanonicznych, przyjętych idei filozoficznych, lub sprowadzenie życia do biologicznych celów egzystencji, zamyka lub też dramatycznie komplikuje proces indywiduacji bohaterów. Dowodem na to są liczne splątania Iwana czy Dymitra, wplątanie Aleksego w losy braci, w ich nienawiść do ojca, miłość do Katarzyny Iwanowny i Gruszy. Pętla jest środkiem spirali, która przyjmuje, tocząc się kółkiem, formę gęstych, esowatych skrętów. Spirala może być znakiem makrokosmosu i jako taka, na zasadzie sprzężenia zwrotnego, ma wpływ na ludzki mikrokosmos⁶, jest też znakiem ruchu i przemiany. Jako spirala rosnąca (typ mgławicy) zakłada powolną zmianę, wskazując na relacje między tym, co jednostkowe, a tym co zbiorowe. Daje możliwość, poprzez swój dynamizm, przekształcenia, wyrwania się (podobnie jak w magicznym tańcu, który odbywa się w ruchu spiralnym) ze świata spowić skarnawalizowanej powierzchni. Jeśli motyw pętli wiązaliśmy ze sferą zewnętrzną życia człowieka, to wpisany w funkcję spirali zyskuje, poprzez inwersję, swoją ambiwalencję – połączona bowiem ze sferą wewnętrzną człowieka, staje się mistycznym odwróceniem więzi zewnętrznej na rzecz celu ostatecznego wyzwolenia z więzów spowijających duszę np.: z cielesnych namiętności Dymitra, nieautentycznych wyborów Aleksego (pójście do zakonu). Pośrednio więc zbliżałaby się do docelowej funkcji koła, będąc próbą lub

⁵ J. Prokopiuk, op. cit., s. 45.

⁶ Peraci, jedna z sekt gnostycznych, jak pisze J. Lacarrière, odkryli w konstelacji Smoka lub Węża sens powstania kosmosu. Konstelacja ta „rozpościera swoje zawijasy między Wielką a Małą Niedźwiedzicą z ogonem zagubionym w Bliźniętach, z głową zwróconą w stronę bieguna niebieskiego, w rysunku swym przypomina wielkiego węża zwiniętego wokół korzenia świata”. „Figury na niebie”, które współczesna astronomia nazywa mgławicami, spiralami i gromadami, opowiadają historię świata stając się pierwotnym źródłem poznania i posiadają swój ziemski odpowiednik. J. Lacarrière, *Cień i światło (fragment)*. Szczelina, przeł. M. Kowalska, „Literatura na Świecie. Gnoza”, Warszawa 1987, nr 12 (197), s. 51–52.

zaproszeniem do pojednania tego, co zewnętrzne z tym, co wewnętrzne – z mistycznym centrum, duchowością, Bogiem.

Nie wszyscy jednak centralni bohaterowie powieści *Bracia Karamazow* poddają się takiej interpretacji, a zależy to, jak się wydaje, od przemian procesu wewnętrznego, który nie w równym stopniu wykorzystuje zjawisko inwersji i związaną z nią ofiarę, a z drugiej strony wskazuje na konieczną antytetyczność i ambiwalencję, jako podstawową zasadę rządzącą rzeczywistością powieściową Dostojewskiego (nie byłoby Iwana, gdyby nie było Aleksego, nie byłoby Zosimy, gdyby nie było Fiodora).

Według Schneidera ciągłość tego życia gwarantuje wzajemna ofiara na szczycie góry mistycznej⁷ – umieranie umożliwia narodziny: śmierć Zosimy to jego zaistnienie w świecie ducha, metaforyczna śmierć Aloszy przy grobie matki staje się narodzinami do życia w monasterze, aby jeszcze raz ulec inwersji po śmierci Zosimy w obrazie mistycznego całowania ziemi, kiedy wszystkie przeciwieństwa się jednoczą, a wcześniejsza destrukcja buntu staje się budowaniem nowego świata, męka ekstazą, zło dobrem. Podobne procesy obserwujemy w psychice i mentalności Dymitra, który najpierw ideał Madonny przedzierzgnie w ideał Sodomy, aby z kolei ten ostatni sprowadzić znowu do bardziej czystej zasady miłości (nie tylko „przegięcie” Gruszy ciągnie go do niej). W sytuacji jednak straszniejszej, bardziej naglącej ku zmianie – oskarżenie o ojco-bójstwo i groźba katorgi, ofiara musi być większa. Dlatego Dymitr przyjmie na siebie cierpienie innych, rozumując prawidłowo, że jeśli to, co w dole jest czarne i pragnie stać się białym, wystarczy by przeszło do góry, a wybieleje – miłość do Gruszy, sen o „dziecioku” jest takim kanałem przejścia. Znakiem tych wewnętrznych metamorfoz budujących fundament psychiki są, w sferze mentalnej, na drodze sublimacji, zachodzące właśnie inwersje, ambiwalencje, kontrasty, paradoksy, które otwierają horyzont transcendentny, wskazują inny świat. Symbolem, za sprawą którego możemy te procesy wyrazić i zinterpretować, jest podwójna spirala. Iwan, Smierdiakow, Fiodor nie podlegają jej dobroczynnemu wpływowi wyprowadzającemu ze świata powierzchni skarnawalizowanej w świat jasności, lecz złoczynnemu. Spirala bowiem, będąc symbolem rozwoju i aktywności, może też być destrukcyjna. W jej istocie leży ambiwalencja dążąca do dopełnienia poprzez antytezę (mówił o tym Zosima). Świat jest diadą, jak twierdzi Schneider⁸, a więc każde zjawisko bądź tezę określa ich przeciwieństwo. Można przypuszczać, że im silniej działają w polu diady tendencje ku wyjściu w transcendencję, tym bardziej zamyka się możliwość otwarcia na świat ducha. Uwikłanie

⁷ M. Schneider, *El origen musical de los animales-símbolos en la mitología y la escultura antiguas*, Barcelona 1946, [za:] J.E. Cirlot, op. cit., s. 164.

⁸ Ibidem.

Fiodora w materię, Iwana w abstrakcyjne, chore idee⁹, nawet, paradoksalnie, wyzwanie do samobójstwa jako realizacji ich sensu w praktyce – Smierdiakow, są potwierdzeniem, że nie można znaleźć takiego kanału za pomocą, którego wykorzystana inwersja lub antytetyczność dałaby im możliwość przemiany. Będąc odpowiedzią negatywną na możliwość przemian pozytywnych – Dymitr, Alosza, stają się też, w interpretacji symbolicznej, przeciwieństwem spirali kreatywnej na rzecz spirali zwijającej się lewoskrętnie. Lewoskrętność (lewa strona) u Dostojewskiego to synonim destrukcji i zła (lewe oczko Smierdiakowa, lewe ramię Iwana, gładzenie brody lewą ręką przez Gorstkina). W odniesieniu do pojęcia Itaki, oni też ją osiągnęli, ale w obrazie przeciwnym do jasnego, uduchowionego wymiaru (to „wpiekłóstąpienie”). Dla Fiodora proces przemian zatrzymał się na powierzchni życia i tu też zbudowałby on swą Itakę zaspokajając pragnienia serca w miłości do Gruszy – być może byłaby ona drogą ocalenia i wyjścia w świat autentycznych uczuć i wartości, gdyby nie była jedynie samooszukiwaniem się Fiodora, wtrącającym go w coraz głębszy strach przed samotnością i opuszczeniem. Iwan, natomiast, swą Itakę zbudował na fałszywej idei powszechnego szczęścia, idei abstrakcyjnej, chorej, bo nieopartej na prawdzie Bożej, lecz na ludzkim solipsyzmie. Poniesie nawet dla swej teorii ofiarę, ale „szczyt mistycznej góry”, spotkanie z diabłem, nie wyprowadzi go w jasność zrozumienia swojego cienia, czyli cienia indywidualnego, ale także zbiorowego (cień kolektywu to symboliczna postać diabła)¹⁰, lecz wprowadzi w ciemność samooszukiwania się, dalszych zawikłań i zaplątań, aż po chorobę mózgu. „Konfrontacja z cieniem wymaga postawy krytycznej, odróżnienia siebie od własnego cienia z uświadomieniem sobie, że jest on częścią naszej istoty. Integracja to wycofanie jego projekcji z innych ludzi”. Iwan nie zdobył się na to, w przeciwnym razie bowiem nie mógłby powiedzieć przed sądem, że inni „zabili” jego ojca, albowiem wiedziałby „że cokolwiek opatrznego jest w tym świecie, jest także w nim i jeśli coś dla świata zrobił to to, że poradził sobie ze swym cieniem”¹¹. Smierdiakow z kolei „przerobił” dosłownie symboliczną pętlę na pętlę ze sznura potwierdzając tym czynem, iż o wolności nie tylko można mówić (jeśli nie ma Boga to wszystko dozwolone), można ją też zmanifestować, działając zgodnie z li tylko własnym przekonaniem o wartości życia tak cudzego, jak swojego.

„Itaka Karamazowska” rozumiana jako miejsce, a więc dom i miasteczko rodzinne koresponduje z makrokosmicznym oddziaływaniem

⁹ Według Dostojewskiego idee nieoparte na religii chrześcijańskiej. Pisze o tym: B. Urbanowski, *Dostojewski – dramat humanizmów*, Warszawa 1978, s. 146–167.

¹⁰ J. Prokopiuk, op. cit., s. 24.

¹¹ Ibidem, s. 25.

spirali funkcjonującym jako palec losu. Jej działanie objawiło się najpierw jako konieczność przyjazdu braci do ojca po pieniądze, wyjątek to Alosza, który chciał odwiedzić grób matki. Przyjazd zatem po coś, a nie powrót do czegoś określił ich intencje. Z domem ojca nie łączyły ich żadne pozytywne uczucia z wyjątkiem nieuregulowanej kwestii finansowej. Do jakiego stopnia traktowali pobyt u ojca jedynie jako przystanek w drodze do osiągnięcia własnej stabilizacji gdzieś daleko od domu, świadczą nieustanne zapewnienia o ich wyjeździe – mówi o tym nawet Alosza w pożegnalnej mowie do młodzieży. Od domowego progu, od społeczności miasteczka trudno się jednak wyzwolić (Skotoprignoniewsk znaczy tyle co zagroda dla bydła). Przyjazd, który miał być chwilowym pobytem, stał się uwięzieniem, pułapką losu, a kwestie finansowe otrzymawszy wymiar pretekstu, uwikłały Dymitra i Iwana w nienawiść do ojca, aby następnie jeszcze bardziej zagaęścić ich wpłatanie w trójkąt miłosne: Grusza – Dymitr – Fiodor; Iwan – Katarzyna – Dymitr; a Aloszę wmanewrować w łańcuch zależności przebiegających między ojcem a braćmi, braćmi a ich kobietami, w atmosferę plotek i sensacji. Zbrodnia na Fiodorze, którą z tego punktu widzenia moglibyśmy ująć, jako przecięcie jednego z węzłów tych splątań, jeszcze bardziej zagmatwa im losy i w miejsce upragnionej wolności przyniesie pełne zamknięcie. Czyż to nie kpiny losu, że Iwan, ciężko chory, a przecież obdarowany takimi zdolnościami, które dopiero w świecie zjednałyby mu godnych towarzyszy, pozostanie w miasteczku prawdopodobnie do końca swych dni z sumieniem obciążonym zbrodnią, pod opieką kobiety, co do miłości której jest bardzo sceptyczny, z imperatywem moralnego uchronienia Dymitra od kary; Dymitr, wyjedzie na Syberię, o ironio losu, odzyskując w ten sposób wolność i możliwość opuszczenia miasteczka; Alosza pragnienie wyjazdu będzie musiał pogodzić z przyszłym ożenkiem z Lizą i rozwikłać sprawę z kłopotliwą panią Chochłakow. Przewrotny los, który najpierw pozbawił ich ciepła domowego ogniska, pozwolił poczuć się „kimś”, jakby na ironię sprowadził ich ponownie do Skotoprignoniewska, demonstrując swą władzę, przed którą nie da się uciec. Aleksy chciałby zostać mnichem, Zosima jednak – egzekutor losu, posyła go w świat; Iwan przyjmie chorobę, którą wyznaczy mu los i na nic zdadzą się próby przeciwstawienia się temu, chociażby przez wystąpienie w sądzie; Dymitr, mający wiele danych po temu, by zostać „nowym świętym” przez złączenie swej ofiary z ofiarą Chrystusa, nie ucieknie jednak od zniewalającej jego serce miłości do Gruszy jako jego przeznaczenia. Miłość ta może pokrzyżować te „drgnienia duszy” i zostawić go z piętnem uciekiniera. Nawet Alosza nie spojrzy losowi w twarz, a wydawałoby się, że po przeżyciach sytuacji progowych będzie do tego przygotowany – oddelegowany w życie świeckie identyfikuje się z ewangelicznym modelem człowieka bezkrytycznie i bez-

wolnie nie widząc zagrożeń, które on niesie. Mianowicie, gdy zło przekroczy granice normalności, ukształtować w nim może patologiczną życzliwość wobec ciemieńczy i w efekcie zniewolić go, poddając silniejszemu (Lizie).

Jak reżyser opracowujący artystyczną koncepcję sztuki, los rządzi ludzkimi zachowaniami, traktując je jak okazję do przeprowadzania własnych planów. Pociągając za nici zdarzeń, sprowadzi je do „ogniskowej inwersji” – zbrodni ojcobójstwa, by ukazać słabość stereotypowego wyobrażenia więzi rodzinnych, jej rozpad i degradację. Demityzacja Homerowej Itaki może być odpowiedzią na Dostojewskiego koncepcję domu rodzinnego, społeczeństwa i narodu w ogóle, który według niego jest tylko maską ukrywającą fałsz i wyalienowanie z autentycznych wartości więzi, zastępując je związkami przypadkowymi, a w ten sposób podkreślając oddzielanie jednych od drugich. „Bez najwyższej idei, nie może istnieć naród, upada rodzina, niemożliwe są żadne związki międzyludzkie”¹².

Dotarcie do swojej prywatnej, indywidualnej Itaki to tyle, co odnalezienie swojej tożsamości, prawdziwej twarzy, potwierdzenie przynależności do odzyskanego systemu wartości, do miłości. Każda z postaci taką Itakę odnalazła. Droga do własnego wnętrza, przebiegająca odwrotnie niż u Odysa, mogła być zinterpretowana za pomocą symbolu spirali, ponieważ Itaka ujęta w kontekście symboliki spirali, niezależnie od jej rodzajów, daje możliwość wyjścia z ograniczeń ku indywidualności i jest osiągalna niezależnie czy prowadziła by ona wzwyż, w rejony sacrum, czy w rejony „wpiekłowstąpienia”.

¹² Ibidem, s. 146.

Tetiana Iemelianova

(Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce – Polska)

МОДАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ И МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Спілкування є невід'ємним атрибутом людського життя. З цим пов'язане існування різних засобів комунікації – як вербальних, так і невербальних.

Кожна інформація так чи так містить інтенції автора, тобто виражає його ставлення до повідомленої ним думки.

У лінгвістиці це явище окреслюють поняттям „модальність”, що має таку дефініцію:

Модальність – це лінгвістична категорія, що виражає ставлення мовця до змісту сказаного, або мовна універсалія, функціонально-семантична категорія мови й одна з ознак речення¹.

Здавна категорія модальності привертала увагу філософів, логіків, лінгвістів. Уперше це поняття вводить Аристотель, створюючи нову науку – логіку.

У роботах російських та українських лінгвістів модальність розглядають у межах вивчення категорії способу дієслова: її характеризують як таку, що виражає відношення дії до дійсності. Разом із тим, у мовознавстві розроблені різні класифікації модальних слів (часток, допоміжних дієслів, модальних прикметників, слів категорії стану і т. ін.), що стали основними засобами вираження модальності в реченні.

Докладну характеристику категорії модальності пропонує швейцарський лінгвіст Шарль Баллі², зауважуючи, що речення – це найпростіша можлива форма повідомлення думки. Мислити – означає реагувати на уявлення, констатуючи його наявність, оцінюючи чи бажаючи його. У першому випадку виражається „судження про факт”, у другому – „судження про цінність факту”, а в третьому – „волевияв”.

У русистичі категорію модальності всебічно описав Віктор Владимирович Виноградов. Зважаючи на засоби вираження реальності

¹ О. Селіванова, *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*, Полтава 2006, с. 382–384.

² Ш. Баллі, *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, Москва 1955.

та ірреальності, дослідник виокремив суб'єктивну й об'єктивну модальність³. Але оскільки сказане (текст) є віддзеркаленням дійсності в людському мисленні, то це значить, що модальність за своєю природою не може бути об'єктивною. Погоджуємося з тезою біхевіористів про можливість заперечення існування об'єктивного світу. Світ такий, яким його бачить людина, яким вона його сприймає.

Розвиваючи ідеї про модальну організацію речень, Баллі доходить висновку, що не можна надавати статус „речення” висловленню, якщо в ньому не виражена модальності. Якщо відсутні формальні показники модальності – вони можуть бути імпліцитними, але вони обов'язково є.

В основу проведеного аналізу покладено ідею модальної рамки, що сформульована Баллі. Відповідно до його теорії кожне окреме висловлення природної мови характеризується наявністю модальної структури як її обов'язкового компонента. Розвиваючи цю ідею, можна припустити, що модальна рамка характерна не лише для окремого висловлення, але й для тексту загалом.

На думку Баллі, текст відображає певну послідовність у вираженні думок. Спочатку мовець демонструє свої знання, потім на основі цих знань у нього виникають відповідні міркування, а далі на основі своїх знань і міркувань він робить певні висновки (висловлює бажання)⁴.

Ця ідея, з одного боку, є логічною і значущою, але, з іншого, – автор не наводить прикладів для демонстрації модальної рамки в конкретному тексті. Це, очевидно, можна зробити, поєднавши ідеї Баллі з ідеями польської дослідниці Анни Вежбіцької щодо семантичних примітивів як форм виявлення думок та інтенцій мовця.

Для передачі практично будь-якого змісту, на думку дослідниці, достатньо створити певну кількість примітивів, що були б зрозумілими всім людям і могли б служити основою для пояснення кожного конкретного поняття.

Основними предикатами інтелектуальної діяльності Вежбіцька вважає поняття „знати” та „мислити”. До них (також як основний) додається предикат волевияву „хотіти”. Саме ці предикати виокремлюють як основні через те, що їх не можна отримати чи пояснити за допомогою інших понять. Вони є ніби точкою відліку для створення тієї сукупності понять, що існує в певній мові, тобто

³ В.В. Виноградов, *Русский язык (грамматическое учение о слове)*, Москва 1986, с. 474–475.

⁴ Ш. Баллі, *Язык и жизнь*, [в:] *Шарль Балли*, пер. с фр. И.И. Чельшевой, Е.А. Вельмезовой; вступ. ст. В.Г. Гака, Москва 2003.

кожне висловлення природної мови можна подати у вигляді семантичного примітиву, або семантичної експлікації. Відповідно, при розгортанні речення мовці використовують один з трьох основних типів висловлень, які в структурі містять один з трьох вищенаведених предикатів: **‘Я знаю, що’**, **‘Я думаю, що’**, **‘Я хочу, щоб’**. Послуговуючись ідеєю розгортання кожного речення в семантичний примітив, ми провели аналіз усіх вибраних нами текстів⁵.

Як зазначалося, кожен текст має певну структуру, яку називаємо модальною рамкою. Вона може бути виявлена лише за допомогою семантичної експлікації кожного речення і перетворення його в семантичний примітив.

Висловлення типу **‘Я знаю що’**, як правило, становлять мериторичні знання, інакше кажучи, вони розповідають про світ так званих об’єктивних речей. Їх зазвичай відносять до висловлень з „епістемічною” модальністю. Висловлення типу **‘Я думаю, що’** містять результати мисленнєвої діяльності адресанта: їх відносять до висловлень з „асерторичною” модальністю. Нарешті, висловлення типу **‘Я хочу, щоб’** виражають усвідомлення адресанта (мовця), що він є (або може бути) суб’єктом певних бажань: їх називають висловленнями з „деонтичною” модальністю⁶.

За основу дослідження було взято статті політичного змісту, які є прикладами монологічного мовлення, і діалог з п’єси Івана Котляревського *Наталка Полтавка*.

Особливості модальної організації монологічного тексту продемонструємо на прикладі аналізу двох статей, автором яких є історик, політолог Олександр Палій. Одна зі статей має назву *Зовнішня політика кандидатів: все сусідам, собі попелище*⁷, а інша – *Чому важко пишеться „спільна” історія, і легко – вітчизняна?*⁸. Для прикладу подамо кілька експлікацій.

Перша стаття починається так: (1) „Назовні критика президентом Віктором Ющенком прем’єр-міністра Юлії Тимошенко не завжди виглядала раціональною”, (2) „Але вона не була беззмістовною, принаймні у своїй частині”. Ці речення експлікуємо так:

⁵ A. Wierzbicka, *Semantic Primitives and Lexical Universals*, „Quaderni di Semantica” 1989, nr 19, s. 103–121.

⁶ J. Puzynina, *O znaczeniu czasownika „oceniać” we współczesnym języku polskim*, „Studia Gramatyczne IV”, Wrocław 1981, s. 113–126.

⁷ О. Палій, *Зовнішня політика кандидатів: все сусідам, собі попелище*, <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/01/15/4620563/> (02.11.2011).

⁸ О. Палій, *Чому важко пишеться „спільна” історія, і легко – вітчизняна?*, <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/02/9/5895669/> (07.12.2011).

(1*) „Я думаю, що критика президентом Віктором Ющенком прем'єр-міністра Юлії Тимошенко не завжди виглядала раціональною. Ірраціоналізм політика → це погано → Ющенко – поганий політик → Ющенко треба замінити”.

(2*) „Я думаю, що така критика не є безпідставною і беззмістовною, хоча б частково, змістовність критики вказує на недоліки роботи прем'єр-міністра. Того, хто працює зараз з недоліками, треба замінити → Тимошенко не повинна бути при владі”.

І далі наприклад речення (3) „Питання НАТО дуже чітко ілюструє, що для кандидатів є важливішим – доля українського народу, чи позиція керівництва сусідньої держави” має експлікацію:

(3*) „Я думаю, що питання про вступ до НАТО ілюструє нам те, що для кандидатів у президенти є важливішим: не український народ та його майбутнє, а позиція керівництва сусідньої держави. Незацікавленість українським народом → байдужість до майбутнього України → висування на перший план власних інтересів → це погано → кандидати на посаду президента погані → їх обирати не треба”.

Повний аналіз показав, що основну частину цієї статті становлять речення, в яких автор висловлює свої думки. Ці речення чергуються з реченнями інформативного типу, але вони також є реченнями оцінними, що виражають аксіологічні смисли. Модальна рамка статті виглядає так:

Таблиця 1

Я думаю	3 речення
Я знаю	6 речень
Я думаю	4 речення
Я знаю	4 речення
Я думаю	1 речення
Я знаю	1 речення
Я думаю	8 речень
Я знаю	2 речення
Я думаю	4 речення
Я знаю	1 речення
Я думаю	7 речень
Я знаю	3 речення
Я думаю	5 речень
Я знаю	3 речення
Я думаю	6 речень
Я хочу	1 речення
Я знаю	1 речення
Я хочу	3 речення

Друга стаття також цікава з огляду на змістове наповнення. Всі речення були експліковані за тим самим принципом, що і попередні. Подамо кілька речень для прикладу та охарактеризуємо загальну модальну рамку тексту.

Речення (4) „Досі немає результатів у написанні методологічного посібника для вчителів, створити який до листопада минулого року обіцяв Дмитро Табачник” має експлікацію:

(4*) „Я знаю, що Дмитро Табачник не виконав своєї обіцянки – створити методологічний посібник для вчителів (до листопада місяця). Він безвідповідальна людина”.

Наступне речення (5) „До останнього влада явно не готова, тому пішла тихцем – викреслюючи із підручників для дітей украї важливі для України події – Крути, Голодомор, Мазепу, Батурин тощо” має відповідну експлікацію:

(5*) „Я думаю, що наша влада вчинила не добре, викреслюючи з підручників важливі в історії України події, які повинні знати і вивчати всі громадяни. Влада своїми діями хоче прислужитися Росії. Влада не має так чинити – це свідчить про її безвідповідальність та нечесність”. Семантичним центром цієї конструкції є прислівник „тихцем”, що має негативне забарвлення. Саме цей прислівник визначає те, що весь зміст конструкції містить негативну оцінку.

Наступне речення (6) „Історія не дає зникнути урокам, які бере для себе кожне нове покоління, вона, по суті, є союзом між живими, мертвими і ненародженими” має експлікацію:

(6*) „Я думаю, що саме історія навчає народ тому, як жити, як чинити, що робити, щоб життя було приємним. Історія пов’язує між собою минуле, сучасність і майбутнє. Без них навіть будь-яка окрема людина не може існувати, тому ми маємо не допустити знищення власної історії”.

Ця стаття має дещо іншу структуру. Модальна рамка цього тексту – стандартна. У ній більшу частину становлять речення типу ‘Я думаю, що’ (81 речення з 85). Речення інших типів представлені в мінімальній кількості:

Я знаю	3 речення
Я думаю	81 речення
Я хочу	1 речення

Такі розбіжності в модальній структурі статей зумовлені тим, що автор ставить перед собою різні завдання. Перша стаття, що написана в період передвиборчої кампанії, мала на меті схилити читача до певних дій під час виборів. Текст має виразно персуазив-

ний характер. Автор не дає читачеві права вибору, він робить його сам і намагається переконати інших у своїй правильності.

У другій статті бачимо лише висловлення власних думок автора. Він репрезентує власні позиції, але вже не намагається схилити читача до певного вибору, тобто тут вибір залишається за читачем. Проаналізовані статті являють собою монологічний тип мовлення, оскільки автор виражає власні думки, власне бачення проблем.

Проте зазначимо, що монолог є вторинним типом мовлення. Він з'являється внаслідок тривалого і складного процесу розвитку людського мислення. Первинною ж формою функціонування мовлення як феномену людського буття є діалог. Мовлення з'являється як діалог. Власне тому цікаво простежити процес формування модальної рамки в діалозі. Таке звернення до зіставного аналізу, на нашу думку, дасть можливість краще зрозуміти природу категорії модальності як текстотвірної універсалії.

Прикладом, що демонструє ці особливості діалогічного мовлення, може бути діалог, узятий з тексту твору Котляревського *Наталка Полтавка*⁹. Діалог такий:

В о з н ы й. 1* „Благоденственного і мирного пребиванія! (В сторону). 2* Удобная оказія предстала зділати о собі предложеніє на самоті”.

Н а т а л к а. (кланяясь). 1) „Здорові були, добродію, пане возний!”.

В о з н ы й. 3* „«Добродію!» «Добродію!» Я хотів би, щоб ти звала мене – тее-то як його – не вишепом’янутим ім’ям”.

Н а т а л к а. 2) „Я вас зову так, як все село наше величає, шануючи ваше письменство і розум”.

В о з н ы й. 4* „Не о сем, галочко, – тее-то як його – хлопочу я, но желаю із медових уст твоїх слишати умилительное названіє, сообразное моему чувству”. (пісня) 5* „Не в состоянїи поставитъ на вид тобі сили любви моеї”. 6* „Когда би я імїл – тее-то як його – столько языков, сколько артикулов в Статуті ілі сколько зап’ятых в Магдебурзьком праві, то і сих не довїліло би навосхваленіє ліпоти твоєї!” 7* „Єй-ей, люблю тебе до безконечности”.

Н а т а л к а. 3) „Бог з вами, добродію! Що ви говорите! Я річі вашей в толк собі не возьму”.

В о з н ы й. 8* „Лукавиш – тее-то як його – моя галочко і добре все розумієш”. 9* „Ну, коли так, я тобі коротенько скажу: я тебе люблю і женитись на тобі хочу”.

Н а т а л к а. 4) „Гріх вам над бідною дівкою глумитися; чи я вам рівня?” 5) „Ви пан, а я сирота; ви багатий, а я бідна; ви возний, а я простого роду; та й по всьому я вам не під пару”.

⁹ І. Котляревський, П. Енеїда, *Наталка-Полтавка*, Донецьк 2007.

В о з н и й. 10* „Ізложенні в отвітних річах твоїх резони суть – тее-то як його – для любові ничтожні”. 11* „Уязвленное частореченною любовію серце, по всім божеським і чоловічеським законам, не взираєть ні на породу, ні на літа, ні на состояніє”. 12* „Оная любов все – тее-то як його – ровняєть”. 13* „Рци одно слово: «Люблю вас, пане возний!» – і аз, вишеупом'янутий, виконаю присягу о вірном і вічном союзі з тобою”.

Н а т а л к а. 6) „У вас єсть пословиця: «Знайся кінь з конем, а віл з волон»; шукайте собі, добродію, в городі панночки; чи там трохи єсть суддівен, писарівен і гарних попівен?”. 7) „Любую вибирайте...” 8) „Ось підіть лиш в неділю або в празник по Полтаві, то побачите таких гарних, що і розказати не можна”.

В о з н и й. 14* „Бачив я многих – і ліпообразних, і багатих, но серце моє не імієть – тее-то як його – к ним поползновенія”. 15* „Ти одна заложила ему позов на вічні роки, і душа моя єжечасно волаєть тебе і послі нишпорной даже години”.

Н а т а л к а. 9) „Воля ваша, добродію, а ви так з-письменна говорите, що я того і не зрозумію; та і не вірю, щоб так швидко і дуже залюбитись можна”.

В о з н и й. 16* „Не віриш?” 17* „Так знай же, що я тебе давно уже – тее-то як його – полюбив, як тільки ви перейшли жити в наше село”. 18* „Моїх діл околичності, возникаючі із неудобних обстоятельств, удерживали соділати признаніє пред тобою; тепер же, читая – тее-то як його – благодать в очах твоїх, до формального определєнія о моеї участі, открой мні, хотя в терміні, партикулярно, резолюцію: могу лі – тее-то як його – без отсрочок, волокити, проторов і убитков получитьи во вічне і потомственное владініє тебе – движимое і недвижимое імініє для душі моеї – з правом владіти тобою спокійно, безпрекословно і по своєї волі – тее-то як його – розпоряджати?”. 19* „Скажи, говори, отвічай, отвітсуй, могу лі бити – тее-то як його – мужем пристойним і угодним душі твоєї і тілу?”.

Н а т а л к а (пісня). „Так, добродію, пане возний!” 10) „Перестанте жартовати надо мною, безпомощною сиротою”. 11) „Моє все багатство єсть моє добре ім'я; через вас люди начнуть шептати про мене, а для дівки, коли об ній люди зашепчуть...”.

Кожне з цих речень було трансформоване на семантичний примітив за допомогою трьох єдностей, про які йшлося раніше. Тепер, виділивши окремо репліки кожного з героїв та провівши семантичні експлікації кожного висловлення, можемо репрезентувати вияв модальної рамки в тексті:

НАТАЛКА

Я хочу	1 речення
Я знаю	1 речення
Я думаю	7 речень
Я хочу	2 речення

ВОЗНИЙ

Я хочу	1 речення
Я думаю	1 речення
Я хочу	1 речення
Я думаю	4 речення
Я хочу	1 речення
Я думаю	3 речення
Я хочу	1 речення
Я думаю	1 речення
Я хочу	1 речення
Я думаю	2 речення
Я хочу	2 речення

У цьому діалозі фіксуємо наявність усіх елементів модальної рамки.

Проведений аналіз дає можливість констатувати, що кожен з учасників діалогу послідовно вибудовує свою лінію. Для Возного це сфера висловлення бажань. Саме тому майже 40% його висловлень експліковані формулою типу 'Я хочу, щоб'. Репліки Наталки демонструють цілісність натури, що на підставі своєї мисленнєвої діяльності (висловлення типу 'Я думаю, що', яких у неї майже 65%) досить категорично формулює бажання припинити дії свого співрозмовника.

Збіг модальної семантики в репліках обох учасників діалогу ($\approx 60\%$ висловлень типу 'Я думаю, що' у Возного і $\approx 65\%$ висловлень такого ж типу в Наталки) забезпечує успішність його побудови. Учасники діалогу розуміють один одного, а отже, можна стверджувати, що кожен із них досяг своєї комунікативної мети, а такі чинники, як задоволеність результатами діалогу, до уваги не беруться.

Узагалі за своєю природою діалог повинен бути вдалим. Первинно він виникає як успішний комунікативний акт, тому розмова зазвичай відбувається лише між людьми, які можуть обмінюватися певною інформацією і мати вигоду з розмови.

Як бачимо, текст Котляревського, а власне діалоги між героями, справді, є зразком того, як слід моделювати комунікативний акт.

Дослідження та зіставлення подібних текстів з огляду на лінгвістику дає підстави стверджувати, що тексти діалогічні за своєю будовою та модальною організацією є набагато складнішими, ніж тексти монологічні.

Зазначене пояснюється тим, що в монологічному тексті лише одна людина створює мовлення, вона сама вибирає, як будувати своє висловлення. У діалогічному ж мовленні ситуація складніша,

оскільки діалог будують дві особи. Між ними повинен існувати консенсус у момент обміну думками: вони повинні розуміти один одного і моделювати відповідь залежно від того, що вимагає співбесідник. Якщо узгодженості між мовцями не буде, тобто модальні рамки їх висловлень будуть різні, то вони не зможуть побудувати діалог, або він буде невдалим чи взагалі не відбудеться.

У перспективі вивчення цієї проблеми може бути скероване на з'ясування того, чим відрізняються тексти, створені чоловіком, від текстів, змодельованих жінкою. Такі дослідження, очевидно, дадуть змогу відповісти на питання, як впливає гендерний чинник на модальну організацію тексту.

Mateusz Jaworski

(Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

**CZŁOWIEK SPROWADZONY DO OBOZU.
PRÓBA INTERPRETACJI TWÓRCZOŚCI WARŁAMA SZAŁAMOWA
W KONTEKŚCIE FILOZOFII GIORGIO AGAMBENA**

Doświadczenie dwudziestowiecznych systemów totalitarnych, których przerażającym zwieńczeniem, a zarazem najstraszliwszym odkryciem były nazistowski obóz koncentracyjny, którego w niniejszej pracy będziemy metonimicznie nazywać Auschwitz, oraz sowiecki GUŁAG z wielką mocą wpłynęły na rozwój myśli humanistycznej, szczególnie w obszarach dyskursów filozoficznego i etycznego. Rzeczywistość Auschwitz i sowieckich łagrów, warunki w nich panujące oraz, *last but not least*, kondycja ludzi w nich więzionych wykazują niezwykle podobieństwo. Oba systemy, pomimo usilnych starań zachowania pozorów przestrzegania prawa ze strony oprawców, stanowiły mechanizm, którego główną cechą była niespotykana dotychczas pogarda dla osoby ludzkiej. Zrozumienie istoty owej pogardy zdaniem włoskiego myśliciela Giorgio Agambena jest niemożliwe, jako że wykracza ona poza obszar wyrażalności. Aporia obozu polega bowiem na niemożliwości jego opisanie wynikającej z jego wyjątkowej natury. Rzeczywistość obozu, twierdzi Agamben, z konieczności przerasta tworzące ją wydarzenia¹. Pokazują one także, że „możliwa jest rozbieżność między faktami a prawdą, między możliwością ich stwierdzenia a możliwością ich zrozumienia”².

Tak skomplikowane i ważne zjawisko nie mogło pozostać niezauważone przez sztukę, zwłaszcza przez literaturę. Ciągłe wymykająca się odpowiedź na pytanie jak wyrazić realność obozu stymulowało rozwój szeroko rozumianej literatury obozowej, w odniesieniu do literatury rosyjskiej określanej jako łagrowa. Wśród pisarzy zajmujących się tą tematyką największą wiarygodność, a zatem i doniosłość, posiada działalność tych, którzy mieli bezpośredni kontakt z rzeczywistością obozu, tych, których moglibyśmy nazwać „świadkami”. W języku łacińskim, jak zauważa autor *Homo Sacer*, istniały dwa słowa określające świadka³. Pierwsze z nich – „testis”, odnosi się wyłącznie do porządku prawnego,

¹ G. Agamben, *Co zostaje z Auschwitz?*, tłum. S. Królak, Warszawa 2008, s. 8.

² Ibidem, s. 9.

³ Ibidem, s. 15.

oznaczając „kogoś, kto w postępowaniu sądowym bądź w sporze między dwiema stronami występuje w charakterze osoby trzeciej”⁴. Drugie z nich, „superstes”, definiuje „tego, kto coś przeżył, przetrwał coś do samego końca, a zatem może dać temu świadectwo”⁵. Doskonałym przykładem świadka w znaczeniu „superstes”, tego który prze-trwał, który prze-żył, jest Warłam Szalamow. Rosyjski pisarz, autor słynnych *Колымских рассказов*, z całkowitą konsekwencją unikał wydawania ocen postępowania ludzi stanowiących część łagrowej codzienności. W opowiadaniu *Заклинатель змей* możemy odnaleźć dialog pomiędzy porte-parole autora – narratorem – i Płatonowem:

– Нет, – сказал я, – нет. Мне это казалось всегда последним унижением, концом. За суп я никогда не рассказывал романов. Но я знаю, что это такое. Я слышал „романистов”.

– Это – осуждение? – сказал Платонов.

– Ничуть, – ответил я. – Голодному человеку можно простить многое, очень многое⁶.

Giorgio Agamben w pierwszym swoim dziele, w którym starał się wy-tłumaczyć fenomen Zagłady dokonanej na Żydach, *Homo Sacer*, będącym początkiem serii obozowych publikacji tego włoskiego filozofa⁷, szuka praprzyczyny rzeczywistości obozowej w zakłóceniu relacji pomiędzy życiem społecznym i naturalnym. Podział ten swoimi korzeniami sięga filozoficznej myśli Arystotelesa, który świadomie posługiwał się dwoma antagonistycznymi pojęciami „bios” i „zoë”. Pierwsze z nich oznacza życie, które zostało upolitycznione, drugie natomiast proste naturalne istnienie⁸. Podstawową różnicą występującą między nimi jest ich przynależność do dwóch, pozornie przeciwstawnych, sfer – „polis” i „oikos”, rozumianych odpowiednio jako społeczeństwo i dom. W tym świetle „zoë” jest tą częścią ludzkiej egzystencji, która teoretycznie wykluczona jest z wszelkich przejawów życia politycznego. Jednakże zarówno Giorgio Agamben, jak i Michel Foucault uważają, że dwudziestowieczna rzeczywistość w pewien sposób usunęła wyraźną granicę pomiędzy „polis” i „oikos”, a więc także pomiędzy „bios” i „zoë”:

Teza Foucault powinna więc zostać poprawiona, lub przynajmniej uzupełniona, w ten sposób, że tym, co najlepiej charakteryzuje współczesną politykę nie jest włączenie zoë do strefy polis – co było w pewnym sensie znane już w starożytności – ani nie jest

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

⁶ В. Шаламов, *Заклинатель змей*, [w:] В. Шаламов, *Рассказы 30-х годов. Колымские рассказы*, Москва 2004, s. 119.

⁷ Do serii tej tradycyjnie zalicza się także jego: *Stan wyjątkowy i Co zostaje z Auschwitz?*

⁸ G. Agamben, *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*, tłum. D. Heller-Roazen, Stanford 1998, s. 9.

tym fakt, że życie staje się głównym obiektem zainteresowania Państwa, rozumianego jako władza państwowa. Zamiast tego najbardziej trafnie charakteryzuje ją, wraz z procesem, w czasie którego wyjątek staje się regułą, sfera *nagiego życia*, to, że *zoë*, które zwykle usytuowane jest na marginesie strefy wpływów porządku politycznego, stopniowo zaczyna się z nim pokrywać; wyłączenie i włączenie, poza i wewnątrz, *bios* i *zoë*, prawo i fakt stają się niemożliwe do rozróżnienia⁹.

Miejscem, w którym „bios” i „zoë” stają się nierozzerwalną całością jest Stan Wyjątkowy panujący w obozie¹⁰. Więźniowie pozbawieni są wszelkich praw politycznych, co oznacza redukcję ich egzystencji do „nagiego życia”. Ten pozorny akt depolityzacji został jednak zrealizowany w sposób na wskroś polityczny – Żydzi zostali zmuszeni do zrzeczenia się swojego obywatelstwa przed transportem do obozu, a ludzie zamykani w łagrach byli ofiarami pseudo-śledztw zwieńczonych pseudo-wyrokami opartymi na pięćdziesiątym ósmym artykule¹¹. Najbardziej wyraźnym znakiem funkcjonowania „zoë” w ramach „polis” jest żądza władzy nad każdą częścią życia więźniów, zwłaszcza zaś chęć zapanowania nad procesami fizjologicznymi¹². Zredukowanie więźniów do „nagiego życia”, do „zoë”, pozwala oprawcom uzyskać nad nimi władzę nieskończoną – władzę, która decyduje które życie zasłużyło na dalsze istnienie, władzę nad życiem i śmiercią¹³. Dochodzimy w tym miejscu do sytuacji, w której ustalana jest granica, poza którą życie zostaje pozbawione jakiejkolwiek wartości w porządku prawnym. Życie takie może być zatem odebrane bez żadnej konsekwencji, jako „życie pozbawione wartości”, „życie niegodne dalszego istnienia”¹⁴. Owe „życie pozbawione wartości” stanowi jedyną definicję agambenowskiego pojęcia „nagiego życia” doświadczanego przez „homo sacer”¹⁵.

⁹ Ibidem, s. 12.

¹⁰ Por.: G. Agamben, *State of Exception*, tłum. K. Attell, Chicago 2005.

¹¹ Poza tym, wskazana przez Agambena podstawa prawna istnienia obozów koncentracyjnych, *Schutzhaft*, które pozwala na „zatrzymanie każdej osoby, bez względu na jej działanie, jedynie w celu uchronienia bezpieczeństwa państwa przed niebezpieczeństwem grożącym z jej strony”, jest w praktyce bliźniacze z wyżej wymienionym artykułem. Por. G. Agamben, *Homo Sacer...*, op. cit., s. 95.

¹² Chęć ta widoczna jest także w maniackalnym wręcz ustalaniu porcji żywieniowych przydzielanych więźniom w łagrach. W opowiadaniu Szalamowa *Сухим пайком* z pełnym rozpaczy spokojem narrator komentuje normy żywieniowe zapisane w instrukcji obozowej: „Увы, даже полученные полностью нормы не могли питать, насыщать нас. Нам надо было втрое, вчетверо больше – организм каждого голодал давно”. В. Шаламов, *Сухим пайком*, [w:] В. Шаламов, *Рассказы...*, op. cit., s. 80.

¹³ G. Agamben, *Homo Sacer...*, op. cit., s. 80.

¹⁴ Ibidem, s. 81.

¹⁵ Pojęcie „homo sacer” w myśli agambenowskiej używane jest w znaczeniu rzymskiego „przekłętego człowieka”, tj. „człowieka, który może być zabity, lecz nie poświęcony”. Ibidem, s. 12.

Wielokrotnie pojawiający się w prozie Warłami Szalamowa podział na życie przed- i poobozowe¹⁶, rozumiany w kluczu agambenowskiej redukcji osoby ludzkiej do „nagiego życia” оголоconego z wszelkiej godności, zdaje się znacząco poszerzać obszar interpretacji twórczości autora *По снегу*. Fizjologiczna mania, znaczenie pokarmu w życiu zeków oraz cena, którą gotowi są za niego zapłacić w sposób okrutny, lecz zarazem wiarygodny, przedstawiają obraz więźnia jako człowieka przekłętego, „homo sacer”, który, podobnie jak w opowiadaniu *Ягоды*, może zostać zabity bez żadnych konsekwencji ze strony oprawcy.

Krańcowym przypadkiem więźnia jest człowiek pozbawiony godności i głosu, pojawiający się w opowiadaniu *Шерри-бренди*¹⁷ pod postacią poety agambenowski „muzułman”. „Muzułman” to „żywy trup”, jak pisze Primo Levi, lub „ledwie trzymający się na nogach trup, kłębek fizycznych funkcji w ich ostatnich podrygach”, powtarzając za Johnem Amery¹⁸. Szalamow w przeciwieństwie do Agambena i wyżej wymienionych Leviego i Ameriego dociera do psychiki „muzułmana”, nie odbierając mu zdolności myślenia. Umierający poeta w *Шерри-бренди* ukazany jest zatem przede wszystkim w wymiarze duchowym. Pomimo tego, że dla otaczających go zeków jest leżącym godzinami bez ruchu ciałem, człowiekiem, który „умер раньше даты своей смерти”¹⁹, poeta przedstawiony jest jako podmiot poznający, który w ostatnich chwilach życia doświadcza epifanii²⁰.

Filozoficzne rozmyślenia Giorgio Agambena okazują się niezwykle pomocne przy pogłębionej analizie kondycji osoby ludzkiej funkcjonującej w ramach obozu w prozie Warłama Szalamowa. Zarówno pojęcia „nagiego życia” i „homo sacer”, jak i rozumienie biopolitycznych zależności „zoē” od „bios” oraz głębokie pojmowanie znaczenia świadectwa przekazywanego przez „superstes”, w dużym stopniu łączą działalność włoskiego filozofa i rosyjskiego pisarza. Idee Giorgio Agambena, który sam nazywa siebie jedynie komentatorem²¹, zdają się być obiecującym kontekstem interpretacyjnym w przyszłych badaniach twórczości autora *Колымских рассказов*.

¹⁶ Narrator w taki oto sposób opisuje Płatonowa w *Заклинателе змей*: „Андрей Федорович Платонов, киносценарист в своей первой жизни”. В. Шаламов, *Заклинатель змей*, [w:] В. Шаламов, *Рассказы...*, op. cit., s. 118.

¹⁷ В. Шаламов, *Шерри-бренди*, [w:] В. Шаламов, *Рассказы...*, op. cit., s. 101–105.

¹⁸ G. Agamben, *Co zostaje z Auschwitz?*, op. cit., s. 41–42.

¹⁹ В. Шаламов, *Шерри-бренди*, [w:] В. Шаламов, *Рассказы...*, op. cit., s. 105.

²⁰ W *Шерри-бренди* czytamy: „Сейчас было так наглядно, так осязаемо ясно, что вдохновение и было жизнью; перед смертью ему дано было узнать, что жизнь была вдохновением, именно вдохновением”. Ibidem, s. 103.

²¹ G. Agamben, *Co zostaje z Auschwitz?*, op. cit., s. 9.

Paulina Jędrasik

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

**CHWYTY JĘZYKOWE WYKORZYSTYWANE W CELU
MENTALNEGO OSWOJENIA WOJNY – NA PODSTAWIE
FRAGMENTÓW DZIENNIKÓW WOJENNYCH
Z POCZĄTKÓW PAŹDZIERNIKA 1941 ROKU**

W artykule *Historia mówiona i wojna* Piotr Filipkowski pisze:

Mało które wydarzenia z przeszłości zostały w pamięci zbiorowej tak wyraźny ślad, jak II wojna światowa. Stale podtrzymywana, odnawiana, negocjowana pamięć o niej jest istotnym składnikiem narodowej tożsamości. W ostatnich latach (także ostatnich, w których można odwołać się do indywidualnej pamięci świadomych jej uczestników, ofiar, świadków, sprawców) mamy do czynienia ze szczególnym jej ożywieniem. Biograficzne świadectwa pisane, ustne przekazy rodzinne, relacje zbierane w projektach oral history w istotny sposób współkształtują pamięć zbiorową¹.

Niezwyczajnie cenny materiał do badania elementów indywidualnego językowego obrazu świata stanowią dzienniki. Wynika to z samej ich specyfiki. Zaliczają się one do grupy „materiałów osobistych o charakterze autobiograficznym”². Narracja jest w nich całkowicie skupiona wokół tego, jak odbiera świat autor dziennika, a wiedza o tym świecie jest przekazywana przy pomocy jego indywidualnej aparatury pojęciowej i stylistycznej³. Można by wprowadzić wątpliwości odnośnie wartości faktograficznej dzienników, które, jako teksty nacechowane dużą dozą subiektywizmu, przedstawiają przypuszczalnie zniekształcony obraz opisywanych wydarzeń⁴. Ale wtedy należy odpowiedzieć sobie na pytanie, czy poszukuje się w nich faktów historycznych, czy też znaczeń i sensów⁵. Alessandro Portelli, jeden z prekursorów oral history, uważa, że „błędy, przerysowania, mity mogą zaprowadzić nas ponad fakty – do znaczeń, jakie rozmówcy im przypisują, po to, by nabrały sensu w ich opowieściach”⁶. Warto w tym miejscu wspomnieć o zde-

¹ P. Filipkowski, *Historia mówiona i wojna*, [w:] *Wojna. Doświadczenie i zapis. Nowe źródła, problemy, metody badawcze*, pod red. S. Buryły i P. Rodaka, Kraków 2006, s. 25.

² J. Bartmiński, W. Chlebda, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?*, <http://www.rastko.rs/projekti/etnoling/delo/12204> (10.11.2011).

³ О.В. Перешова, Особенности языковой репрезентации индивидуальной картины мира в дневнике Э. Юнгера „Strahlungen”, <http://lingvomaster.ru/files/304.pdf> (10.11.2011).

⁴ P. Filipkowski, *Historia mówiona...*, op. cit., s. 15.

⁵ Ibidem, s. 14.

⁶ Ibidem, s. 15.

finiowanym przez Znanieckiego tzw. współczynnika humanistycznym, czyli przekonaniu, że każdy człowiek sam najlepiej zna i rozumie swój własny świat, w związku z czym dążąc do zrozumienia owego świata, badacz powinien oddać głos temuż człowiekowi⁷. W tym kontekście ważnym jest też fakt, że dziennik to przykład tekstu autokomunikacyjnego, czyli takiego, w którym zachodzi „komunikowanie do siebie samego już znanej informacji”⁸. Przekonanie autora o tym, że będzie on jedynym odbiorcą stworzonego przez siebie tekstu, daje mu swobodę jego organizacji. Wybór tematu, stopień konkretyzacji opisu poszczególnych wydarzeń, miejsc, osób – wszystko to wolne jest od zewnętrznej motywacji, od konieczności wprowadzenia „obcego” czytelnika w swój świat. Autokomunikacja wpływa również znacząco na szczerość werbalizowanych w dzienniku rezultatów poznania – autor odczuwa swobodę wyrażania swoich najskrytszych, nawet skrajnych, radykalnych przemyśleń, nie bojąc się bycia ocenianym czy cenzurowanym⁹. Taki brak komentarza, kategorii spoza opowiadanego przez autora świata, wzmacnia wyrazistość jego przekazu¹⁰.

Jako teksty o charakterze „powszednim”, dzienniki opisują aktualną rzeczywistość, w której funkcjonuje autor, prezentują to, co ma dla niego wartość w danym momencie, nawet jeśli pozornie mogłoby to nie być interesujące dla kogoś „z zewnątrz”¹¹. Oprócz tego, dzienniki są tekstami synchronicznymi – rzeczywistość jest w nich opisywana „na żywo”, jest taka, jaką widzi i odbiera ją autor „tu i teraz”¹². Filipkowski zauważa:

Im relacje składane są bliżej w czasie zdarzeń, których dotyczą, tym większa ich faktograficzna wartość. Sięga się czasem po nie, szczególnie w badaniach nad historią społeczną, historią codzienności i tam, gdzie chce się dotrzeć do wiedzy o przeszłości posiadanej przez „zwykłych ludzi” – świadków, uczestników badanych zdarzeń, którzy w inny sposób nie przekazaliby swoich doświadczeń¹³.

Nieodzowną cechą tekstu dziennika jest też restrykcyjne przestrzeganie chronologii wydarzeń, co pomaga dokładnie prześledzić, w jaki sposób przebiegał proces poznawania przez autora dziennika pewnych zjawisk, jak zmieniał się jego stosunek do nich, oraz jaki wpływ miało to na jego ogólne postrzeganie świata¹⁴.

⁷ Ibidem, s. 19.

⁸ W. Panas, *Z zagadnień semiotyki podmiotu*, [w:] *Autor – podmiot literacki – bohater*, pod red. A. Martuszeckiej i J. Sławińskiego, Wrocław 1983, s. 5.

⁹ O.B. Петешова, *Особенности языковой репрезентации...*, op. cit.

¹⁰ P. Filipkowski, *Historia mówiona...*, op. cit., s. 33.

¹¹ O.B. Петешова, *Особенности языковой репрезентации...*, op. cit.

¹² Ibidem.

¹³ P. Filipkowski, *Historia mówiona...*, op. cit., s. 14.

¹⁴ O.B. Петешова, *Особенности языковой репрезентации...*, op. cit.

W związku z 70-tą rocznicą ataku hitlerowskich Niemiec na ZSRR rosyjski tygodnik „Власть” przygotował rubrykę zatytułowaną 1941. Cyklicznie publikowane są w niej fragmenty dzienników wojennych, prowadzonych w 1941 roku przez osoby związane w ten czy inny sposób ze Związkiem Radzieckim. W wydaniu z 3 października 2011 roku zamieszczono zapiski pięciu mężczyzn: moskiewskiego lekarza Aleksandra Drejcera, komisarza baterii pułku Piotra Pszenicznego, majora NKWD Iwana Szabalina, teologa i wykładowcy Wasilija Argirowskiego oraz pisarza na emigracji Iwana Bunina. Prezentowane w artykule fragmenty zapisków obejmują okres od 4 do 9 października 1941 roku.

Celem przeprowadzonej w niniejszym artykule analizy językoznawczej fragmentów dzienników wojennych jest udzielenie odpowiedzi na pytanie o to, jakie zachowania i strategie językowe towarzyszą człowiekowi w zetknięciu z wojną. Jak za pomocą środków językowych radzi sobie człowiek z nową, wrogą rzeczywistością, w której musi funkcjonować, a o zgodę na którą nikt go nie pytał? Czy istnieją chwytów językowe, pomagające mentalnie oswoić wojnę?

Jako pierwszy w artykule cytowany jest dziennik Aleksandra Drejcera. Był on znanym moskiewskim lekarzem, w czasie wojny pracował w pogotowiu.

Przedstawiony fragment obejmuje zaledwie dwa dni – 4 i 9 października – ale nawet tak krótki wycinek tekstu dostarcza badaczowi niezwykle cennych informacji. Drejcer płynnie przechodzi z jednego tematu w drugi. Rozpoczyna od informacji: „На «Скорой» некому работать. Остался еще на сутки”¹⁵. Píše o przygnębieniu panującym wokół, jednocześnie próbując pocieszyć samego siebie, że i tak wszyscy są przekonani o ostatecznym zwycięstwie: „Но все же все твердо уверены, что окончательная победа будет за нами”. Następnie opisuje dworzec – panuje tam wywołany wojną chaos: tłumy wyjeżdżających, kolejki, ludzie wyczekujący pociągu, pilnujący całego swego dobytku (dobytek ten Drejcer określa mianem „skarbów”). W tym całym rozgardiaszu i pośpiechu pojawiają się osoby, które [w podtekście – nieuczciwie, o czym świadczy użycie czasownika „наживаться”] czerpią korzyść z zaistniałej sytuacji, żerują na nieszczęściu innych – tragarze, ludzie z samochodami i złodzieje (zdrobniale – „воришки”). Jednak autor powstrzymuje się od werbalizacji oceny ich postępowania, kończąc zdanie, a jednocześnie ten wątek swych zapisków, wielokropkiem.

Notatka z 9 października jest zdominowana przez historię tragicznej w skutkach kłótni o jedzenie między mieszkającymi razem młodymi małżonkami i kawalerem, która kończy się śmiercią ostatniego. To jeden

¹⁵ Е. Жирнов, 1941, <http://www.kommersant.ru/doc/1785756> (10.11.2011). Wszystkie cytaty pochodzą z tegoż artykułu.

z absurdów wojny – pożywienie urasta do rangi czegoś, za co można zabić drugiego, nawet bliskiego, człowieka.

Drejcer jest lekarzem, dlatego w jego dzienniku pojawiają się słowa i wyrażenia związane z medycyną: „скорая”, „аптека”, „доза”, „люминал”, „больница”, „вызов”, „пострадавшие от угара”, „позатруп”, „отравление”, „анализ крови”.

Piotr Pawłowicz Pszeniczny ze stopniem kapitana pełnił funkcję komisarza baterii pułku. Do obowiązków komisarza należało m.in. prowadzenie zapisków z historii walk, w których uczestniczył pułk – dzięki temu powstał jego dziennik¹⁶.

Prezentowany fragment to historia wędrówki oddziału Pszenicznego ze wsi Swiatoje do Jelnicy. Dominują w nim opisy marszu, informacje o przebytych kilometrach i wykonywanych czynnościach. Warto zwrócić uwagę na konstrukcje bezosobowe – „Отдыхают люди и кони. Приводится в порядок и чистится материальная часть орудий”. Autor niejako „chowa się” za tymi konstrukcjami. Ale wczytując się w zapiski, odnaleźć można pewien proces, który zachodzi w emocjach i sposobie myślenia Pszenicznego. Ciągłe zmiany decyzji dowództwa, napływające nowe rozkazy to o kilkugodzinnym odpoczynku, to znów o natychmiastowym wymarszu, coraz bardziej poruszają żołnierza. Nie padają nazwiska, nie wiadomo, kto i dlaczego wydał rozkaz, i sam autor zdaje się w ogóle nad tym nie zastanawiać. Ale zdania zawierające te informacje kończą się wielokropkami. Wielokropki można w tym kontekście odczytywać jako wyraz emocji – przejaw buntu, jeszcze niewyarzycułowanego, ale już rodzącego się w zmęczonym człowieku, niepewnym swego losu i świadomym braku nań jakiegokolwiek wpływu.

6 października, po przemarszerowanej nocy, wyczerpanych żołnierzy spotyka kolejne nieszczęście – zostają zaatakowani przez niemieckie niszczyciele, które polewają ludzi i konie roztopionym ołowiem. Pszeniczny zauważa, że pomimo posiadania środków służących do odparcia ataku z powietrza, dowództwo nie decyduje się ich użyć. I tu zaobserwować można wzrost napięcia – zdanie nie jest zakończone jedynie wielokropkiem, a dodatkowo znakiem zapytania z wykrzyknikiem – „Средства отражения воздушной атаки у нас были, но почему-то не приводились в действие...(!)”. Komisarz nie stawia bezpośredniego pytania, ale użyte na końcu zdania znaki interpunkcyjne wskazują, że potrzeba uzyskania wyjaśnień staje się coraz silniejsza.

Notatka z 7 października to informacja o odbyciu prawie dwudziestoczterogodzinnej wędrówki do Selizarowa, po której następuje całonocny marsz do Jelnicy. Oddział dociera do celu 8 października o 8 ra-

¹⁶ П. Пшеничный, *Дневник ополченца. Хроника военных событий Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.*, http://westfront.su/articles/article_pshenichny.htm (10.11.2011).

no. O 14:00 pojawia się nowy rozkaz – powrotu do Selizarowa. I to wydarzenie stanowi moment kulminacyjny, apogeum emocji – „В 14 часов получен приказ выступить в направлении Селижарова (!!!)” – informacja o rozkazie zostaje zakończona trzema wykrzyknikami. Po niej pada zdanie: „Отказываюсь понимать”. W nim zawiera się cały tragizm losu żołnierza – niczym wykonania absurdalnego rozkazu, odmawia on zrozumienia zaistniałej sytuacji. Ale, tak jak w przypadku absurdalnego rozkazu, jego odmowa nie ma żadnego znaczenia, nikt nie pyta go o zdanie. Pszeniczny w końcu próbuje szukać winnego: „Что это? Растерянность командования или военное недомыслие?...”. Kwestionuje też słuszność poprzednich decyzji dowództwa: „Зачем было гнать из Селижарова в Ельницу?”. W obliczu skrajnej sytuacji bunt i rozpacz człowieka odnoszą ostateczny triumf nad wymuszonym, bezwarunkowym posłuszeństwem żołnierza.

W swoich zapiskach Pszeniczny używa słów związanych z wędrówką: „лес”, „шалаш”, „кони”, „лошади”, „люди”, „километр”, „шоссе”, „прибыть”, „расположиться”, „отдыхать”, „сниматься”, „идти”, „двигаться”, „добреть”, „гнать”, „погрузиться”, „переправиться”. W jego zapiskach odnaleźć też można wiele słów i wyrażen z grupy tematycznej wojsko-wojna: „пунктсосредоточения”, „командирбатареи”, „штабполка”, „приказ”, „марш”, „истребитель”, „колонна”, „налет”, „батарея”, „орудие”, „средства отражения воздушной атаки”, „командование”, „приводить в порядок”, „чистить”, „маскировать”.

Major NKWD Iwan Szabalin był dowódcą 50 oddziału specjalnego na Froncie Briańskim. Warto zaznaczyć, że dziennik Szabalina nigdy nie powinien powstać. Oddziały specjalne miały za zadanie dbać bowiem m.in. o to, aby nikt w dowództwie nie prowadził żadnych tego typu zapisków. Wynikało to z obawy przed możliwością wykorzystania przez wroga informacji w nich zawartych. Szabalin zginął na froncie 20 października 1941 roku, jego dziennik dostał się w ręce wrogich wojsk hitlerowskich i już 3 listopada przetłumaczona na niemiecki wersja została rozesłana między oddziałami z dopiskiem, że Dziennik należy wykorzystywać w pracy z wojskami¹⁷.

W artykule przytaczany jest tylko fragment obejmujący dzień 7 października. Rozpoczyna się on typową relacją z frontu – „В 18 часов мы покинули г. Брянск, согласно приказа¹⁸ об отходе. Итак, мы оставим также г. Орел...”. Warto przyjrzeć się tym zdaniom bliżej. Po pierwsze, użycie czasowników w formie 1 osoby liczby mnogiej świadczy o tym,

¹⁷ П. Полян, *Дневник начальника Особого отдела 50-й Армии*, http://www.solonin.org/live_ppolyan-dnevnik-nachalnika (10.11.2011).

¹⁸ Sic!

że Szabalin niejako ukrywa samego siebie za wojskiem, czuje się z nim organicznie związany. Wielokropek kończący drugie zdanie ujawnia stosunek emocjonalny majora do przedstawianej informacji. Potwierdzenia tej tezy nie trzeba szukać daleko. Następne zdanie brzmi: „Ничего подобного поражению Брянского фронта история еще не видела”. I choć na pierwszy rzut oka jest to stwierdzenie ogólne, nieujawniające emocji w sposób bezpośredni, to słowa użyte przez majora odkrywają, jakie wrażenie wywarła na nim porażka. Kolejne zdania bardziej szczegółowo opisują tragizm sytuacji na froncie: „Командование фронтом потеряло руководство с первых дней немецкого наступления”. Wobec stwierdzenia nieudolności poprzedniego dowództwa, które zostało zdjęte i wysłane do Moskwy [gdzie spotkała ich kara w postaci śmierci przez rozstrzelanie – przyp. aut.], front przekazano generałowi Pietrowowi. Szabalin streszcza swoją rozmowę z Pietrowem, poprzedzając ją stwierdzeniem: „Интересно отметить следующее”. Warto zaznaczyć, że zdanie to stanowi typowy przykład autokomunikatu. Dalej przytacza rozmowę:

Я прихожу к Петрову, он говорит: „Ну меня тоже скоро расстреляют”.

„Почему же?” – спрашиваю я его.

„Да, – говорит он, – меня назначили командовать всем фронтом”.

Oto rysuje się kolejny absurd wojennej rzeczywistości – naznaczony na dowódcę całego frontu generał nie czuje się wyróżniony. Nie obawia się też śmierci z rąk wroga. W przypadku jego ewentualnej (a zdaniem Pietrowa – pewnej) porażki jako dowódcy, najsurowszą karę wymierzą jego własni zwierzchnicy.

Jako naczelnik oddziału specjalnego Szabalin używa słów i wyrażeń opisujących globalną sytuację wojska i frontu: „противник”, „большая часть”, „решение”, „командный пункт”, „приказ об отходе”, „поражение”, „фронт”, „армия”, „область”, „линия обороны”, „руководство штаба”, „громадные усилия”, „сдавать города”, „бой”, „командование фронтом”, „немецкое наступление”.

Wasilij Argirowski był z wykształcenia doktorem teologii. Z jego dziennika wybrany został zapis z dnia 6 października. Jest on krótki, ale bardzo osobisty i emocjonalny. Ujawnia się w nim zmęczenie wojną, zniechęcenie: „Надоела передаваемая по радио болтовня митинговых ораторов [...]. Надоели унтер-офицерские подвиги [...]”. Argirowski nie traktuje już poważnie doniesień radiowych, nie wierzy w ich prawdziwość: „[...] там-то взяли 5 бронемашин, там-то уничтожили 3 танка...”. Całą swoją notatkę podsumowuje pełnym gorzkości stwierdzeniem: „Вообще получается впечатление безнадежности и обреченности на гибель”.

Iwan Bunin urodził się w 1870 roku. W 1933 otrzymał Nagrodę Nobla za powieść *Życie Arseniewa*. Nie mogąc pogodzić się z socjalizmem i kolektywizacją, opuścił Rosję w 1920 roku. Pierwszym miejscem, w którym zamieszkał, był Konstantynopol. Jednak większość swojego emigracyjnego życia (ponad 30 lat) spędził we Francji. Zmarł w 1953 roku w Paryżu. Prezentowany w artykule fragment dziennika powstał w Nicei. Bunin nie potrafił i nie chciał żyć w sowieckiej Rosji. W notatce z dnia 9 października pisze o usłyszanej w radiu informacji o zdobyciu Orła. W nawiasie dopisuje: „сообщили сами русские” – jest zdziwiony, że już nawet sami Rosjanie przyznają się do swoich porażek. Taka sytuacja skłania go do stwierdzenia: „Нет, немцы, кажется, победят”. Swoje rozważania kończy pytaniem: „А может, это и неплохо будет?”, w którym prezentuje niejako szerszy pogląd na sytuację wewnętrzną państwa. Obecność takich wyrażen, jak „получается впечатление” u Argirowskiego czy „кажется” u Bunina, świadczy o ich ostrożności w wydawaniu ostatecznych sądów, o niechęci do wyartykułowania wniosków z obserwowanej sytuacji.

W ogóle, fragmenty dzienników Argirowskiego i Bunina należy rozpatrywać w częściowym oderwaniu od pozostałych. Lekarz Drejcer, żołnierze Pszeniczny i Szabalin doświadczają wojny jako jej czynni uczestnicy, opisują doświadczaną rzeczywistość własnym aparatem pojęciowym, wynikającym z pełnionych przez nich funkcji – Drejcer stosuje terminologię medyczną, Pszeniczny i Szabalin używają wojskowej aparatury pojęciowej. Opisują czynności, wydarzenia, w których uczestniczą, rozmowy, które prowadzą. Teolog Argirowski i pisarz Bunin są zaś obserwatorami wojny – w dziennikach prowadzą rozmyślenia nad usłyszanymi w radiu informacjami. Ich teksty są bardziej refleksyjne. Takie opisywanie nieznanego zjawiska z pozycji tego, co znane, bliskie i zrozumiałe, jest pierwszą strategią, którą można zaliczyć do grupy pomagających mentalnie oswoić wojnę.

Niezależnie jednak od tego, czy wypowiadają się z pozycji uczestnika, czy też z pozycji obserwatora, autorzy zapisków stosują pytania i konstrukcje otwarte. „Наживаются носильщики, люди с тачками и воришки...”; „Средства отражения воздушной атаки у нас были, но почему-то не приводились в действие...(?!); „В 14 часов получен приказ выступить в направлении Селижарова (!!!); „Растерянность командования или военное недомыслие?..”; „А может, это и не плохо будет?”. Takie konstrukcje świadczą o braku gotowości do dokonania oceny pewnych obserwowanych czy doświadczanych zjawisk. Może to wynikać z faktu, że rzeczywistość wojenna z jej absurdalnymi prawami jest czymś obcym, trudnym do pojęcia dla autorów. Nie stanowi jednak dowodu na brak reakcji czy opinii na dany temat. Filipkowski pisze:

Cisza, przerwa w narracji spowodowana niemożnością mówienia, wypowiedzenia, wysłowienia jej i towarzyszących emocji, nie jest przerwą w komunikacji. Przeciwnie, jest istotnym, pełnym znaczeń komunikatem¹⁹.

To, że wojna i jej rzeczywistość są czymś, z czym jeszcze nie zdążyli pogodzić się autorzy analizowanych fragmentów dzienników, potwierdza również fakt, iż samo słowo „wojna” nie pada w tekstach ani razu – staje się swego rodzaju tabu. Zasada językowego tabu nie pozwala na wypowiadanie „imion potężnych mocy, Boga, złych duchów, groźnych zwierząt, których przywołanie za pośrednictwem imienia mogłoby być niebezpieczne”. Istnienie tabu językowego nie oznacza jednak, że temat danego zjawiska nie pojawia się w rozmowach. Celem uniknięcia wypowiadania zakazanej nazwy korzysta się z eufemizmów, których zadaniem jest złagodzenie niepożądanego treści. W analizowanych tekstach za takie eufemizmy uznać można słowa: „окончательная победа”, „налет”, „марш”, „фронт”, „поражение”, „отход”, „сдавать города”, itp.

Zauważyć można też, że autorzy zapisków najbardziej skupiają się na sytuacjach, które budzą ich niezrozumienie. Z jednej strony, stanowi to świadectwo emocji, jakie wzbudzają tego typu wydarzenia, z drugiej – zapisana informacja staje się bardziej prawdziwa, namacalna, nie można już kwestionować ani ignorować jej istnienia. Skonfrontowanie siebie samego z takim trudnym do przyjęcia faktem poprzez zapisanie go również jest zachowaniem ułatwiającym psychiczne pogodzenie się z nim, oswojenie i zrozumienie go. Ale prowadzenie tego typu zapisków można też odnieść do jednej z podstawowych ludzkich potrzeb – potrzeby „komunikacji, bycia wysłuchanym i akceptowanym”²⁰. Na wojnie, gdy nikt nie ma czasu, ochoty lub siły do omawiania trudnych sytuacji, odbiorcą komunikatu jest dziennik (a tak naprawdę – sam nadawca). Jest to w pewnym sensie terapeutyczna funkcja autokomunikacji.

W prezentowanych tekstach po takim opisie niezrozumiałej sytuacji następuje werbalna reakcja emocjonalna. Wyartykułowanie sprzeciwu, wypowiedzenie negatywnych emocji to kolejny zabieg sprzyjający zaakceptowaniu skrajnej sytuacji, jaką jest niewątpliwie wojna.

Warto też przyrzeć się kwestii konstrukcji bezosobowych i biernych, które dominują w analizowanych tekstach: „приводится в порядок и чиститься”; „приказано занять”; „имеется решение менять”; „получается впечатление”. Bardzo rzadko pojawiają się też konstrukcje w formie 1 osobie liczby pojedynczej: „остался еще на сутки”; „отказываюсь понимать”, oraz „я прихожу к Петрову”; „спрашиваю я

¹⁹ P. Filipkowski, *Historia mówiona...*, op. cit., s. 25.

²⁰ Ibidem, s. 24.

его"; „я отвечаю” (z przytoczonej rozmowy Szabalina z Pietrowem) – to jedyne przykłady ich użycia. Wybór konstrukcji bezosobowych wskazuje na bezsilność, poczucie niemożności panowania nad własnym losem. Filipkowski zauważa:

Zwyczajna potrzeba (ale także nawyk językowy) narratora umieszczania siebie w centrum wydarzeń, przypisywania sobie ich sprawstwa, podtrzymywania złudzenia o samodzielnym kształtowaniu biografii – wszystko zostaje w tych relacjach zderzone z charakterystycznym dla czasu wojny przymusem zewnętrznych okoliczności, ograniczeniem, zniweczeniem możliwości planowania własnych życiowych strategii (a czasem po prostu następnego dnia), dokonywania wyborów. Zamiast „zwykłego” panowania nad własnym losem, dominuje w tych opowieściach poczucie dezorganizacji i cierpienia²¹.

Dzienniki wojenne to teksty unikatowe. Prezentowane w nich konwencje językowe, przekonania, oceny, odbijają stan świadomości autorów, konteksty kulturowe, w których się poruszają, odsłaniają ich tożsamość. W ten sposób analizowane teksty dzienników stanowią niezwykle cenny materiał do badań interdyscyplinarnych lub ukierunkowanych: historycznych, socjologicznych, antropologicznych, psychologicznych. Pamięć o wojnie jest istotną częścią tożsamości nie tylko ludzi, którzy zetknęli się z nią bezpośrednio, ale też całych społeczeństw, które doświadczały wojny na dowolnym etapie swego istnienia. Dlatego też wartość wielopłaszczyznowych badań dzienników wojennych jest niezaprzeczalna.

²¹ Ibidem, s. 25.

Maria Natalia Kistowska

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

**WIEDZA I WŁADZA. GENDER I PIERESTROJKA.
MAŁA WIERA MARII CHMIELIK I WASYLA PICZUŁA**

Pierestrojka dzisiaj, w czasach kryzysów ekonomiczno-gospodarczych i przesytu konsumpcyjnego, to słowo wręcz magiczne, określające czas burzenia starych a wypiętrzania się nowych zasad w obrębie życia politycznego, społecznego czy kulturalnego. Pierestrojka była pomyślana jako ogólne przeobrażenie gospodarcze państwa, jednak okazało się, że „przebudowa w tej dziedzinie okazała się niemożliwa [...]”, ponieważ w wyniku postępującego rozkładu gospodarki doszło do „wyzwolenia się niekontrolowanych procesów społecznych i politycznych [...]”, których reżim nie był już w stanie zatrzymać¹. Wśród tych procesów znaleźć miała się i seksualność – a dokładniej jej wybuch, kontrola którego za czasów Gorbaczowa, zwanego przez Jelcyna „miłośnikiem półśrodków i półkroków”², nie była możliwa w obliczu ówczesnego kryzysu gospodarczego i ratowania ważnych kwestii państwowych.

Chcąc zilustrować w pełni problem seksualności radzieckiej w dobie pierestrojki wypadnie mi posłużyć się krótkim cytatem z listu jednego z widzów do autorów skandalizującego wówczas filmu: *Mała Wiera*: „Interesujące, lecz czy towarzysz Gorbaczow ogląda takie filmy? Czegoś tak obrzydliwego nie było jeszcze nigdy w naszym kraju”³. *Mała Wiera* to film Wasyla Piczuła z roku 1988 oraz opowieść pod tym samym tytułem autorstwa żony reżysera – Marii Chmielik – autorki scenariusza. Książka ukazała się w dość niekonwencjonalny sposób, pojawiła się bowiem w wersji drukowanej trzy lata po wejściu filmu na ekrany. Obraz kinowy po raz pierwszy połączył w kinie radzieckim „bezkompromisowy realizm scen miłosnych i problemy moralności seksualnej w ogóle z brakiem perspektyw młodego pokolenia, uwikłanego w walkę pojęć z pokoleniem rodziców”⁴. Książka jest zapisem scenariusza prozą. W artykule niniejszym chcąc odwołać się zarówno do filmu jak i książki, nazywać będę oba dzieła opowieścią, a ponieważ klasyfikacja gatun-

¹ M. Smoleń, *Historia Rosji*, [w:] *Rosjoznawstwo*, pod red. L. Suchanka, Kraków 2004, s. 89.

² Zob. L. Bazyłow, P. Wieczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wrocław 2005, s. 538.

³ M. Chmielik, *Mała Wiera*, tłum. M. Czarnecka, Poznań 1992, s. 159–160. W dalszej części cytaty z kluczowego dla tego artykułu dzieła będę opatrywać przypisem w nawiasie za cytatem, np.: (MW, 159).

⁴ J. Płażewski, *Historia filmu 1895–2005*, Warszawa 2008, s. 499.

kowa w tym wypadku nie jest jednoznaczna pozwoli sobie posłużyć się wypracowanym przez krytykę zachodnioeuropejską terminem, która film i książkę ochrzciła niezwykle zgrabnym angielskim słowem: „story”. Pragnę skupić się na dwóch aspektach nurtujących mnie w tej opowieści, mianowicie: płci społeczno-kulturowej (gender) w odniesieniu do pierestrojki oraz wiedzy kreującej władzę w rodzinie.

Akcja opowieści toczy się głównie w zaciszu jednego małego radzieckiego mieszkania, pośród stosunkowo niewielkiej radzieckiej rodziny (model: 2+2). Na tym polu dochodzi do tworzenia się nowych zasad życia społecznego. Dla przejrzystości, zanim przybliżę swoje rozważania na temat relacji władzy, chcę przedstawić bohaterów i powiązania między nimi. Najmniejszą komórkę społeczeństwa stanowi czteroosobowa rodzina: ojciec Nikołaj Siemionowicz – głowa rodziny, zawodowy kierowca ciężarówki i zawodowy pijak, doskonale wypełniający ramy kulturowo przypisywanej mu roli. Matka – Rita, gospodyni wiecznie zaprawiająca ogórki do wódki dla męża, sprzątająca, gotująca żona. Córką Wiera – zwana przed rodziców „latawicą”. Syn Wiktor, który porzucił biedne miasto portowe na rzecz metropolii i swojej żony, z którą bynajmniej nie był nigdy szczęśliwy; pozostaje jednak ideałem, tym bardziej udanym dzieckiem, stawianym za wzór Wierze. Wiktor w dzieciństwie był dla siostry jak ojciec, opiekował się nią, z poczucia obowiązku oraz z konieczności – rodzice wypracowywali w tym czasie mordercze normy. Do tej rodziny wkracza narzeczony Wiery – Siergiej – student kierunku przyszłościowego: inżynieria walców i tłoków; mieszkający w akademiku bumelant, lekkoduch obdarzony wyjątkową ostrością umysłu, której nie wykorzystuje bynajmniej w celach zgodnych z proletariacką powinnością pracy w służbie narodowi. Siergiej jest jednocześnie byłym rywalem Wiktora o względy pięknej koleżanki. Warto dodać, iż pojawia się także były narzeczony Wierki – marynarz, porzucony przez główną bohaterkę dla Sierioży oraz przyjaciółka Wiery – Lena Czistiakowa, która – aby przeżyć w rzeczywistości w jakiej przyszło jej egzystować – oddaje się marynarzom zagranicznym w celach zarobkowych. Ostatnią, ważką dla toku opowieści bohaterką jest córka sąsiadów – Ira, osiedlowa blond włosą piękność, która w tajemniczy sposób została wydana bardzo wcześnie za męża, z mężem żyje w zgodzie. Do Leny wzdycha głowa rodziny – Nikołaj Siemionowicz, czym nie różni się znacząco od męskiej części osiedla.

Wiera, będąc spoiwem łączącym trzech mężczyzn (ojciec – brat – narzeczony), głównych męskich postaci opowieści, jest również punktem zapalnym w ich relacjach. „Pierwotne prawo” do Wiery uzurpują sobie ojciec i brat, obaj zgodnie krytykując Siergieja, który żadnego z nich nie poważa. Władzę nad Wierą prezentuje każdy z nich w sposób jednoznaczny – poprzez zdominowanie dziewczyny w sferze werbalnej.

Ojciec do Wiery: „Harujemy ostatkiem sił tylko dla Ciebie i dla Wiktora! On przynajmniej wyszedł na ludzi, ale Ty?” (MW, 10), oraz: „Włóczyś się po krzakach – ryczał Nikołaj Siemionowicz. – Po krzakach! Za mało dostawałaś lania!” (MW, 39), a także: „Oto i ona [...] Ty lafiryndo portowa!” (MW, 59), i „Wierka, suczko, otwórz” (MW, 109).

Siergiej do Wiery zwraca się m.in. w ten sposób: „Chodź, ty nieuku, pisz wreszcie...” (MW, 76). Brat o swojej siostrze (w jej obecności): „A Tobie ona po co?” (pytanie kierowane do Siergieja) (MW, 55).

Ojciec ma nad nią przewagę ze względu na swój wiek, a zatem na domniemaną wiedzę i doświadczenie życiowe. Sierioża jest po prostu inteligentny i traktuje swoją przyszłą „żonkę” nie jako partnerkę, ale jako istotę uboższą intelektualnie. Wiktor jest starszym bratem zatem jego poczucie władzy ma to samo, co w przypadku ojca, podłoże.

Posługując się słowem „władza”, odwołuję się do foulcaultiańskiej teorii wiedzy i władzy, pojmując władzę

jako wielość stosunków siły immanentnych dziedzinie, w której zawiązują się i której organizację stanowią; grę, która w drodze ustawicznych walk i starć przekształca je, umacnia, odwraca; zespół punktów oparcia dla wzajemnych relacji między tymi stosunkami, wskutek czego powstają łańcuchy lub systemy czy też, odwrotnie, przesunięcia i zwiastujące podział sprzeczności⁵.

W „grze” udział bierze 5 osób, czteroosobowa rodzina plus obcy – czyli Siergiej. Początkowo wydaje się, iż obozy władzy są dwa – dwa pokolenia; wszak, jak zauważają krytycy, konflikt pokoleń jest jedną z ważniejszych kwestii poruszanych przez Piczuła i Chmielik. Rodzice to ludzie pracy, do bólu przejęci opinią publiczną i tym, aby nie wzięto ich na języki (cel: nie wyróżniać się). Dzieci to uchodzący za wzór syn oraz niepokorna córka, dla której praca nie stanowi sensu życia, ocierająca się o środowisko przestępcze, śniąca o idealnej miłości. Jak pisze Foulcault:

władza działa [...] nie jest czymś, co się zdobywa, wydziera lub dzieli, czymś co się trzyma w garści lub wypuszcza [...] jest grą nieegalitarnych i zmiennych stosunków⁶.

Brak równowagi w relacji pomiędzy rodzicami a córką nie wymaga szerszego komentarza. W takim układzie należy jednak także pamiętać, iż „żadna władza nie obywat się bez zamiarów i celów – co nie oznacza, że jest wynikiem wyboru czy decyzji jednostki”⁷. Nie ma w książce (jak również w filmie) dowodów na to, aby intencją rodziców Wiery było dominowanie jej i reprodukcja władzy, proces ten zachodzi poza

⁵ M. Foulcault, *Historia seksualności*, tłum. B. Banasiak, T. Komendant, K. Matuszewski, Gdańsk 2010, s. 66.

⁶ Ibidem, s. 67.

⁷ Ibidem, s. 68.

podejrzanymi, jednak wewnątrz układu scalonego, jaki stanowi niewątpliwie rodzina. Co ciekawe, w przypadku układu rodzice – syn, nierówność zauważyć jest trudniej, pierworodny jest traktowany inaczej, mniej się od niego wymaga, co więcej Ojciec i Matka przyjmują z jego ust uwagi dotyczące wychowania dzieci:

Musicie zrozumieć, że dziecko jest w rodzinie nie tylko obiektem, który należy stale kontrolować. Oczywiście, trzeba od niego wymagać pewnych rzeczy. Jednak w rodzinie powinny być takie sytuacje, kiedy wyłącznie ojciec podejmuje decyzje. [...] Innym razem natomiast Wiera jest tą osobą, która decyduje i wtedy wszyscy jej słuchają... [...]. Nie ma się z czego śmiać – poważnie odezwał się Igor – W rodzinie, gdzie tak właśnie się postępuje, dzieci muszą na równi z dorosłymi podporządkowywać się takim samym normom i wymaganiom... (MW, 51).

Moskwianin z wyboru, w końcu sam nie wytrzymuje rodzinnej farsy i skraca odwiedziny w Mariupolu. Jego nowe, rodzinne miasto także ma kluczowe znaczenie dla reprodukcji władzy (systemu), automatycznie Wiktor wydaje się być szczególnie predestynowany do pouczania rodziców, ma prawo ich krytykować i robi to, niezależnie od swoich intencji – jest nośnikiem wiedzy niedostępnej mieszkańcom małego portowego miasta, a zatem w pewnych układach posiada władzę.

Zastanawiając się nad kolejnym istotnym aspektem władzy w ujęciu Foulcault, mianowicie, iż nie jest ona punktem stałym, a także, że

u źródeł relacji władzy nie istnieje, [...] powszechna opozycja panujących i poddanych, która to dwoistość odbijałaby się echem od góry do dołu [...] władza pochodzi z dołu⁸,

wypadnie uznać za istotny fakt, iż w hierarchii „standardowej” dołem będą dzieci, w tym wypadku Wiktor.

Rodzi się zatem pytanie, czy i Wiera może reprodukcję władzy? Oczywiście, że może, co więcej robi to, oczywiście nieświadomie. Reprodukowanie władzy przez kobietę jest tutaj znaczące z punktu widzenia dyskursu genderowego. Namacalnie mamy bowiem dowód na to, że doszło do wypiętrzenia się nowych zasad w obrębie życia społecznego, iż pełnione przez kobiety i mężczyzn z nowego pokolenia role ulegają przekształceniom. Wiera poniekąd jest nośnikiem wiedzy i władzy: przez pewien czas trzyma rodziców w szachu uciekając się do prostego podstępu mówiąc im, że jest w ciąży, co na jakiś czas łagodzi sytuację w domu i daje jej zielone światło dla spotkań z degeneratem jakim dla jej rodziców jest Siergiej. Swoją sytuację rozgrywa jak wytrawny gracz. Kiedy brat „nakrywa” ją w pokoju Sierioży w akademiku i chce zadzwonić do matki, aby ją o tym poinformować, Wiera, niespiesznie wstając z kolan swojego nowego narzeczonego, mówi:

⁸ Ibidem, s. 68.

Nie dzwoń – poprosiła Wiera. Spowodujesz tylko sabotaż planu produkcyjnego w fabryce! Wszyscy zostawią robotę i będą się zastanawiać jak mnie ratować (MW, 55).

Dziewczyna znakomicie zdaje sobie sprawę z tego, że brat, podobnie jak rodzice, pomimo swojego nabytego statusu wielko-mieszczucha przejmie się opinią sąsiadów czy znajomych i ceni sobie komfort bycia postrzeganym jako część nienagannie funkcjonującego układu. Wiktor daje za wygraną i zabiera jedynie siostrę do domu, przy czym nie zdradza rodzicom gdzie była.

Ostatnim reprodukującym władzę ze względu na posiadaną wiedzę jest Sierioża – najinteligentniejszy z bohaterów. Narzeczony Wiery uzurpuje sobie prawo do górowania nad tępych rodzicami, oraz narzeczoną oraz byłym rywalem w starciach miłosnych – Wiktorem. Siergiej ma w instytucjach dobrą opinię („Z ekonomii politycznej miał piątkę. Nigdy nie widziano go pijanego, nie zajmował się żadnymi podejrzanymi interesami” (MW, 112)), nie unosi się jak ojciec Wiery, na jego zaczepki reaguje opanowaniem. Swoją wyższość demonstruje po raz pierwszy podczas rodzinnego toastu, kiedy prosi o zamianę wódki na wino, głośno odnotowując ignorancję gospodarzy:

(Ojciec) Wypił do dna, a Wiktor poszedł za jego przykładem. Sierioża upił trochę wina i odstawił kieliszek.

– A ty, co tak słabo?

– Wina nie należy pić jednym haustem – wyjaśnił Sierioża uprzejmie – trzeba najpierw rozkoszować się jego bukietem.

– Głupstwa, tam, bukiet... – powtórzył Nikołaj Siemionowicz.

– A widzisz ojciec – Rita skinęła z respektem w kierunku Sierioży (MW, 65).

Ojciec nie jest w stanie zaakceptować rosnącej u jego boku konkurencji, kolejnego mężczyzny, który – niezależnie od jego woli – przejmie jego rolę. Foulcault słusznie zwraca uwagę na to, iż „tam, gdzie jest władza, istnieje też opór i że pomimo to, a raczej wskutek tego, nigdy nie znajduje się on na zewnątrz władzy”⁹. Opór starego pokolenia przyjmuje najprostszą formę – agresji werbalnej:

– Ja w twoim wieku byłem zupełnie inny – przerwał Ricie ojciec, zwracając się do Sierioży.

– Pojąć nie mogę, co z ciebie za mężczyzna... Nawet wypić nie umiesz, jak należy... coś się jej uczepił, jak rzep psiego ogona?

– Tato przestań – wtrąciła Wiera.

– Prawdziwy mężczyzna musi pokazać w domu, kto tu rządzi! – Uderzył pięścią w stół, aż naczynia zabrzęczały (MW, 107–108).

⁹ Ibidem.

Prawdziwy mężczyzna pije („Wypicie z przyjaciółmi to święta rzecz! A co dopiero z rodziną”(MW, 108)), uderza pięścią w stół i czuje się w pełni uprawniony krzyczeć do swoich najbliższych:

– Wszystkich was załatwię! Ciebie, Wierka! Ty bydlaku! I twoją matkę, tę kurwę! (MW, 109).

Ostatnim, zdawałoby się najsłabszym ogniwem w tej rodzinie, jest matka: wiecznie udręczona pijactwem męża, pracą i domowymi obowiązkami „kobięcymi”, czyli praniem, sprzątaniami i zaprawianiem kolejnych słoików. Jednak i ona jest nośnikiem władzy – władzy nad kulinarną częścią życia swojej rodziny. Rita to matka karmicielka – matka gastronomiczna¹⁰, która swój brak wiary w siebie rekompensuje sobie przez zaopatrywanie rodziny w jedzenie i serwowanie im go. Nic nie jest od tego ważniejsze, a każda – nawet największa – awantura zostaje przerwana jeżeli na stole pojawiają się najwyższe dobra – potrawy. Ogórki na zakąskę dla męża pijaka, przetwory dla Wiktora na drogę, które ciężko mu unieść, ciągle patroszenie mięsa – to wszystko daje matce fundamentalne dla niej poczucie spełniania kobiecych obowiązków oraz bezpieczeństwa. W ten sposób Rita

...infantylizuje swoją rodzinę. Chce być dla niej tak ważna i niezbędna, jak matka karmiąca dla niemowlęcia. Jest niepewna swej roli w rodzinie [...] ¹¹,

ale nieświadomie utrzymuje się w pozycji władzy. Niczym lwica będzie strzegła swojego domowego ogniska, bo tak została wychowana i temu podporządkowała swoje życie wychodząc za Nikołaja Siemionowicza.

Mamy zatem pięcioosobową nową jednostkę, w której każda z osób jest nośnikiem właściwej sobie wiedzy, a przez to charakterystycznej dla siebie władzy. W obrębie tego układu wiedza, władza a także opór nie są wartością stałą, opozycje i układy są zmienne. Sadzę, że nie bez znaczenia jest tutaj fakt czasu w jakim toczy się akcja opowieści. Widzimy:

[...] szary pejzaż miasta portowego, zasnutego dymem fabrycznym, mamy zdegradowaną przyrodę, wysypiska przemysłowe, składowiska rdzewiejącego żelastwa i wraków sprzętu pływającego. [...] Z każdego niemal kadru wyziera bylejakość, brud, szarość i beznadziejność. Ale postacie nie traktują swej egzystencji jako bytu zdegradowanego (przynajmniej nie młodsze pokolenie). Starają się utrzymać na powierzchni tego bajora i sprawiają wrażenie pogodzonych ze swoim losem. Nie zadają inteligenckich pytań jak bohaterowie Czechowa i o nic nie zamierzają walczyć¹².

¹⁰ Zob. S. Walczewska, *Matriarchat domowy*, [w:] *Antropologia ciała*, pod red. A. Chałupnik, J. Jaworskiej, J. Kowalewskiej-Leder, I. Kurz, M. Szpakowskiej, Warszawa 2008, s. 89–91.

¹¹ Ibidem, s. 89.

¹² B. Mucha, *Sztuka filmowa w Rosji 1898–1996*, Piotrków Trybunalski 2002, s. 311–312.

Pierestrojka obejmowała życie społeczne w bardzo szerokim ale i wąskim wymiarze – jej atmosfera była odczuwalna także w tak małej komórce jak rodzina – i tutaj wypiętrzały się nowe i były burzone stare zasady życia i współżycia. Akcja opowieści to połowa lat 80., a zatem epoka Gorbaczowa – czas tak zwanego kryzysu duchowego (*духовный кризис*), przejawiającego się m.in. w stagnacji – „termin często stosowany (był) w odniesieniu do lat 70. i początku lat 80. [...] Gorbaczow oraz inni członkowie kierownictwa partii zdawali sobie sprawę z masowego wycofywania się obywateli z życia publicznego, szerzenia się alkoholizmu i narkomanii, wzrostu przestępczości, „osłabienia szacunku do pracy”, pesymizmu i cynizmu”¹³. Pytanie o seksualność wydaje się tutaj tym zasadniejsze, im bardziej uwidacznia się „proces rozpadu reżimu”, a zatem rozpadanie się okalających całą cielesność ram, usiłujących uchwycić i utrzymać w ryzach wybujałą ludzką (vide: cielesną) naturę. Ludzie, niczym spuszczone z łańcuchów zwierzęta, próbują żyć po nowemu, ustalić swoje zasady. Co ciekawe, w latach siedemdziesiątych socjologowie sowieccy zaobserwowali

...stopniowy zwrot ku życiu domowemu. Sondaże wykazywały, że obywatele ZSRR przedkładali rodzinę ponad pracę [...]. Priorytetem stało się stworzenie „przysłulnej” przestrzeni prywatnej – zacisza domowego dla siebie i rodziny¹⁴.

Pokolenie lat osiemdziesiątych z kolei zdaje się parafrazować swoich rówieśników zza oceanu i hołdować hippisowskim ideałom wolnej miłości. W ZSRR akt płciowy jest swojego rodzaju kompromisem

...jaki nowy człowiek musi zawrzeć z naturą. Seks dlatego wydaje się sferą newralgiczną, bo w niej dyktat rozumu zostaje poddawany najsurowszym próbom¹⁵.

W opowieści *Mała Wiera* akt płciowy nie jest opisany, z lektury wniosujemy jedynie, iż miał miejsce. Pamiętać jednak należy, iż książka jest wtórną w stosunku do filmu, którego rewolucyjność polega właśnie na tym, iż po raz pierwszy na ekranie kina oczom widzów ukazały się dwa nagie ciała w tej jakże niedwuznacznej sytuacji i bynajmniej kamera nie poprzestała na sekundowym ujęciu kopulującej pary. Poszukując dzisiaj w sieci informacji na temat tego filmu, słowem jakie najczęściej pojawia się w opisach jest: skandalizujący (скандальный). Do autorów filmu napłynęła masa listów od zbulwersowanych widzów, którzy pisali m.in.:

Prokuratura ZSRR, stojąc na straży prawa, zobowiązana jest do wszczęcia postępowania sądowego przeciwko autorom filmu [...], gdyż ofiarą przestępstwa (jakim jest

¹³ N.V. Riasanovsky, M.D. Steinberg, *Historia Rosji*, tłum. A. Bernaczyk, T. Tesznar, Kraków 2009, s. 631.

¹⁴ Ibidem, s. 611.

¹⁵ W. Tomasiak, *Bezklasowo, bezpłciowo*, [w:] *Antropologia ciała...*, op. cit., s. 211.

publiczne propagowanie prostytucji) nie jest pojedynczy widz, lecz całe społeczeństwo radzieckie (MW, 160).

Z kolei oburzone po projekcji widzki pisały tymi słowami:

Jak słyszałyśmy, autorzy są z rocznika 61. Zatem jeszcze nie doświadczili prawdziwego życia, nie widzą jeszcze kto w czasie stosunku ma leżeć na górze, a kto pod spodem, i kiedy jest najlepiej, a już pokazują małą Wierę (ulicznice) na górze, a on – ten darmozjad leży, a ona go pieprzy (MW, 160).

Co było bardziej skandalizujące: sfilmowanie aktu płciowego czy pokazanie całkiem nagiej kobiety (ponieważ nagość mężczyzny jest w obrazie kinowym filmowana mniej otwarcie)? W książkowej wersji nie znajdujemy opisów cielesności Wierę, jest ona nieobecna, mamy wrażenie, iż jest to twór określany w relacjach do męskiego ja – ojca, brata i partnera. Widzimy ją i poznajemy w dialogach, w interakcjach; z powieści nie znamy także myśli Wierę, fragmentów gdzie kontemplanuje jest niewiele. Określa się jednak jasno kiedy wchodzi w interakcje. W filmie natomiast widzimy nastolatkę z bujną fryzurą, na obcasach, w kabaretkach, mini spódnice i zawsze bez biustonosza, co jest o tyle ciekawe, o ile każda z bohaterów biustonosz posiada, rozumiem zatem, iż jest to zabieg celowy. Wiera stylizowana jest na wyzwoloną hippie, która oddaje się życiu i poddaje urokom chwili, nie myśląc o konsekwencjach, czekając na mniej nudne jutro (słowo nudne, pozostaje nie bez znaczenia, powtarza się ono w obrazie wiele razy).

Kobieta traktowana jest przedmiotowo jako pracownica, sprzątaczką i kucharką. Wzorcowi kobiety – matki gastronomicznej przeciwstawiona zostaje przyjaciółka Wierę, Lena:

[...] to ona pokazała Wierze jak się gustownie ubierać i co robić, żeby dobrze żyć. Czistiakowa nie miała ojca i zawsze brakowało jej pieniędzy. Gdzieś pod koniec dziesiątej klasy zaczęła chodzić do portu. Wystawała z innymi dziewczynami na nabrzeżu, robiąc zakłady o to, gdzie jakie „pudełko” stoi i kiedy zawinie do portu. Nazywały tak statki. Za statków schodzili na ląd marynarze. Czistiakowa dawała się tylko z obcokrajowcami (MW, 20–21).

A także córka sąsiadów Ira:

Ira uważana była za piękność. Miała jasne, długie włosy, gęste rzęsy pod cienkimi brwiami i lalkowate jasnoczerwone usta (MW, 13).

Wiera nie podąża w żadną ze stron, nie zostaje ani uszminkowaną żoną ani portową prostytutką, stara się znaleźć własną drogę i – co zaśkakujące – udaje jej się to.

Po tragicznych wydarzeniach i dzięki umiejętności wybaczenia i nieustępliwości, Wiera i Siergiej odzyskują godność osobistą stając się partnerami w dyskusji. W tej wydawałoby się nieludzkiej rzeczywistości znajdują uczucie i to ono chroni ich przed totalną degrengoladą. Wiera

odmawia gotowania, ponieważ nie umie i nie lubi tego robić, nie jest zachwycona spaniem w jednym łóżku, ponieważ nie lubi kiedy ktoś śpi obok, nie stanie się zatem kopią własnej matki. Siergiej nie będzie pił ani nie uderzy w pięścią w stół, by zaprezentować swoją męskość. Wraz z nimi w rodzinie nastaje nowy ład, stary porządek umiera, dosłownie – jego ostatni reprezentant – ojciec umiera, z radia dobiega głos prezentera:

Dziś mamy 27 sierpnia 1986 roku. Jest szósta rano czasu moskiewskiego! Podajemy najnowsze wiadomości! Nowy sukces odnieśli hutnicy z walcowni 3000 – gratulujemy... tory... tragarze... rury... radiatory... żwirownia... walcownia... (MW, 154).

Tłuste cielska maszyn pracują w ferworze, wypracowując w trudzie socjalistyczne szczęście rodzin, uwikłanych we wpajany im od dziecka patriarchat i nieświadomiony [sic!] matriarchat. Maszyny symbolizują energię życiową, siłę i namacalną cielesność, której pozbawione jest stare pokolenie, a które posiadają Wiera i Sierioża. Pora śmierci ojca być może rozpocznie pierestrojkę w obrębie relacji rodzinnych. Opowieść *Mała Wiera* odczytuję zatem jako wyrażoną nadzieję na zmiany w postrzeganiu płci społeczno-kulturowej, ról płciowych oraz nadzieję na to, iż stereotypy upadną wraz z upadkiem komunizmu.

Mar'yana Kril

(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin – Polska)

УКРАЇНСЬКІ „ШІСТДЕСЯТНИКИ”: НЕЗАКІНЧЕНИЙ ПРОЕКТ

1972 рік в Україні – це час масових арештів української інтелігенції, так звана „друга хвиля” або „генеральний погром”. Цю дату, за висловом Олексія Зарецького, „можна вважати кінцем 60-х років, але не кінцем шістдесятицтва”¹. Польський літературознавець Богуслав Бакула вважає, що „час динамічного розвитку різних форм шістдесятицтва тривав не довше, ніж до 1968, а навіть до 1965 року”². Існує ще чимало думок з приводу часових рамок функціонування шістдесятиків, створено періодизації, розподіл письменників за приналежністю до періодів: виокремлення тих, хто належав до першої хвилі, другої, хто не називав себе шістдесятиком, а хто вважався за постшістдесятника. Серед задекларованих науковцями тез виокремимо насамперед постулати щодо з’ясування суті цього явища і щодо того, чи шістдесятицтво вже стало історією, а чи ще далі є актуальним рухом. На сьогодні маємо безліч і наукових, і публіцистичних статей про цей феномен, чимало монографічних досліджень – як в Україні, так і за кордоном. Шістдесяті роки стали історією. Та чи став історією феномен шістдесятицтва? Мабуть, ще рано про це розмірковувати, адже багато хто з шістдесятиків і сьогодні належить до активних політичних, державних і громадських діячів.

Шістдесятики – це назва покоління української інтелігенції, що увійшло в культуру та політику України у другій половині 1950-х років, під час „відлиги”, та найповніше творчо виявило себе на початку та в середині 1960-х³.

Такі імена, як Василь Стус, Ліна Костенко, Іван Драч, Дмитро Павличко, Валерій Шевчук, Микола Вінграновський, Ігор Калинець чи Грицько Чубай є легендами того часу. Однак література – це лише частина шістдесятицтва. Символами тієї доби стали публіцисти та

¹ О. Зарецький, *Українські шістдесятики і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР*, „Сучасність” 1995, № 4, с. 125.

² B. Bakula, *Skrzydło Dedala. Szkice, rozmowy o poezji i kulturze ukraińskiej lat 50.–90. XX wieku*, Poznań 1999, с. 88.

³ *Рух опору в Україні 1960–1990. Енциклопедичний довідник*, гол. ред. О. Зінкевич, Київ 2010, с. 11.

літературні критики – Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Михайлина Коцюбинська, Михайло Осадчий, брати Богдан і Михайло Горині, Юрій Бадзьо, В'ячеслав Чорновіл. Активними діячами тих років були й науковці, зокрема історики – Михайло Брайчевський, Ярослав Дзира, історики літератури – Дмитро Наливайко, Володимир Крекотень, Ярослав Дашкевич. Представниками покоління шістдесятників були також і художники Алла Горська, Віктор Зарецький, Георгій Якутович, Людмила Семикіна, Опанас Заливаха, Галина Севрук, у 60-ті були створені поетичні кіношедеври, авторами яких були Сергій Параджанов, Юрій Іллєнко, Леонід Осика, актори і режисери – Іван Миколайчук та Леся Танюк. Ще однією галуззю шістдесятництва було музичне мистецтво, де найпомітнішими постатями були Євген Станкович, Володимир Сильвестров, пізніше – Мирослав Скорик. Цікавим феноменом того покоління стала потужна школа художнього перекладу, яку творили Микола Лукаш, Григорій Кочур, Ольга Сенюк, Андрій Содомора та інші. Варто зазначити той факт, що в дослідженнях шістдесятництва все ж найбільший акцент ставиться на досягнення в галузі літератури, а художнє мистецтво, кіно, музика відходять на другорядний план. Перші асоціації з шістдесятництвом у пересічній людини пов'язані з художньою літературою. Та шістдесятництво є масштабним культурним феноменом, філософським бунтом, тому його розгляд і варто скерувати на всі напрямки діяльності, що сьогодні вкрай важливо.

Шістдесятники у своїх творах намагалися говорити про реальні проблеми життя, замовчувані за доби сталінізму, які хвилювали тогочасне українське суспільство. Творчості шістдесятників було притаманне протистояння штампам соцреалістичної догматики, сповідування свободи творчого самовираження, культурний плюралізм, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, естетична незалежність, індивідуалізація, обстоювання свободи митця, естетизм, інтелектуалізм, єдність національних і світових традицій та новаторства, увага до історико-національної тематики, реалістичне зображення її дійсності⁴.

Виголошення таємної доповіді першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова на XX з'їзді партії в ніч з 24 на 25 лютого 1956 року, в якій розвінчувався культ особи великого вождя, стало початком змін у суспільстві, передусім у культурі. Щодо великих змін і відкриттів в українській культурі, звичайно, це беззаперечний факт та, незважаючи на початок десталінізації, що й розпочалася 1956 року, в Україні все ж цей процес був обмеженіший, ніж, скажімо, в Росії. Тому, розглядаючи шістдесятництво як культурне відродження,

⁴ Там само, с. 12.

візьмемо до уваги умови й передумови, в яких воно розвивалось. Таку рекомендацію надає Віктор Зарецький, зауважуючи, що:

метод Хрущова – то побиття сталінщини її ж методами; Хрущов відкрив брами таборів, але закрив Мін’юст; доповідь на XX з’їзді була напівправдою, яка заганяла хворобу всередину; від Хрущова сподівалися рішучих кроків, але він не спромігся на них у своїй реформаторській діяльності⁵.

Ці кілька аргументів, які наводить Зарецький, пояснюють причини короткотривалості „хрущовської відлиги” і швидку її трансформацію в репресії. Проте, незважаючи на це, шістдесятництво відбулося і,

[...] узявши за точку відліку перші протести 1955 року, можна вважати, що опозиція української інтелігенції була першим рухом протесту проти режиму в Радянському Союзі і в кожному разі стала потужною частиною першої хвилі протесту в цілому в Східній Європі⁶.

Коротка ера так званого „недогляду” породила цілу плеяду молодих митців, які мислили по-іншому, писали не так, як це робилося до цього часу, прагнули до індивідуалізму, чистої естетики, новизни.

Формальним початком покоління „незгодних” був 1960 рік. Тоді під егідою міського комітету комсомолу в Києві виник Клуб творчої молоді (КТМ). Існує кілька версій щодо мети створення такого клубу. Георгій Касьянов вважає, що

головна початкова ідея клубу – створити об’єднання молодих митців поза межами творчих спілок, які не давали простору для експериментів, новацій⁷.

Інша версія заснування КТМ пов’язана із приїздом до Києва офіційної канадської делегації – представників української діаспори. При клубі діяли секції за інтересами: кіно, театральна, письменницька, художня, музична. Поети читали вірші, художники влаштовували виставки, історики читали лекції з історії України, в клубі відбувалися театральні постановки за п’єсами Миколи Куліша, КТМ організовував вечори пам’яті Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Леся Курбаса. Євген Сверстюк так про це згадує:

Особливе значення мали вечори пам’яті Тараса Шевченка й Івана Франка. Пам’ятаю, як важливо було „відбронзувати” й відкрити Шевченка. Це важко зрозуміти поза тогочасним контекстом. Нелегко було знайти іншого Шевченка, говорити про поета так, щоб уся публіка відчула як щось важливе, щось нове – й напружено слухала ведучого⁸.

⁵ О. Зарецький, *Українські шістдесятники...*, назв. стаття, с. 120.

⁶ О. Пахльовська, *Українські шістдесятники: філософія бунту*, „Сучасність” 2000, № 4, с. 66.

⁷ Г. Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*, Київ 1995, с. 19.

⁸ Б. Бердиховська, О. Гнатюк, *Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами*, Київ 2004, с. 77.

У 1962 до кола КТМ приєдналися художники Алла Горська, Людмила Семикіна, Галина Зубченко, Віктор Зарецький. Вони внесли в діяльність клубу орієнтацію на національну культуру. Цю лінію підтримали і літератори. З приходом до осередку нових членів напрямки діяльності розширювались і змістовно, і географічно. Члени клубу виїжджали в експедиції для ознайомлення з церквами та іншими історичними пам'ятками, в 1962 була створена комісія для перевірки чуток про масові захоронення жертв репресій у Биківні неподалік Києва. Після перевірки і підтвердження цих жахливих фактів був складений меморандум до міської ради з вимогою створити державну комісію для розслідування подій, що мали місце тут у 30-ті роки. Після цього почався відвертий тиск на КТМ, що завершився в 1964 році його ліквідацією.

У тому ж 62-му сталася ще одна важлива подія в діяльності шістдесятників. До Львова приїхали Іван Драч, Микола Вінграновський та Іван Дзюба. Вони зустрілися із місцевою інтелігенцією, студентами та творчою молоддю у Львівському університеті. Тоді ж у Львові було засновано свій КТМ „Пролісок”. Навколо львівського клубу гуртувались Михайло та Богдан Горині, Іван Гель, Михайло Осадчий, пізніше – поети Грицько Чубай, Ігор Калинець, Ірина Стасів-Калинець, художниця Стефанія Шабатура. Його очолив літературознавець Михайло Косів. Контакти львівських і київських шістдесятників ставали дедалі міцнішими і, відповідно, явище набирало нового змісту і якості.

Головним наслідком персональних контактів київських і львівських шістдесятників, з точки зору руху духовного й інтелектуального опору, можна вважати початок процесу їх диференціації на тих, хто все більше цікавився політичними і соціальними аспектами культурництва, й тих, хто вважав доцільнішим обмежуватись суто мистецькими справами⁹.

1962 став також початком кінця відлиги. Почалися часті і гострі нагінки у пресі, обмежувались аж до цілковитих заборон публікації шістдесятників у літературних журналах, газетах. Тоді самвидав став поширенішим і частішим явищем, твори все більше передавались за кордон, у чому допомагали українці з Чехословаччини та Польщі. Наголосимо, що явище шістдесятництва, яке поширилось й у 80-тих роках, потребує ґрунтовного дослідження, позаяк саме воно на прикладі лише кількох публікацій, викликало великий суспільний резонанс. Першим таким резонансним матеріалом був щоденник поета Василя Симоненка, який передчасно помер у віці 29 років. Денник активно розповсюджувався в самвидаві, врешті-

⁹ Г. Касьянов, *Незгодні...*, назв. праця, с. 23.

решт потрапив за кордон і був там опублікований. Поряд із рок-музикою, художнім мистецтвом, самвидав був „єдиною, найбільш структурованою, формою духовної опозиції”¹⁰. Найвідомішими явищами самвидаву були „Український вісник”, що видавався за редакцією В’ячеслава Чорновола, його ж праця *Лихо з розуму*, статті Євгена Сверстюка *З приводу процесу над Погружальським* – варіант назви Івана Світличного, перша назва – *Спалення української бібліотеки* (публікація про підпал українського відділу Центральної наукової бібліотеки і неправдивий суд над душевно хворим псевдовинуватцем цього підпалу), *Собор в риштуванні*. Центральною книгою українського самвидаву, безперечно, вважається *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Івана Дзюби, що була написана у 1965 році. Ця праця без перебільшення визначала світоглядні позиції української інтелігенції в 60–80-х роках, вона користувалася великою популярністю серед вищої партійної бюрократії.

Ця праця справді отримала в Україні надзвичайний резонанс. Я не знаю, чи користувалась якась інша річ такою популярністю. У той час національна проблема була дуже наболілою, тому постановка її, і то саме сперта на Леніна, з великою точністю відповідала суспільним очікуванням. Думаю, що переважну більшість читачів задовольняло саме те, що висновок підкріплювався цитатами з творів вождя¹¹, – сказав про книгу Євген Сверстюк. Працю читали скрізь в Україні. Про цей твір одразу ж дізналося партійне керівництво, оскільки рукопис його ж автор у 1965 надіслав разом із листом, в якому за-суджував арешти інтелігенції до ЦК КПУ. Праця була побудована на ряді антитез і, за висловами дослідників, багато в чому є актуальною сьогодні. Тих, хто розповсюджував „Інтернаціоналізм чи русифікацію?”, переслідували продовж кількох років, книжка була вилучена у професора Миколи Мушинки, який намагався перевезти її через кордон до Чехословаччини. Та все ж вона вийшла за кордоном і була перекладена декількома мовами. В Україні офіційно була опублікована лише в 1998 році. Саме вихід „Інтернаціоналізму...” за кордоном був вирішальним моментом у цькуванні Івана Дзюби, що завершилося спочатку арештом, а потім його власною самокритикою.

„Самокритику” я написав сам. Причому практично це мало такий вигляд: я писав текст, який читали кагебісти й повертали мені як неприйнятний. Тут відбувалася, так би мовити, боротьба за кожне слово... Їхні вимоги зводилися до того, що я повинен категорично відмежуватися від праці *Інтернаціоналізм чи русифікація?* і від її використання на Заході. Я ж натомість намагався зберегти підтекст,

¹⁰ Там само, с. 88.

¹¹ Б. Бердиховська, О. Гнятюк, *Бунт покоління...*, назв. праця, с. 85.

тобто, щоб слова про „ворогів”, яким я не хотів служити, уважний читач міг віднести й до самого КГБ¹²,

– так коментує свій текст Іван Дзюба. Крок, який вчинив Іван Дзюба, по-різному оцінили його друзі – від тотального не сприйняття, шокової реакції, знищення будь-якого контакту з ним до підтримки і співчуття. Однак для більшості шістдесятників у хвилю найбільш жорстоких переслідувань (самокритика Дзюби була написана 1973 р.) це було великою драмою. Якщо згадувані твори мали здебільшого суспільно-політичний контекст і тематику, то серед українського самвидаву є один альманах, що „вирізняється орієнтацією на чистий естетизм”¹³. Це – літературно-самвидавний журнал „Скрина”, єдине число якого з’явилося 1971 року у Львові. У журналі були представлені митці так званого „Чубаєвого середовища” (термін Миколи Ільницького). Поет Грицько Чубай приїхав до Львова 1969 року після виключення з Київського університету (до Львівського йому вже так і не вдалося вступити). Але це не завадило йому створити цікавий інтелектуальний клімат. Серед його однодумців були Олег Лишега, Віктор Морозов, Микола Рябчук, Орест Яворський, Юрій Брилинський, пізніше – Юрій Кох, Володимир Кауфман. На своєрідних міні-фестивалях (як правило, вони незаплановано і спонтанно відбувались на квартирі Грицька та Галини Чубаїв), під час яких художники показували свої ще сирі картини, поети читали свіжі вірші, а музиканти грали і співали щойно написані пісні, мабуть, і виникла ідея створити журнал „Скрина”. У ньому були вміщені поезії, новели, картини, переклади з польської та рецензії. Самвидавний альманах „Скрина” також потрапив до рук КГБ і був по-трактований як ворожий. „Скрина” практично була невідома аж до 2000 року, коли вона з’явилась у Львові друком у Науково-дослідному центрі періодики Львівської наукової бібліотеки НАН України. Підготував видання науковий співробітник Центру письменник Василь Габор¹⁴.

1965 року розпочався відкритий тиск на шістдесятників і масові арешти. У вересні цього ж року в Києві відбувалась прем’єра фільму Сергія Параджанова *Тіні забутих предків*. Після виступу режисера до присутніх промовляв Іван Дзюба, який сказав присутнім про те, що Україною прокотилася хвиля арештів серед молодого інтелігенції.

¹² Там само, с. 150.

¹³ М. Ільницький, *Драма без катарсису: сторінки літературного життя Львова 2 половини XX століття*, кн. 2, Львів 2003, с. 178.

¹⁴ Там само, с. 179.

Дехто з вас думає, що ця справа їх не стосується, що це лише проблема української творчої інтелігенції, але ті, що так думають, дуже помиляються. Ця справа стосується кожного, хто відчуває себе членом суспільства¹⁵,

– згадує Євген Сверстюк слова Івана Дзюби під час прем'єри фільму. Підтримав Івана Дзюбу В'ячеслав Чорновіл, промовивши: „Хто проти тиранії – встаньте!”. Частина залу підвелася, підтримали своїх однодумців і Василь Стус, Михайлина Коцюбинська, Юрій Бадзьо. І тут слід відзначити особливу солідарність покоління шістдесятників – і в творчому контексті, і в життєвому вимірі. Оксана Пахльовська з-поміж іншого виділяє таку рису шістдесятництва, як „елітарність, куди входив вимір солідарності”¹⁶. У вкрай важкі хвилини честь для шістдесятників була понад усе. Коли частина діячів потрапила за ґрати після „першого покосу”, то ті, хто були на волі, підтримували родини в'язнів. Із добровільних пожертв творилися фонди для допомоги родинам в'язнів, а коли ті поверталися і не могли знайти роботи, то фінансово підтримували і їх.

Характерної рисою допитів „першого покосу” в 1965 році була тактика обов'язкового визнання провини. Слідчі застосовували жорстокі методи для цього, формуючи і приписуючи справі такі аргументи, щоб затриманий не мав жодних контраргументів, а застосування сили було додатком до цього. Серед затриманих у ті роки були такі, що не призналися і з того часу стали опозиціонерами, а згодом і дисидентами. Усі факти арештів 1965–1966 років свідчать про те, що їх основною метою було залякати інакомислячих і викоринити нонконформізм як суспільне явище. Однак цього не вдалося зробити. Рух опору після хвилі арештів став ще більш організованим і потужним.

Події 1972–1973 років були набагато жорстокішими і масштабнішими в порівнянні з подіями семилітньої давнини: сам факт слідства над конкретними особами негативно відбивався і на найближчих родичах затриманих. Для прикладу,

[...] подружжю Калинців неодноразово натякали на можливість позбавлення їх батьківських прав на семирічну доньку, оскільки обоє вони опинилися за ґратами. Дворічна дитина Надії Світличної теж мала стати аргументом слідства. Оскільки батьки були ув'язнені, немовля запроторили до дитячого будинку і тільки після рішучих протестів родичів віддали матері Надії Світличної¹⁷.

Вироки після судових процесів „великого погрому” були максимально суворими: Василь Стус отримав п'ять років таборів і три

¹⁵ Б. Бердиховська, О. Гнятюк, *Бунт покоління...*, назв. праця, с. 80.

¹⁶ О. Пахльовська, *Українські шістдесятники...*, назв. стаття, с. 74.

¹⁷ Г. Касьянов, *Незгодні...*, назв. праця, с. 126.

заслання, Ірина та Ігор Калинці – відповідно шість і три, Михайло Осадчий – сім і три, Іван Світличний та Євген Сверстюк – сім і п'ять, Валерій Марченко – шість і два відповідно. Організаторам „генерального погрому” таки вдалося досягти поставленої мети. Ключові особи самвидаву та руху опору опинилися за ґратами. Але і там його діяльність не припинялася. Ті, хто залишилися на волі, не могли ні нормально працювати, ні публікуватися впродовж багатьох років. „Альтернативою барикад” Ліна Костенко обрала слово й плекала його в лункій тиші самоти, пильно оберігаючи од суєти й трибунної риторики, дбаючи насамперед про глибину того слова та його образність, інтелектуально-мисленнєву, психологічну та емоційну наповненість: протягом 16 років (1961–1977) вона була позбавлена права друкуватися в Україні¹⁸.

Валерій Шевчук свідомо прирік себе на довгі роки самоізолюваного, позалітературного існування, бо будь-які компроміси були для нього неприйнятні, адже кожен з них він розцінював як втрату себе, зраду своїх творчих і людських принципів¹⁹.

Для Грицька Чубая затримання в 1972 році стало особистою драмою до кінця життя (поет помер у віці 33 років у 82-му). Після затримання і обшуку він практично нічого не писав. У 1975-му він написав поему „Говорити, мовчати і говорити знову”, що відповідає його життєвій і творчій поставі.

Можна стверджувати, що українське шістдесятництво – це складне і суперечливе явище. Навколо постатей руху існує багато міфів, багато матеріалів (особливо із допитів) не розкрито, залишаються невідомими і невиданими твори митців в галузі літератури, кіно, художнього мистецтва. У творчому, ідеологічному й життєвому аспектах покоління шістдесятників мало свої особливості. Серед них Оксана Пахльовська виділяє інтелектуалізм як аполлонівську форму духовного буття, екзистенційний бунт, у творчості шістдесятників людина стала суб'єктом історії, сувора парадигма модерного мислення як основа світовідчуття шістдесятників – це „песимізм розуму і оптимізм волі”, самоціллю для шістдесятників є особистість, а „колектив” є лиш засобом для функціонування індивіда, шістдесятники визначили нове розуміння часу та категорії сумління, діячам шістдесятництва притаманне почуття стоїцизму і мотив „Міфу про Сізіфа”, де єдиною правдою є непокірність, шістдесятники „словам” протиставили Слово, що стало проривом

¹⁸ Л. Тарнашинська, *Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (Історико-літературний та поетикальний аспекти)*, Київ 2010, с. 29.

¹⁹ Там само, с. 158.

у сферу буття. Вони повернули ідею елітарності в літературі, концепція свободи, яку сформували шістдесятники, виробила почуття незалежності.

Розмірковуючи про те, чи завершили шістдесятники свою місію, яку розпочали у шістдесятих роках минулого століття, можна відповісти стверджувально: явище відбулося, має відповідні віхи свого становлення, особливості, проблеми, тематику. Та чи це явище завершилось? Чи реалізувалось сповна? Очевидно, це питання потребує більш ґрунтовного аналізу. У не таких вже й віддалених 60-х роках у різних містах України за короткий час про діячів руху дізналася певна кількість людей, але, як слушно зазначає Богуслав Бакула,

[...] переважна більшість суспільства не мала найменшого поняття про ці події, а якщо навіть і була можливість їхнього оприлюднення, реакція, спричинена страхом, байдужістю, незнанням, упередженням, була, звичайно, неохочою, якщо не ворожою²⁰.

Справді, активна дозволена діяльність шістдесятників тривала дватри роки, але і її відстежували. Покоління не встигло сказати все, що хотіло, не донесло свої думки у відповідний час до широкого загалу, з іншого ж боку, суспільство не було до цього готове. Шістдесятництво розпочалося, було придушене, але триває певною мірою і сьогодні. Лише тепер перед нами відкриваються невідомі твори, документи, відбувається переосмислення суті явища, серед нас живе чимало активних і, можна сказати, ключових постатей руху шістдесятників, які й далі працюють над тим, що розпочали в 60-х. Це частина української культури, і, як зауважує одна з найвидатніших поетес ХХ століття Ліна Костенко,

[...] ми тоді були молоді і не знали, що ми „шістдесятники”. Не можна саморубрикуватися, не можна самим давати собі звання. Так було і з „Розстріляним Відродженням”. Саме такі люди несли високовольтну лінію духу. Шістдесятники були когортою. Вони були поєднані спільними переконаннями та чесністю. Вони, справді, любили один одного та поважали один одного. Я не знаю другого такого покоління. Ну, може, ще Київська школа, ну, може, ще вісімдесятники. А далі такого вже не було²¹.

²⁰ В. Бакула, *Skrzydło Dedala...*, назв. праця, с. 24.

²¹ І. Славінська, *Ліна Костенко: Україну замінили на Оклахому*, <http://life.pravda.com.ua/culture/2011/09/20/85867/> (05.11.2011).

Julia Kupidura

(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin – Polska)

UKRAINKI W PARLAMENCIE II RP

Niezwykłe intensywny rozwój gender studies, który obserwowany jest na Ukrainie od lat 90. ubiegłego stulecia, tłumaczony jest m. in. tym, że Ukrainki posiadają długoletnią tradycję wybitnych poprzedniczek, które już wiek temu jako pierwsze kontestowały i dystansowały się od androcentrycznego modelu kultury. Intensyfikację badań feministycznych należy zatem uznać nie tylko za udany transfer myśli zachodniej na Ukrainę, ale także, (a może przede wszystkim) za kontynuację rodzimych osiągnięć. Historyczka Mariana Rubczak i literaturoznawczyni Wira Ahejewa zgodnie wymieniają nazwiska kobiet, które rozpoczęły proces kulturowej reorientacji w ukraińskim społeczeństwie. Są to m.in.: Olha Kobylańska, Lesia Ukrainka, Natalia Kobryńska oraz Milena Rudnycka. Kolejność nie wydaje się przypadkowa. Biorąc pod uwagę, że najbardziej żywym gruntem dla rozwoju myśli feministycznej stały się dyscypliny filologiczne, pytanie o pierwsze ukraińskie emancypantki przywołuje automatycznie nazwiska pisarek, niezależnie od tego czy one same deklarowały się jako takie. Działaczki społeczne i kobiety funkcjonujące w życiu politycznym wymieniane są w dalszej kolejności.

W powyższym kontekście możemy mówić o potrzebie badań prosopograficznych nad działalnością kobiet, które były aktywne w takich dziedzinach życia, jak na przykład nauka, gospodarka czy, jak w niniejszym przypadku, polityka. Już sama ich działalność była formą kwestionowania patriarchalnego porządku. Popularność studiów kobiecych czy później gender studies na Ukrainie pozwala „na nowo odkrywać historię”. Badania nad rolą kobiet w historii i we współczesnym społeczeństwie doprowadziły do powstania nowej naukowej gałęzi, która skupia się na kobietach. To nie tylko nauka o roli kobiet w danym społeczeństwie, nie tylko badanie kobiecych ruchów czy działalności kobiecych organizacji. Chodzi o zmianę dotychczasowego punktu widzenia historiografii i włączenia w nią kobiet. To odkrywanie pustych kart historii i tworzenie żeńskiego odpowiednika – „herstory”, bardziej uwypuklającego rolę, jaką kobiety odegrały w dziejach ludzkości.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego w Polsce największymi mniejszościami narodowymi byli Ukraińcy, Żydzi, Białorusini i Niemcy.

W Sejmie Ustawodawczym oraz pięciu kadencjach Sejmu i Senatu II RP w ławach poselskich i senatorskich zasiadło w sumie 21 kobiet. Stanowiły one 1–5% składu parlamentarnego¹.

Wśród nich znalazły się trzy przedstawicielki mniejszości narodowych. Dwie Ukrainki: Milena Rudnyćka i Ołena Kysilewska oraz jedna Żydówka – Róża Melcerowa. Zabrakło Niemek i Białorusinek. Nie bez znaczenia jest fakt, że wszystkie parlamentarzystki pochodziły z Galicji, gdzie prężnie rozwijał się ruch kobiecy ściśle powiązany z działalnością społeczną, wydawniczą i narodową. Rudnyćka i Kysilewska należały do Związku Ukrainek we Lwowie, Róża Melcerowa była przewodniczącą syjonistycznej organizacji kobiecej WIZO² i radną Lwowa³.

Zarówno Rudnyćka jak i Kysilewska weszły do parlamentu z ramienia Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego⁴. Partia ta miała charakter centroprawicowy i była największym legalnie działającym ukraińskim ugrupowaniem politycznym w II Rzeczypospolitej. Głównym celem UNDO była walka o niepodległe państwo ukraińskie i obrona praw ukraińskiej mniejszości w II RP. Członkowie ugrupowania kierowali pracami Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej. W wyborach w 1928 roku UNDO uzyskała 26 mandatów poselskich i 9 senatorskich. W kolejnych wyborach w roku 1935 i 1938 po 23 mandaty⁵.

Milena Rudnyćkiej poświęcono na Ukrainie wiele publikacji. Znacznie więcej niż Olenie Kysilewskiej. Najważniejszą z nich jest zredagowana przez Martę Bohaczewską-Chomiak *Мілена Рудницька, Статті, листи, документи*. Autorka za dewizę życia Rudnyćkiej uznaje fragment jej listu do Sofii Rusowej:

Ви знаєте Достойна, Дорога Пані, що я маю сміливість казати людям те, що думаю, що я ніколи не вагаюсь робити собі ворогів, якщо цього вимагає моя внутрішня правда⁶.

Milena Rudnyćka urodziła się 15 lipca 1892 roku we wsi Zborowo w dzisiejszym obwodzie tarnopolskim. Była w grupie pierwszych dziewcząt, które kształcone były według nowego programu gimnazjalnego i jedną z nielicznych Galicjanek z wyższym wykształceniem⁷. Zanim

¹ S. Walczewska, *Stulecie kobiet w parlamentach europejskich*, Kraków 2006, s. 8.

² WIZO – Women's International Zionist Organization.

³ *Polski słownik judaistyczny*, pod red. Z. Borzysmińskiej i R. Żebrowskiego, t. 2, Warszawa 2003, s. 127.

⁴ УНДО – Українське Національно-Демократичне Об'єднання.

⁵ R. Tomczyk, *Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939*, Szczecin 2006, s. 15–23.

⁶ В. Борисенко, *Українки в історії*, Київ 2006, s. 124.

⁷ Ibidem.

zaangażowała się w działalność społeczną i polityczną wykladała na Wyższych Kursach Pedagogicznych we Lwowie.

Ważnym etapem w jej życiu była działalność w ruchu kobiecym. Rudnyćka nie odżegnywała się od idei feministycznych. Była jedną z najbardziej zasłużonych kobiet pracujących na rzecz Związku Ukrainek. W 1934 roku współorganizowała Kongres Kobiet w Stanisławowie, w latach 1935–1939 redagowała pismo „Жінка”. Gazetę uznano za oficjalny organ lwowskiego oddziału Związku Ukrainek. Główne cele opublikowano w artykule *Przemyślenia nad czasopiśmem*, w którym wskazano m.in. na konieczność łączenia idei feminizmu i nacjonalizmu⁸.

Analizując biografię Mileny Rudnyćkiej można dojść do wniosku, że była bardzo ambitnym politykiem. Swoimi kwalifikacjami, wiedzą i doświadczeniem nie ustępowała kolegom z ław poselskich. Głównym celem, do którego dążyła była „самостійна, незалежна, соборна, демократична Україна”⁹.

Do Sejmu Milena Rudnyćka dostała się w 1928 roku. Była posłanką niepokorną. Nie dawała się podporządkować dyscyplinie partyjnej. Wyrazista indywidualność przysparzała Rudnyćkiej wielu wrogów. Wśród nich byli przede wszystkim Polacy, ale również ukraińscy nacjonaści. Choć Jewhen Konowalec był jej przyjacielem, to jednak krytykowała go otwarcie za podżeganie do walki z Polakami. Uważała, że niszczy to ukraińską młodzież i uniemożliwia dalszy rozwój. Sama walczyła w Sejmie o otwarcie ukraińskiej wyższej uczelni we Lwowie¹⁰.

Jako posłanka II i III kadencji Sejmu wsławiła się przede wszystkim antypolską postawą i petycjami wysyłanymi do Ligii Narodów. Rudnyćka z dużym poświęceniem działała na rzecz sprawy ukraińskiej. W 1930 roku, po tzw. częściowych wystąpieniach UWO-OUN¹¹ (liczne podpalenia, dewastacje) Warszawa zdecydowała się na rozwiązania siłowe. Rozpoczęte we wrześniu represje przybrały brutalny, krwawy charakter. Zamykano ukraińskie placówki szkolne i gospodarcze. Spowodowało to liczne protesty i oskarżenia pod adresem rządu¹².

Milena Rudnyćka czynnie zaangażowała się w akcję petycyjną do Ligii Narodów. Pierwsza petycję wysłała 31 grudnia 1930 roku. Podpisało się pod nią 21 parlamentarzystów ukraińskich. Zawierała drobiazgowo opisy działań pacyfikacyjnych w poszczególnych powiatach i spis

⁸ С. Кость, *Жіноча преса*, http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vlnu/Jur/2007_30/Visnyk%2030_P2_02_Kost.pdf (31.10.2011).

⁹ В. Борисенко, *Українки в історії...*, op. cit., s. 127.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ УВО – Українська військова організація; ОУН – Організація українських націоналістів.

¹² J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000.

instytucji, które poniosły straty. Postulowano interwencję Ligi Narodów w tej sprawie. Druga petycja Rudnyckiej wystosowana 20 stycznia 1931 roku nie została przyjęta, gdyż uznano, że jest ona uzupełnieniem pierwszej. Trzecie pismo, nadesłane do Sekretariatu Generalnego 4 lutego, dotyczyło uwiezienia posłów ukraińskich w Brześciu. Rudnycka postulowała wdrożenie śledztwa dotyczącego pogwałcenia konstytucji, które nastąpiło jej zdaniem wraz z osadzeniem w więzieniu wojskowym osób podlegającym jurysdykcji cywilnej¹³.

Zaangażowanie Rudnyckiej uwidacznia się przede wszystkim w osobistym monitorowaniu losów petycji w Genewie oraz tygodniowym pobycie w Londynie gdzie wygłosiła referat w jednej z sal komisyjnych Izby Gmin, odbyła szereg spotkań z brytyjskimi deputowanymi i udzieliła wielu wywiadów. Podkreślała, że dalekosiężnym celem jej środowiska politycznego jest budowa demokratycznej, w pełni niezależnej Ukrainy, natomiast celem doraźnym wyegzekwowanie od Polski jej zobowiązań wobec ukraińskich obywateli państwa¹⁴.

Do nerwowych reakcji doprowadziła ławy rządowe swoim przemówieniem na Kongresie mniejszości Narodowych w Genewie pod koniec sierpnia 1931 roku. Oskarżyła wówczas Warszawę o prowadzenie eks-terminacyjnej polityki wobec swych ukraińskich obywateli. Do konfliktów dochodziło również w międzynarodowych organizacjach kobiecych, do których należały Polki i Ukrainki. Na przykład na kongresach Międzynarodowego Związku Kobiet¹⁵. Ukrainki protestowały przeciwko zapraszaniu na nie polskiej delegacji. Argumentowały to faktem znęcania się Polaków nad Ukraińcami w Zachodniej Ukrainie oraz łamaniem praw mniejszości ukraińskiej w Polsce. Konflikt ten ciągnął się przez całe lata. W 1927 roku w Pradze założono Wspólnotę Kobiet Słowiańskich. Jej celem była działalność na rzecz lepszego porozumienia między Słowiankami oraz obrony ich praw. Jednak konflikt narastał. Czeska feministka Frantiszka Plaminkowa próbowała pośredniczyć między Polkami i Ukrainkami. Mimo jej wysiłków nie udało się poskromić wzajemnej niechęci. Antypolska postawa Mileny Rudnyckiej oraz jej wybór na przewodniczącą Związku Ukrainek spowodowały, iż Ukrainki nie zostały zaproszone do członkostwa we Wszechsłowiańskim Zjednoczeniu Kobiet, założonym przez Polki w Warszawie w czerwcu 1931 roku¹⁶.

¹³ М. Богачевська-Хомяк, М. Дядюк, Я. Пеленський, *Мілена Рудницька: статті, листи, документи. Збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької*, Львів 1998, s. 144–147.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ International Women Suffrage Alliance.

¹⁶ М. Богачевська-Хом'як, *Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939*, Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, Edmonton 1988, s. 120–122.

Bezkompromisowość Mileny Rudnyckiej doprowadziła do ataków na nią i Związek Ukrainek ze strony UNDO, OUN i przedstawicieli GIKA¹⁷. Ostatecznie wystąpiła ona z UNDO w 1935 roku.

W 1938 roku decyzją rządu polskiego Związek Ukrainek został zamknięty. We Lwowie rozpoczęły się protesty, po których decyzję cofnięto. W tym czasie grupa kobiet z Mileną Rudnycką i Oleną Kysilewską na czele założyło ugrupowanie polityczne Drużyna Księżnej Olgi¹⁸, które działało do wybuchu II wojny światowej¹⁹.

Drugą Ukrainką, która weszła do parlamentu z ramienia UNDO była Olena Kysilewska. Była ona senatorką II i III kadencji. Urodziła się w 1869 roku na tarnopolszczyźnie. Na temat jej działalności opublikowano znacznie mniej materiałów. Aktywność Kysilewskiej przejawiała się przede wszystkim na polu społecznym i działalności na rzecz ruchu kobiecego. Była również bardzo zaangażowana w działalność wydawniczą w Galicji, gdzie redagowała dwa pisma. Wydawanego w 1912 roku „Жіночого діла” i wydawanej w latach 1925–1939 „Жіночої долі”²⁰.

Olena Kysilewska, podobnie jak Milena Rudnycka, łączyła idee feminizmu z nacjonalizmem. Z ruchem kobiecym związana była od początku jego istnienia. Jako piętnastolatka uczestniczyła w zjeździe kobiet w Stanisławowie w 1884 roku, gdzie założono pierwszą ukraińską organizację kobietą Towarzystwo Kobiet Ruskich²¹.

W 1934 roku tak podsumowała pięćdziesiąt lat działalności ruchu kobiecego:

Я одна з тих, що були на першій жіночій з'їзді тому 50 літ в Станіславові. Бачу тепер велике жниво з малого зерна, яке розсіялося по всій нашій землі. Ми боролися тоді за право жінки до науки, до праці, за кусень хліба. Тепер наші жінки мусять боротися за право до науки, праці та хліба для своїх дітей, за волю всего свого народу. Нехай же жиє українське жіноцтво, український нарід, наша Україна!²²

Do Senatu dostała się w 1928 roku. Działalność polityczną pojmowała bardzo szeroko. Nie tylko zasiadała w ławach senatorskich, ale również działała społecznie. W ciągu dwóch kadencji odwiedziła większość

¹⁷ ГІКА – Генеральний інститут Католицької Акції.

¹⁸ ДКО – Дружина Княгині Ольги.

¹⁹ М. Богачевська-Хомяк, М. Дядюк, Я. Пеленський, *Мілена Рудницька: статті, листи, документи...*, op. cit., s. 20–21.

²⁰ С. Кость, *Жіноча преса*, http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vlnu/Jur/2007_30/Visnyk%2030_P2_02_Kost.pdf (31.10.2011).

²¹ Organizacja założona przez Natalię Kobryńską. Pierwsza organizacja o świeckim charakterze.

²² М. Кочержук, *До 140-річчя від дня народження Олени Кисілевської*, <http://kolomyia.museum/statti/16.html> (25.02.2012).

wsi zachodniej Ukrainy, gdzie zakładała organizacje kobiece i spółdzielnie pracownicze²³.

Na posiedzeniach Senatu poruszała kwestie związane z łamaniem praw Ukraińców, głównie zaś z wycofaniem języka ukraińskiego ze szkół. W wystąpieniu dotyczącym uchwalenia budżetu Ołena Kysilewska postulowała konieczność finansowania ukraińskich szkół z budżetu państwa oraz stworzenia szkół zawodowych dla ukraińskiej młodzieży²⁴.

Kadencje obu parlamentarzystek zakończyły się w 1935 roku. W kolejnych wyborach w 1935 i 1938 roku w ławach poselskich i senatorskich nie zasiadły już żadne Ukrainki, ani przedstawicielki innych mniejszości narodowych. Zmniejszyła się również ilość Polek. W obu kadencjach było ich zaledwie sześć. Milena Rudnycka i Ołena Kysilewska wróciły do Lwowa i kontynuowały pracę, która miała doprowadzić do ziszczenia wizji niepodległej, zjednoczonej i niezależnej Ukrainy, w której kobiety i mężczyźni cieszyliby się równą pozycją społeczną. Wizja ta nie spełniła się. Obie zmarły na emigracji. Kysilewska w 1956 roku w Otawie, zaś osamotniona Rudnycka w 1976 roku w Monachium.

²³ В. Одинак, Олена Кисілевська у боротьбі за жіночу волю, <http://h.ua/story/150564/> (25.02.2012).

²⁴ М. Бармак, Н. Гулей, Олена Кисілевська: біографія, спомини, виступи, статті, Тернопіль 1999, s. 80.

Oksana Kuzmenko

(Uniwersytet Narodowy „Akademia Ostrogska”, Ostróg – Ukraina
– Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin – Polska)

КІНО ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ. УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

*Люди приходять в кіно для того,
щоб розділити одну і ту саму мрію.*

Бернардо Бертолуччі

Повсякчас людина знаходиться в пошуку власної суті, ставлячи собі запитання: „Хто я?”. Відповідь на це запитання стає фундаментом до творення власної ідентичності. Сучасність продукує нові виклики та відкриває незвідані ніші, в яких людина може себе оцінити. Разом із тим, створює інструменти до формування таких оцінок.

Кінець дев'ятнадцятого – початок двадцятого сторіччя – це період актуалізації питання націоналізму і, відповідно, національної ідентичності. Процеси ототожнення людиною себе із певною нацією та її культурними цінностями набувають усе більшої ваги. Національна складова, як зазначає Ентоні Сміт, спромоглася об'єднати релігійно розірвані спільноти на новій, політичній основі¹. Вона і дотепер залишається однією з базових пунктів як різноманітних політичних доктрин, так і політики держави у сфері національної безпеки.

Ідентичність, насамперед національна, формується під впливом процесів культурації (участі особи в символічній культурі: традиціях, віруваннях, мистецтві й історії) і соціалізації (засвоєння певної системи знань, норм і цінностей, поведінки в певному суспільстві)². Якщо культурація – це в основному трансформація цінностей із покоління в покоління, то соціалізація заснована на засвоєнні сучасних моделей, у масових масштабах трансляторами яких виступають мас-медіа.

¹ Е. Сміт, *Національна ідентичність*, Київ 1994, с. 10-27, <http://litopys.org.ua/smith/smi02.htm> (20.11.2011)

² Див.: А. Кłosowska, *Socjologia kultury*, Warszawa 1983, [в:] Р. Boski, *O byciu Polakiem w Ojczyźnie. Tożsamość a odmienność kulturowa*, Warszawa 1992.

Відомий теоретик Денніс Макквейл³ перераховує основні засоби масової інформації, серед яких значну роль приділено кінематографу. Такі його характеристики, як розважальний характер, універсальна привабливість та фотографічний реалізм, надають значну перевагу перед іншими ЗМІ в подачі інформації, а навіть більше – пропаганді. Адже процес перегляду фільму – це не тільки пізнання, але й завжди розвага. Недарма величезну роль у просуванні власних ідей убачали як фашисти, так і комуністи. Найважливіший із усіх видів мистецтва, за Володимиром Леніним, і один із найпотужніших інструментів впливу є саме кіно.

Роль кіно в людському світосприйнятті описують психоаналітична та когнітивна теорії фільму. Перша характеризує роль несвідомого у сприйманні стрічки, коли глядач зачаровано дивиться на екран подібно до малої дитини, що дивиться в дзеркало, відчувачи власну всесильність (апелюючи до *Стадії дзеркала* Жака Лакана). При чому

перегляд фільмів – уявна приємність, під час якої глядач уходить у поле дії фільму і стає податливий на ідеологічні навіювання⁴.

За словами одного з найбільш яскравих представників сучасного психоаналізу Славоя Жижека,

кіно – найбільш збочений вид мистецтва, воно не дає вам того, чого ви бажаєте, воно говорить вам як бажати⁵.

Якщо в основі психоаналітичної теорії лежить ідея ідентифікації себе з тим, що відбувається на екрані, а панівна роль відводиться несвідомим чинникам впливу на особистість, то в основі когнітивної теорії – ідея пізнання, коли глядач є свідомим і раціональним реципієнтом інформації. За умови розуміння того, що відбувається на екрані, він може вчитись певним моделям поведінки, перейматися відповідними ідеями і визначеним способом розв'язувати проблеми.

З огляду на дослідження представників когнітивної теорії, в поле зору нашого дослідження входять лише кінопродукція ігрового популярного жанру, що апріорі зорієнтована на розуміння масовою аудиторією свого змісту.

Перед незалежною Україною після розпаду Радянського Союзу постало важливе завдання творення нової ідентичності її громадян.

³ Див.: McQuail, *Teoria komunikowania masowego*, Warszawa 2007.

⁴ M. Sokołowski, *(R)ewolucja w komunikowaniu. Wprowadzenie do medioznawstwa*, Warszawa 2010, с. 101.

⁵ S. Žižek, *The Pervert's Guide to Cinema* (documentary film directed and produced by Sophie Fiennes – 2006).

За умови, що процес творення ідентичності – це процес ототожнення себе з певним культурним надбанням і водночас відокремлення від „чужого”, Україна стає перед складним питанням, адже успадковує культуру не лише власне українську, а й радянську. Ті, своєю чергою, дуже часто мають амбівалентні цінності. Радянська ідентичність, до слова, була штучно сформована засобами масової інформації і пропаганди, кіно серед яких відігравало одну з найважливіших ролей, тому саме йому варто приділяти одну з основних ролей в осмисленні процесів формування ідентичності.

Сучасні соціологічні дослідження підтверджують важливу роль кіно в сучасному українському суспільстві. Так, відповідаючи на питання, оприлюднене в новинах одного з центральних українських каналів дослідження, „Що для вас є головним носієм моральних цінностей?”⁶, називають сім'ю, церкву, школу й кінематограф із літературою. Це достойний аргумент того, що кіно залишається одним із інструментів виховання та зберігання цінностей.

Закон України про кінематографію, що є основним документом на державному рівні, регулює діяльність цієї сфери, визначає національне кіно так:

Національний фільм – створений суб'єктами кінематографії України фільм, виробництво якого здійснено в Україні та авторське право чи право власності на який повністю або частково належить суб'єктам кінематографії України, а також основна (базова) версія мовної частини звукового ряду якого створена українською мовою⁷.

Додамо, що основними принципами кінематографії вважають сприяння розвитку „національної свідомості, патріотичних почуттів [...] громадян”⁸. В Україні налічується п'ять державних кіностудій – Національна кіностудія художніх фільмів імені О.П. Довженка, Одеська кіностудія художніх фільмів, Національна кінематика України, Українська кіностудія анімаційних фільмів, Українська студія хронікально-документальних фільмів, понад 20 кіностудій недержавної форми власності та українсько-російське підприємство Закрите акціонерне товариство „Ялтинська кіностудія”. Серед них особливий інтерес для нас становлять перші дві, оскільки їх продукція – державне ігрове кіно. За інформацією, поданою на офіційних сайтах кіностудій у період з 2000 року і донині, Кіностудією ім. О.П. Дов-

⁶ Українці розчарувалися в державі і вірять тільки в сім'ю, <http://tsn.ua/ukrayina/ukrayinci-rozcharuvalisya-v-derzhavi-i-viryat-tilki-v-sim-yu.html> (17.11.2011).

⁷ Див.: Закон України про кінематографію. („Відомості Верховної Ради України” (ВВР), 1998, № 22, ст. 114), <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=9%2F98-%E2%F0> (17.11.2011).

⁸ Там само.

женка було знято 37 фільмів, а Одеською – 28. Відсутність в описах більшої частини фільмів додаткової інформації на сайті Кіностудії ім. О.П. Довженка не дало змоги розділити художні фільми від документальних і короткометражних, до того ж, очевидним є той факт, що інформація на сайті не поновлювалась із 2009 року.

Чи не найголовнішою проблемою української кінематографії є проблема, яку видатний польський фільмознавець Аліція Хельман окреслила так:

Загроза народжується у сфері контактів із фільмом. [...] Подібним фактом, цього разу зі сфери продукції, є факт творення фільмів (наприклад на теренах колишнього Радянського Союзу), яких ніхто не дивиться, і не тому, що не хоче, а тому, що вони не творяться для того, щоб їх хтось дивився⁹.

Інформаційний простір України переповнений не фільмами власної продукції (що „не творяться щоб їх хтось дивився”), а фільмами іноземними, що не можуть бути трансляторами національної української культури. Подекуди такі стрічки навіть, навпаки, містять ідеї, що суперечать національним цінностям.

Ми спробували оцінити стан присутнього в Україні сучасного масового ігрового кіно як інструменту формування національної ідентичності за репрезентованістю в ньому цінностей трьох сфер – релігії, мови та історії.

На думку Ентоні Сміта,

[...] етнічна та релігійна ідентичність мають багато спільних рис. Обидві вони походять від схожих культурних критеріїв класифікації. Вони часто перекривають і посилюють одна одну. Поодинокі або разом вони можуть мобілізувати й підтримувати міцні спільноти¹⁰.

Ситуація в Україні не дає змоги об'єднати всю українську націю за релігійним чинником, оскільки там немає однієї домінуючої релігії. За даними досліджень Центру Разумкова¹¹, що проведені в 2006 році, найбільш численною є група, що зараховує себе до Української православної церкви (Київського патріархату) 14,9% (це 29,4% з тих, хто зараховує себе до відповідної конфесії чи церкви). Наступну за кількістю становлять представники Української православної церкви (Московського патріархату) 10,9% (29,4% відповідно), далі виокремлюємо Українську греко-католицьку церкву – 5,3% (14,1% відпо-

⁹ A. Helman, *Sposoby uprawiania teorii filmu. Prędkość i przyjemność. Kino i telewizja w dobie symulacji elektronicznej*, Kielce 1994, с. 17.

¹⁰ Е. Сміт, *Національна ідентичність*, <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm> (20.11.2011).

¹¹ Центр Разумкова, *Віруючим якої церкви, конфесії Ви себе вважаєте?*, http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=300 (10.10.2011).

відно). До того ж, великими є громади Української автокефальної церкви, Християнських протестантських церков, Римо-католицької церкви, ісламу, іудаїзму і буддизму.

Складна релігійна ситуація підсилюється конфронтацією конфесій усередині православної церкви, протистоянням УПЦ КП і УПЦ МП. За словами професора Василя Баранівського,

[...] кожна релігія, конфесія впроваджує в українське середовище певну культуру, мову, традиції, звичаї, національно-політичні орієнтації. Так, УПЦ Московського патріархату, згідно зі своєю філософією, спрямована на Москву та принизливу підлеглість їй, особливості її вчення та культу мають російське „забарвлення”. А тому УПЦ МП прагне виховати у відповідному дусі населення України. [...] відродження українського православ’я – це не лише зміна назви православної церкви, але й її глибока духовна і, зокрема, мовна переорієнтація¹².

Із поданих на офіційних сайтах державних кіностудій загальних списках з-посеред усіх фільмів, знятих від 2000 року, питання релігійної тематики та репрезентація релігійних персоналій відтворюються лише у двох, знятих студією ім. О.П. Довженка, – трилогія *Таємниці Києво-Печерської Лаври* (фільм режисера Миколи Ільїнського про святиню, що належить нині УПЦ МП) та *Владика Андрей* (фільм Олеся Янчука про єпископа УГКЦП). Перший фільм є документальним і в масовий прокат не виходив. Така кількість україномовних фільмів не становить гідної конкуренції російським фільмам про Російську православну церкву і її уявних чи реальних представників. Це передусім такі фільми, як: *Поп* (Владимира Хотиненка), *Цар і Острів* (Павла Лунгіна), *Диво* (Олександра Прошкіна). Разом із тим, існує низка масових фільмів із другорядними позитивними ролями православних священиків і православної віри. Серед них – *Тарас Бульба* (Владимира Бортка), *12* та *Стомлені сонцем 2* (Никити Михалкова) та безліч інших.

У питаннях формування релігійної ідентичності український кінематограф не займає чіткої позиції, відповідно, домінуючою є роль російського кінематографу, що „лобіює” Російську Православну Церкву, інтереси якої дуже часто не збігаються із „відродженням українського православ’я” та формуванням цілісної української національної ідентичності.

Питання непересічної ролі мови в контексті національної ідентичності серед багатьох інших піднімає у своїх працях і видатний польський науковець Єжи Бартмінський. Він зауважує:

¹² В. Баранівський, *Діяльність УПЦ Московського патріархату як загроза українській державності*, http://www.anvou.org.ua/academy/herald_info/visnyk_75_4_11/visnyk_75_4_11_28-34.pdf (12.10.2011).

У XVIII–XIX ст., коли домінуючим рухом у Європі став націоналізм, мова почала функціонувати як перший зовнішній знак групової ідентичності, оскільки це простежуємо сьогодні в багатьох регіонах світу¹³.

Питання функціонування, поширеності і розвитку української мови порушує у своїх численних працях український професор Лариса Масенко.

Асиміляція значної частини українського населення, що спричинила ослаблення національної самосвідомості українців, витіснення української мови російською у східних, південних і частково центральних областях України, передусім у великих промислових центрах, становить одну з головних перешкод у побудові національної держави, незалежної від колишньої імперської метрополії¹⁴,

– зауважує дослідниця. Стан української мови в контексті національної безпеки неодноразово порушуються як представниками української інтелігенції, наприклад, Ліною Костенко („Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову”), так і представниками українського політикуму, наприклад Віктором Ющенком у статті *В Україні іде „мовна війна”*¹⁵.

Питання репрезентації мови в кінематографі є надзвичайно важливим у контексті розгляду його як інструменту формування національної ідентичності. З двох кіностудій, що знімають ігрові фільми, лише Кіностудія ім. О.П. Довженка переважно більшість фільмів знімає українською мовою, тоді як переважна більшість фільмів, відзнятих в Одесі, – російськомовні. Проте, як було зазначено, проблема сучасного кінематографу здебільшого знаходиться в площині взаємодії продукції і глядача. Більшість україномовних фільмів глядач так і не отримує. Частина стрічок у кращому разі осідає в рамках фестивалів. Так, наприклад, відоме видання „Телекритика” в рецензії на кінофестиваль „Молодість” пише, що національна студія імені О.П. Довженка „виробляє художні кінофільми, представляє їх і на фестивалі, і на кіноринку, але в якості товару свою продукцію не розглядає”¹⁶.

Одним із найважливіших питань у цьому контексті є мовна політика держави, що, по суті, повинна захищати інтереси державної

¹³ J. Bartmiński, *Język nośnikiem tożsamości narodowej i przejawem otwartości*, [в:] *Tożsamość polska i otwartość na inne społeczeństwa*, red. L. Dyczewski, Lublin 1996, c. 41.

¹⁴ Л. Масенко, *Мовна ситуація в Україні*, http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-mov_syt.htm (10.10.2011).

¹⁵ В. Ющенко, *Чия мова – того і влада*, <http://www.razom.org.ua/opinions/9678/> (10.10.2011).

¹⁶ А. Кокотюха, *„Кіноринку Молодість” без ажіотажу та пафосу*, <http://www.telekritika.ua/cinema/2008-10-29/41573> (10.10.2011).

мови в умовах цієї складної ситуації. Міністерство культури України попри те, що вимагає обов'язкового субтитрування чи озвучення всіх іноземних фільмів, надає право дистриб'юторським компаніям:

[...] згідно з Постановою КМУ № 551 в умовах вільного ринку самостійно обирати мову дубляжу або озвучення, якщо роботи з дублювання або озвучення іноземної картини будуть виконані виключно на території України¹⁷.

Такий стан речей фактично жодним чином не сприяє розвитку української мови. При тому, що за даними всеукраїнського перепису населення 2001 р. 67,5% українців вважають усе ж таки рідною українську мову, тоді коли російську – 29,6%¹⁸.

Питання інтерпретації історичних подій є одним із найбільш актуальних у контексті питання існування нації і формування національної ідентичності. Після розпаду Радянського Союзу з'явилась необхідність переоцінки багатьох історичних подій, що й демонструє українська історіографія цього періоду, а перед державою постало завдання надати можливість отримувати таку інформацію через мас-медіа, серед яких – кінематограф. Зауважимо, що формування національної ідентичності вимагає існування спільної ідеології, яку члени суспільства поділяють щодо усього історичного шляху українського народу. Особливу увагу слід було б приділити питанням, що замовчувались у радянському кінематографі або висвітлювались згідно радянської ідеології. Зокрема це такі, як: Княжа доба, Козацька держава, Національне відродження тощо

Одеська кіностудія фіксує лише декілька фільмів, що відображають історичну проблематику, причому майже всі торкаються тематики другої світової війни в такому ж ключі, як це робилося ще за радянських часів (військовий подвиг радянських воїнів). Серед таких фільмів можна назвати *Сапери* (військова драма про радянських саперів створена за підтримки Міністерства Культури України режисерами Борисом Щербаковим, Владимиром Щербаковим, Владимиром Кустовим), *Сорокоп'ятка* (Вячеслава Афоніна), *Двоє і війна* (Віталія Воробйова), *Розвідники* (військовий серіал про подальші „подвиги” радянських героїв після війни Олександра Замятіна) та інші. Фільми *Сапери* та *Двоє і війна* зняті спільно з російською компанією Сінебрідж-Кіно в період активного фінансування Російською Федерацією цієї кінокомпанії „на постачання товарів, вико-

¹⁷ Міністерство Культури України, *До уваги представників Змі!*, <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/225967> (12.10.2011).

¹⁸ Див.: О. Butsenko, *Compendium of Cultural Policies and Trends in Europe*, http://www.culturalpolicies.net/down/ukraine_ol_022011.pdf (12.10.2011).

нання робіт і надання послуг для потреб Федерального агентства по культурі і кінематографії”¹⁹. Це є аргументом того, що українські кіностудії знімають частково за свій рахунок ідеологічно вигідне Росії кіно російською мовою.

Національна кіностудія ім. О.П. Довженка репрезентує низку фільмів на історичні теми, серед яких і ті, що порушують питання, „заборонені” в радянські часи. Можемо назвати фільми *Братство* (Станіслава Клименко про діяльність Кирило-Мифодіївського братства), *Богдан-Зиновій Хмельницький* (Миколи Мащенка), *Молитва за Гетьмана Мазепу* (Юрія Іллєнка), *Мамай* (Олеся Саніна), вище названий фільм *Владика Андрей* та *Аттенат*. Осіннє вбивство у Мюнхені (Олександра Янчука), *Вальшени* (Олександра Муратова), *Дорога на Січ* (Сергія Омельчука), а також *День переможених* (Валерія Ямбурського) та багато інших.

Головною персоною у творенні українських фільмів на історичну тематику є Олесь Янчук, який, окрім вищезазначених, відзняв низку фільмів (*Голод 33*, *Нескорений*, *Залізна сотня*) без залучення державних коштів. Цікавою в цьому контексті є постать Сергія Буковського. І хоча він знімає документальні, а не художні стрічки, та навколо них зосереджується увага світового суспільства (на жаль не масової української аудиторії). Це такі фільми, як *Живі*, *Назви своє ім'я*, *Війна. Український рахунок*.

Проте проблема, про яку йдеться, залишається: фільми у кращому разі демонструють на кінофестивалях, але їх не бачить масовий глядач. Причини цього полягають у недостатній дистрибуції, а також у тому, що більшість зі стрічок не відповідає вимогам масових популярних фільмів: високий бюджет, відомі елітарні актори, ефектні сцени, певна „гламурність” зображення тощо.

Натомість масовий український глядач отримує альтернативну історію, творену крізь призму інтересів Російської Федерації, що, на відміну від України, активно використовує кінематограф у цілях ідеологічної політики. Детальніше про творення міфів у просуванні ідеології, часто загрозливої для національної безпеки України, йдеться у статтях і виступах українських науковців: Андрія Смуся *Про кіно в Україні як зброю масового ураження*²⁰, Петра Кралука про

¹⁹ ООО „Синебридж-Кино”, <http://rsp.datagov.ru/fk/s/c66e07eca86c11deb4a112313900ec48/> (12.10.2011).

²⁰ А. Смуся, *Про кіно в Україні як зброю масового ураження*, [в:] *Нова інформаційна ситуація та тенденції альтернативного розвитку ЗМК в Україні: Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих вчених*, за заг. ред. канд. філос. наук, доц. Л.В. Квасюк, Острог 2010, с. 165–167.

фільм *Тарас Бульба* (Владимира Бортко)²¹, Дмитра Шевчука *Російські історичні кіноміфи*²². Кінопродукція російського виробництва активно культивує російські міфи в українській масовій свідомості, огорнувши всі історичні етапи від *Ярослав. Тисячу років тому* (Дмитра Коробкіна) до *Ми з майбутнього – 2* (Олександра Самохвалова і Бориса Ростова).

Україна ж, на жаль, активно підтримує антиукраїнський ідеологічний напрям, беручи участь у зйомках спільних російсько-українських проєктів, підтримуючи створення продукції недержавною мовою та транслуючи російську продукцію, що відображає відповідну ідеологію. Наведемо приклад: Міністерство Культури України виділило на зйомки спільного фільму *У суботу* (Олександра Міндадзе) 13 млн. 400 тис. грн., проте в цьому проєкті не був задіяний жодний з українських кіномитців²³. Виділяють кошти на спільні фільми військової тематики, в яких продовжують культивувати образи радянських героїв, не надаючи можливості масовому глядачу інтерпретувати події самостійно. Візьмемо хоча б чесько-словацько-український проєкт *Англійська полуніця* (Владимира Дрги), що репрезентує глядачеві події 1968 року в Чехії і змальовує радянських солдат, як звичайних стомлених хлопчаків, що хочуть додому. Показово, що ця стрічка до масового глядача в Україні так і не потрапила.

У статті *Сучасні іміджеві проєкти в національному кінематографі* Леся Дяк розглядає парадокс українського кінематографу, визначивши за допомогою експертного опитування фільми, що найбільше демонструють національні способи світорозуміння, світобачення і світосприйняття (*Райські птахи* Романа Балаяна, *Біля річки* Елизабет Нойман, *Мелодія для шарманки* Кири Муратової). З іншого боку, оприлюднені результати опитування, що стосується розглядуваних проблем, засвідчують, що значна частина опитаних

[...] не відносить названі фільми до національного кінематографу, пояснюючи свої відповіді тим, що автори фільмів не опираються на історичний спадок, етнічне коріння, традиції, мову²⁴.

²¹ Телепередачі із циклу „Віват академія” за 2009 рік, *Детальніше*, <http://www.ua.edu.ua/ua/media/video/2009/vivat> (20.12.2011).

²² Д. Шевчук, *Російські історичні кіно міфи*, <http://www.zgroup.com.ua/article.php?articleid=1651> (14.11.2011).

²³ Р. Лебедь, *Україна фінансує російські фільми, а не свої?*, http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news/2011/06/110616_cinema_ukraine_russia_rl.shtml (18.10.2011).

²⁴ Л. Дяк, *Сучасні іміджеві проєкти в національному кінематографі*, [в:] *Нова інформаційна ситуація та тенденції альтернативного розвитку ЗМК в Україні: збірник тез доповідей I Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих вчених*, <http://www.ua.edu.ua/doc/zbirnik.pdf> (22.11.2011).

Отже, сучасна урядова політика в гуманітарній сфері нівелює можливості кінематографу в потребі держави формувати національну ідентичність українців. Творення україномовних фільмів державними кіностудіями не підтримується чіткою системою дистрибуції, а створені в Україні касові фільми не спираються на українські традиції, цінності і мову, тому не є їх трансляторами. Зарубіжні ігрові фільми часто культивують загрозливу ідеологію. Кінематограф є важливим інструментом формування ідентичностей: наслідком цього є процес конструювання розірваної радянсько-російсько-української ідентичності. Така ситуація вимагає обов'язкової переоцінки підходів до державного кінематографу з боку української влади.

Paweł Luzak

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

ROSJA 2008–2011 – POLITYKA EKONOMICZNA W DOBIE KRYZYSU I SPOWOLNIENIA GOSPODARCZEGO

Wstęp

Federacja Rosyjska stała się jednym z państw, które najszybciej i w największym stopniu ucierpiały wskutek pierwszej fazy zawirowań, jakie miały miejsce w globalnej gospodarce od września 2008 roku. Bardzo szybko doszło do osłabienia płynności na wewnętrznym i międzynarodowym rynku międzybankowym. W tym samym czasie miał miejsce odpływ z Rosji kapitału inwestycyjnego¹. W konsekwencji doszło do osłabienia systemu bankowego, załamania na rynku akcji i poważnych spadków na giełdzie moskiewskiej. Miesiąc po upadku banku Lehman Brothers główny indeks giełdowy był niższy o 35% w stosunku do notowań sprzed ogłoszenia upadłości tej instytucji. W listopadzie 2008 roku spadki wyniosły już 65%. Władze rosyjskie próbowały ingerować w niekorzystną sytuację na rynku finansowym poprzez zawieszenie notowań giełdowych w nadziei na ustabilizowanie się sytuacji. Nie przyniosło to jednak skutków, w dodatku w szybkim czasie doszło do wyraźnych spadków cen surowców energetycznych², co w jeszcze większym stopniu przełożyło się na kondycję w dużej mierze uzależnionej od dochodów z ich eksportu rosyjskiej gospodarki³. Kryzys szybko przeniósł się na realną gospodarkę o czym świadczy znaczny spadek poziomu niemal wszystkich najważniejszych wskaźników makroekonomicznych na koniec 2009 roku.

Poprawa sytuacji w globalnej gospodarce, powrót koniunktury i wzrost światowych cen surowców sprawiły, że Rosja znacznie szybciej, aniżeli przewidywała znaczna część ekspertów, powróciła na ścieżkę wzrostu gospodarczego. Jakkolwiek nie udało się uniknąć negatywnych efektów spowolnienia gospodarczego, ich skala była znacznie mniejsza aniżeli pierwotnie prognozowano.

¹ Ośrodek Studiów Wschodnich, A. Dubas, J. Rogoża, I. Wiśniewska, *Rosja w kryzysie: rok pierwszy*, http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/Raport_kryzysowy_2010.pdf (07.12.2011), s. 9.

² Od lipca 2008 do stycznia 2009 cena baryłki ropy typu Brent spadła z ok. 150 USD do ok. 50 USD; Raport OSW, A. Dubas, J. Rogoża, I. Wiśniewska, *Rosja w kryzysie...*, op. cit., s. 9.

³ W. Nawrot, *Globalny kryzys finansowy XXI wieku. Przyczyny, przebieg, skutki, prognozy*, Warszawa 2009, s. 126.

Celem niniejszego artykułu jest analiza polityki ekonomicznej władz Federacji Rosyjskiej w czasie kryzysu gospodarczego lat 2008–2009, a także spowolnienia gospodarczego, które nastąpiło tuż po nim. Autor dokona analizy i oceny działań rosyjskich decydentów, a także oceny potencjalnych krótko- i długoterminowych skutków prowadzonej polityki.

Skutki kryzysu ekonomicznego dla rosyjskiej gospodarki

Jak już wspomniano, Rosja jest jednym z państw, które w pierwszej fazie kryzysu ucierpiały najbardziej. Według raportu Council on Foreign Relations na problemy gospodarki tego państwa złożyły się trzy główne czynniki. Po pierwsze kryzys finansowy uderzył w banki, a także część poważnie zadłużonych przedsiębiorstw. Po drugie nastąpiło gwałtowne załamanie światowych cen towarów, co poważnie uderzyło w dużą część rosyjskich eksporterów. Po trzecie trudna sytuacja ekonomiczna państwa i pojawienie się recesji, zniechęciło Rosjan do zakupów i znacznie ograniczyło popyt wewnętrzny⁴.

W konsekwencji, już w roku 2008 wzrost PKB wyhamował do 5,2%. W 2009 roku gospodarka skurczyła się natomiast o 7,8% (co i tak jest wynikiem polepszenia koniunktury w drugim półroczu). W tym samym roku, który dla gospodarki rosyjskiej był zdecydowanie najtrudniejszy, doszło także do wyraźnego wzrostu stopy bezrobocia (ok. 8,4%), czemu towarzyszyła rosnąca inflacja (11,7% na koniec roku)⁵. W tym samym czasie miała miejsce ucieczka kapitału z rynku rosyjskiego. O ile jeszcze w pierwszej połowie 2008 roku prywatny sektor w Rosji zasililo ok. 50 miliardów USD zagranicznego kapitału, o tyle już w czwartym kwartale tego samego roku nastąpiła wyraźna jego ucieczka. Szacuje się, że wyniosła ona ok. 29 miliardów USD. W największym stopniu dotyczyło to kapitału krótkoterminowego, choć z Rosji wycofano także część bezpośrednich inwestycji zagranicznych (ok. 15% z całości wycofanego kapitału)⁶. W 2009 roku znacznie spadła także produkcja przemysłowa, a także poziom obrotów handlu zagranicznego. Spadek wpływów budżetowych, a także konieczność podjęcia działań antykryzysowych sprawiły, że po raz pierwszy od dziesięciu lat pojawił się w Rosji deficyt budżetowy (w wysokości 5,9% PKB)⁷.

⁴ Council on Foreign Relations, J. Mankoff, *The Russian Economic Crisis*, http://i.cfr.org/content/publications/attachments/Russian_Economy_CSR53.pdf (07.12.2011).

⁵ CIA, *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/library> (08.12.2011).

⁶ Bertelsmann Stiftung, E. Gurvich, E. Lebedinskaya, Y. Simachev, A. Yakovlev, *Managing the Crisis. Russia Country Report*, <http://www.bertelsmann-transformation-index.de/pdf/Russia.pdf> (09.12.2011), s. 7.

⁷ Parkiet, H. Koziół, *Gospodarka Rosji podniosła się, ale stoi na grząskim gruncie*, <http://www.parkiet.com/artykul/918689.html> (09.12.2011); A. Dubas, J. Rogoża, I. Wiśniewska, *Rosja w kryzysie...*, op. cit., s. 11.

Tak duża zapaść ekonomiczna musiała pociągnąć za sobą negatywne skutki społeczne. Najpoważniejszym był wzrost bezrobocia, które w poprzednich latach wahało się zwykle w przedziale 5–6%, by w 2009 roku przekroczyć poziom 8% (w lutym 2009 roku odnotowano 9,5% bezrobocia). Rosyjski rynek pracy zmagał się jednak ponadto z innymi problemami. Wśród nich wymienić należy wysyłanie pracowników na przymusowe (często bezpłatne) urlopy, a także zatrudnianie ich w niepełnym wymiarze godzin. Szacuje się, że od grudnia 2008 do stycznia 2009 roku od 1 do 2 milionów pracowników przebywało na przymusowych urloпах. Z kolei od grudnia 2008 do czerwca 2009 roku od 600 tysięcy do 1,4 miliona osób pracowało w niepełnym wymiarze czasowym. Powszechne było także występowanie zaległości płacowych. Według danych statystycznych w ciągu pierwszego półrocza 2009 roku poziom zadłużenia w wypłacie wynagrodzeń w gospodarce rosyjskiej wynosił ok. 7–8 miliardów rubli (220–250 milionów USD). Poziom nominalnej stopy bezrobocia nie określa więc w tym przypadku całości problemów rynku pracy, które w naturalny sposób przełożyły się na sytuację ekonomiczno-społeczną obywateli Federacji Rosyjskiej. Pogłębiała je rosnąca inflacja. Wzrost wydatków na m.in. opłaty komunalno-mieszkaniowe, usługi medyczne, edukację przedszkolną, transport i turystykę zagraniczną był znacznie szybszy aniżeli wzrost dochodów czy świadczeń emerytalnych. W efekcie w 2009 roku po raz pierwszy od wielu lat wyraźnie spadły realne dochody Rosjan⁸.

Warto podkreślić, że w większym stopniu skutki kryzysu odczuli pracownicy sektora prywatnego. Według raportu Ośrodka Studiów Wschodnich problemy runku pracy w największym mierze odczuły osoby z wykształceniem podstawowym, zatrudnieni w branżach produkcyjnych i przetwórczych, a także przedstawiciele kadry zarządzającej. W minimalnym stopniu dotyczyły one natomiast pracowników sektora publicznego. Państwo, będące jednym z nielicznych podmiotów dysponujących kapitałem nie było zmuszone do ograniczenia zatrudnienia czy cięcia płac⁹.

Negatywną cechą systemu ekonomicznego Rosji w dobie kryzysu okazało się występowanie tak zwanych mono-miast, będących de facto reliktem gospodarki radzieckiej. Terminem tym określa się ok. 400 rosyjskich miast, których funkcjonowanie opiera się na wybranych gałęziach produkcji, i w których duże zakłady dają zatrudnienie większej części mieszkańców. Szacuje się, że w mono-miastach żyje ok. 10% populacji całego państwa, a instytucje, wokół których są one budowane pełnią także ważne funkcje społeczne jak udział w różnorodnych przedsięwzię-

⁸ Ibidem, s. 32.

⁹ Ibidem, s. 33.

ciach socjalnych (remonty infrastruktury, służba medyczna, imprezy kulturalne, urlopy, usługi transportowe). Znaczna część fabryk jest jednak przestarzała, a problemy finansowe któreś z nich oznaczają poważne problemy całych społeczności lokalnych. Doskonałym tego przykładem była sytuacja w Pikalowie, w którym na skutek zamknięcia trzech największych przedsiębiorstw pracę utraciłaby jedna trzecia mieszkańców miasta. Mająca w dużej mierze wymiar propagandowy interwencja władz państwowych z premierem Władimirem Putinem na czele i przyznanie miastu wysokiego dofinansowania sprawiły, że sytuację udało się opanować. Mających podobne trudności miast, uzależnionych od istnienia jednego bądź kilku dużych przedsiębiorstw jest jednak w Rosji znacznie więcej¹⁰.

Działania antykryzysowe oraz ich krótko- i długofalowe skutki

W obliczu kryzysu gospodarczego rosyjskie władze szybko podjęły działania, mające na celu ograniczenie jego negatywnych skutków, a także możliwie szybki powrót na drogę wzrostu gospodarczego. Warto podkreślić, że Rosja posiadała do takich działań solidne fundamenty w postaci zgromadzonych przez lata prosperity rezerw finansowych. Fundusz Rezerwowy i Fundusz Dobrobytu Narodowego dysponowały pieniędzmi przekraczającymi 10% PKB Rosji. Środki te umożliwiły realizacją takich przedsięwzięć jak obniżki podatków i cel eksportowych, a także udzielenie pomocy finansowej wybranym gałęziom przemysłu i najbardziej dotkniętych kryzysem grupom społecznym. Niemal całość przedsięwzięć antykryzysowych zrealizowano ponadto bez konieczności zwiększenia zadłużenia zagranicznego¹¹.

Pierwsze działania antykryzysowe podjęto już na przełomie września i października 2008 roku. Uwzględniały one wsparcie rosyjskiego rynku papierów wartościowych, dokapitalizowanie części banków, a także pożyczki udzielone bankom i instytucjom finansowym. Początkowo rosyjskie władze traktowały perturbacje ekonomiczne jako problem systemu finansowego, zdając się ignorować informacje o spadających popycie oraz produkcji w wielu sektorach gospodarki. Konieczność podjęcia daleko idących, zaplanowanych przedsięwzięć stymulujących gospodarkę stwierdzono dopiero w grudniu 2008 roku. Do końca 2008 roku podejmowane działania miały więc raczej charakter doraźny i polegały na wspar-

¹⁰ Zob. RusBusinessNews, V. Terletski, *Plague of Russian Monocities*, <http://www.rusbiznews.com/news/n643.html> (09.12.2011); OSW, *Kryzys w Rosji uderza w „mono-miasta”*, „Tydzień na Wschodzie” 27.05.2009, nr 20(95), s. 8; Wyborcza.pl, W. Radziwinowicz, *Fortepian w zaroślach, czyli Putin ratuje Pikalowo*, www.wyborcza.pl (10.12.2011).

¹¹ E. Gurvich, E. Lebedinskaya, Y. Simachev, A. Yakovlev, *Managing the Crisis...*, op. cit., s. 4.

ciu instytucji i grup społecznych poszkodowanych w efekcie pierwszej fali zawirowań w globalnej gospodarce. W tym czasie starano się także interweniować na rynku walutowym w obronie kursu rubla, tracącego w tym okresie na wartości. W marcu 2009 roku przyjęto rządowy program anty kryzysowy¹².

Początkowo planowano przeznaczyć na walkę z kryzysem kwotę rzędu 200 miliardów USD. Wobec stopniowej poprawy koniunktury i wzrostu światowych cen surowców ostateczna wielkość programu anty kryzysowego zamknęła się w kwocie ok. 2,1–2,5 biliona rubli (80 milionów USD). Największą ilość pieniędzy przeznaczono na zapewnienie realnej gospodarce możliwości dostępu do źródeł finansowania (1,1–1,2 biliona rubli). Wydatek około 500–700 miliarda rubli wiązał się z ułatwieniem działalności biznesowej i zmniejszeniem jej obciążeń. Znaczne środki przeznaczono także na politykę społeczną i stymulowanie popytu konsumpcyjnego, wsparcie dla początkujących przedsiębiorców, stymulowanie popytu wewnętrznego, a także pomoc dla małych i średnich przedsiębiorstw. Na wydatki anty kryzysowe przeznaczono w sumie około jednej czwartej budżetu państwa na rok 2009. Warto także zauważyć, że wydatki budżetowe wzrosły o 30% w porównaniu z poprzednim rokiem, pomimo spadku wpływów do budżetu także o 30%. Zrezygnowano tylko z części planowanych wydatków, w tym między innymi z części transferów na tzw. federalne programy celowe. Głównym kanałem dystrybucji środków pomocowych stały się państwowe banki, w tym przede wszystkim Wnieszekonombank. Zastosowanie wymienionych instrumentów miało umożliwić m.in. utrzymanie płynności sektora finansowego i uruchomienie akcji kredytowej, pobudzenie gospodarki przez stymulowanie popytu wewnętrznego, zmniejszenie negatywnych skutków społecznych kryzysu przez transfery socjalne, a także wsparcie finansowe przez dostęp do kredytu dla wybranych branż gospodarki, uznanych przez władze za kluczowe¹³.

Państwo wywierało nacisk na sektor bankowy w celu pobudzenia akcji kredytowej (pomimo rosnącej ilości niespłacanych kredytów). Zwiększając limit depozytów gwarantowanych zahamowano proces wycofywania przez obywateli zgromadzonych środków. Poprzez sektor bankowy wspierano także rodzimą produkcję i popyt wewnętrzny, czego najlepszym przykładem jest udzielanie przez banki subsydowanych kredytów na zakup samochodów produkowanych na terenie Rosji¹⁴.

¹² Ibidem, s. 4, 13; A. Dubas, J. Rogoża, I. Wiśniewska, *Rosja w kryzysie...*, op. cit., s. 17.

¹³ A. Dubas, J. Rogoża, I. Wiśniewska, *Rosja w kryzysie...*, op. cit., s. 11, 17–19.

¹⁴ E. Gurvich, E. Lebedinskaya, Y. Simachev, A. Yakovlev, *Managing the Crisis...*, op. cit., s. 14; A. Dubas, J. Rogoża, I. Wiśniewska, *Rosja w kryzysie...*, op. cit., s. 14–15.

Podkreśla się, że działania antykryzysowe i wsparcie finansowe w ich ramach cechowała duża arbitralność. Państwo nie określiło jasnych kryteriów, według których przyznawana miała być pomoc. Niekiedy zwraca się także uwagę na udział w planowaniu i rozdysponowaniu środków przedstawicieli wielkiego biznesu, związanych z władzą. Faktem jest, że wskutek przyjętej formy działania państwo umocniło swoją obecność w gospodarce. Doszło do częściowej renacjonalizacji niektórych przedsiębiorstw. Na znaczeniu zyskały także duże państwowe banki, które w przeciwieństwie do większości podmiotów prywatnych, nie miały problemów z uzyskaniem wsparcia państwa. Przyczyniło się to do konsolidacji rynku i umocnienia na nim podmiotów kontrolowanych przez państwo (wskutek upadku i przejęć części mniejszych instytucji prywatnych)¹⁵.

Działania antykryzysowe, jakkolwiek zakrojone na szeroką skalę, były działaniami przede wszystkim doraźnymi. Nie przeprowadzono reform systemowych, których realizacja mogłaby przynieść znaczące profity ekonomiczne w perspektywie długofalowej. Najlepiej o doraźnym i krótkofalowym charakterze interwencji świadczy sposób dofinansowywania przedsiębiorstw uznanych przez władze za istotne. Nie były one zmuszone do spełnienia żadnych poważnych wymagań, takich jak restrukturyzacja czy racjonalizacja zatrudnienia. Tego typu wymogi wprowadzono częściowo dopiero na przełomie kwietnia i maja 2009 roku¹⁶.

Warto podkreślić, że jednym z zadań prowadzonych działań antykryzysowych było umocnienie pozytywnego wizerunku rządzących w społeczeństwie. Jako winnych problemów ekonomicznych wskazywano przede wszystkim przedstawicieli dużego biznesu, przedsiębiorców i władze lokalne. Władze centralne występowały natomiast w roli instytucji pomagającej i naprawiającej błędów wyżej wymienionych instytucji. W ramy tego typu działań wpisać należy część przedsięwzięć *stricte* propagandowych, takich jak opisana w poprzedniej części pracy interwencja premiera Putina w Pikałowie¹⁷.

Wpływ doświadczeń kryzysu gospodarczego na politykę ekonomiczną władz Rosji w kolejnych latach

Wraz z końcem 2009 roku można już było zaobserwować ożywienie w globalnej gospodarce. Powróciła koniunktura, wzrosły także ceny surowców. Tym samym rosyjska gospodarka, której wielu ekspertów prognozowało poważne problemy w perspektywie nawet kilku lat, szybko

¹⁵ E. Gurvich, E. Lebedinskaya, Y. Simachev, A. Yakovlev, *Managing the Crisis...*, op. cit., s. 4.

¹⁶ Ibidem, s. 18–19; A. Dubas, J. Rogoża, I. Wiśniewska, *Rosja w kryzysie...*, op. cit., s. 21–24.

¹⁷ Ibidem, s. 34.

powróciła na ścieżkę wzrostu gospodarczego¹⁸. Turbulencje ekonomiczne w latach 2008–2009 uwydatniły jednak poważne słabości rosyjskiego systemu gospodarczego, w tym przede wszystkim jej uzależnienie od eksportu surowców, a także brak efektywności i konkurencyjności wielu istotnych gałęzi gospodarki¹⁹. Zasadnym wydaje się więc zadanie pytania, na ile kryzys gospodarczy lat 2008–2009 wpłynie na dalsze poczynania rosyjskich decydentów i podjęcie ewentualnych działań, mających na celu reformy strukturalne.

Forma przedsięwzięć antykryzysowych, a także wykorzystanie ich do umocnienia obecności państwa w gospodarce, sugerować mogą brak politycznej chęci do reformowania systemu ekonomicznego. Sygnały wysyłane przez państwo od końca 2009 roku można jednak uznać za sprzeczne.

W listopadzie 2009 roku w wygłoszonym orędziu prezydent Dmitrij Miedwiediew zapowiedział wszechstronną modernizację państwa, ze szczególnym uwzględnieniem gospodarki. Zapowiedział odejście od modelu surowcowego, a także potwierdził dalsze zainteresowanie inwestycjami zagranicznymi. Poruszył także problem tzw. goskorporacji i gruntownej reformy sposobu ich funkcjonowania²⁰.

Kolejnym wydarzeniem, które zdaje się potwierdzać zapowiedzi modernizacji państwa stało się utworzenie Centrum Badawczego, które zajmowałoby się wspieraniem nowych technologii i pomogło w odejściu od modelu gospodarki surowcowej. We wrześniu 2010 roku podpisano ustawę o centrum innowacyjnym Skołkowo. Przyjmie ono postać enklawy prawno-ekonomicznej pod Moskwą. O status jego uczestnika ubiegać mogą się innowacyjne spółki rosyjskie i zagraniczne, które przez dziesięć lat będą mogło korzystać z atrakcyjnych zwolnień finansowych. Wśród dziedzin, których rozwój wspierany będzie w szczególnym stopniu wymienia się: efektywność energetyczną, technologie jądrowe, komputerowe, kosmiczne (w tym przede wszystkim telekomunikacyjne) i medyczne. Cały projekt nazywany jest niekiedy „rosyjską Doliną Krzemową”²¹.

¹⁸ W 2010 roku wzrost PKB wyniósł 4%; *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/library> (08.12.2011).

¹⁹ Zob. C. Gaddy, B. Ickes, *Russia after the Global Financial Crisis*, http://www.brookings.edu/~media/Files/rc/articles/2010/05_russia_financial_crisis_gaddy/05_russia_financial_crisis_gaddy.pdf (09.12.2011), s. 290–292.

²⁰ Zob. OSW, J. Rogoża, *Orędzie Miedwiediewa: wezwanie do modernizacji*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> (10.12.2011).

²¹ Zob. więcej: Skolkovo Foundation, <http://www.i-gorod.com> (data wejścia na strony: 10.12.2011); BBC News, *Russia creates its own Silicon Valley*, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/8638222.stm> (11.12.2011); OSW, *Rosja: przyjęto ustawę o centrum innowacyjnym Skołkowo*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> (12.12.2011).

Pozytywne aspekty dostrzec można także w przyjętym planie prywatyzacji na lata 2011–2017. Zakłada on sprzedaż około 900 spółek skarbu państwa. Państwo stara się jednak zachować kontrolę nad większością z nich sprzedając jedynie pakiety mniejszościowe. Pojawiły się także pomysły wprowadzenia tzw. złotej akcji w przypadku sprzedaży całych przedsiębiorstw (np. Aeroflot, Wnieszorgbank, Rosselchozbank). Jakkolwiek w dalszym ciągu widać dążność do sprawowania kontroli nad ważniejszymi podmiotami gospodarczymi, tak sposób ten może przyczynić się do transferu know-how i technologii do potrzebującej ich rosyjskiej gospodarki²². Za ciekawy należy uznać także pomysł utworzenia na wzór rozwiązań irlandzkich funduszu typu private equity, dysponującego kwotą około 10 miliardów USD i mającego za cel przyciąganie zagranicznych inwestorów²³.

Federacja Rosyjska jest także coraz bliższa przystąpienia po latach trudnych negocjacji do Światowej Organizacji Handlu (WTO). Po ustaleniu ostatnich kwestii spornych, a także osiągnięciu porozumienia z Gruzją (która mogłaby zablokować akcesję) w sprawie monitorowania ruchu towarowego na granicy obu państw, wydaje się, że nic nie stoi na przeszkodzie aby w 2012 roku Rosja stała się kolejnym – 154 członkiem WTO. Obecność w strukturach tej organizacji oznaczałaby z punktu widzenia gospodarki rosyjskiej znaczne ograniczenie możliwości podejmowania działań protekcyjnych, a także konieczność stosowania bardziej przejrzystych zasad i norm. Pozostałe państwa, w razie wątpliwości, mają bowiem możliwość odwołania się w wątpliwych sytuacjach do mechanizmu rozstrzygania sporów. Oczywiście następstwem akcesji do WTO byłby wzrost atrakcyjności inwestycyjnej Rosji. W długofalowej perspektywie skutkuje to bez wątpienia wzrostem konkurencyjności całej gospodarki²⁴.

Pozytywne inicjatywy rosyjskich decydentów w dalszym ciągu są jednak często przeplatane działaniami populistycznymi, obierającymi za cel wzmocnienie wizerunku władzy, mającymi jednak wątpliwy a nawet negatywny wpływ na gospodarkę. W grudniu 2009 roku uchwalono ustawę o działalności handlowej. Akt ten pozwala na zacieśnienie kon-

²² Wyborcza.biz, *Rosja szykuje gigantyczną prywatyzację*, <http://wyborcza.biz/biznes> (12.12.2011); OSW, *Plany prywatyzacji rosyjskiej gospodarki*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> (12.12.2011).

²³ Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, M. Menkes, R. Śmigielski, *Plany prezydenta Miedwiediewa przyciągnięcia inwestycji zagranicznych*, „Biuletyn PISM” 27.05.2011, nr 54(803), s. 2451.

²⁴ OSW, I. Wiśniewska, *Rosja finalizuje negocjacje z WTO*; I. Wiśniewska, *Kompromis rosyjsko-gruziński umożliwia Rosji akcesję do WTO*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> (12.12.2011).

troli rządu nad funkcjonowaniem sieci handlowych, ponieważ umożliwia regulację cen podstawowych artykułów spożywczych. Nakazuje także skrócenie terminów płatności dostawcom, a także ustala możliwy udział poszczególnych sieci handlowych w rynku danego regionu na nie więcej niż 20%. W największym stopniu uderza więc w duże sieci handlowe²⁵. W marcu 2010 roku, z polecenia prezydenta Miedwiediewa, wicepremier Dmitrij Kozak w obliczu szybkiego wzrostu opłat komunalnych, nakazał regionalnym władzom obniżenie ich tam, gdzie wzrost przekroczył 25%²⁶. Miesiąc później uchwalono ustawę zacieśniającą kontrolę nad cenami leków, w ramach której stworzono wykaz cen na leki pierwszej potrzeby, których apteki nie mogą sprzedawać po wyższych cenach. Winą za rosnące ceny leków próbowano obarczyć pośredników w handlu lekami i apteki²⁷. Na bezpośrednią ingerencję władze państwowe pozwoliły sobie także między innymi w maju 2011 roku, kiedy to w krótkim okresie znacznie wzrosły ceny benzyny²⁸.

Należy także zwrócić uwagę na w dalszym ciągu nierozwiązany problem korupcji. W indeksie postrzegania korupcji Transparency International z 2010 roku Rosja uzyskała zaledwie 2,1 na 10 punktów, zajmując 154 miejsce na liście 180 państw. Z kolei badania instytutu Indem z 2009 roku wykazały, że aż 40% kosztów prowadzenia biznesu w Rosji to łapówki dla urzędników. Problem zwalczania korupcji pozostaje więc jednym z największych wyzwań władz rosyjskich²⁹.

Opisane powyżej działania mające, jak już wspomniano, przede wszystkim charakter propagandowy i zdają się potwierdzać chęć podtrzymania przez władzę szerokich możliwości bezpośredniej ingerencji w gospodarkę. Jest to zjawisko bez wątpienia niekorzystne. Rosja pozostaje na tyle dużym, atrakcyjnym i perspektywicznym rynkiem, że niezależnie od skali przeszkód duże koncerny będą zainteresowane lokowaniem w niej swoich inwestycji. Chcąc jednak ewoluować, poza realizacją inwestycji takich jak opisany projekt Skołkowo, państwo to potrzebuje także prywatyzacji, ograniczenia biurokracji i zniesienia nie-

²⁵ OSW, *Regulacja handlu: mniej rynku, więcej socjotechniki*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> (12.12.2011).

²⁶ OSW, J. Rogoża, *Eskalacja protestów w Rosji*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> (11.12.2011).

²⁷ OSW, *Narastające problemy służby zdrowia stanowią wyzwanie dla rosyjskich władz*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> (11.12.2011).

²⁸ OSW, *Deficyt benzyny w Rosji*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> (12.12.2011).

²⁹ Zob. Raport Transparency International, <http://antykorupcja.edu.pl/index.php?mnu=12&app=docs&action=get&iid=10130> (12.12.2011); OSW, *Korupcja w Rosji kwitnie*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> (12.12.2011).

potrzebnych regulacji. Aby modernizować system ekonomiczny, władze Federacji Rosyjskiej muszą zaakceptować konieczność wprowadzanie w szerszym zakresie reguł gry rynkowej. Jakkolwiek ograniczą one możliwości kontroli i ingerencji w gospodarkę, w długofalowej perspektywie bez wątpienia przyczynią się do wzrostu możliwości ekonomicznych państwa rosyjskiego.

Antoni Murawski

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

ROLA KAUKAZU POŁUDNIOWEGO W ROSYJSKIEJ STRATEGII EKONOMICZNEJ NA OBSZARZE POSTRADZIECKIM. STAN OBECNY I PERSPEKTYWY

Reintegracja ekonomiczna obszaru Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP) jest jednym z kluczowych elementów rosyjskiej polityki zagranicznej w aspekcie gospodarczym. Jest to kluczowy element rosyjskiej strategii, który w mniemaniu władz w Moskwie jest nie tylko warunkiem ekspansji gospodarczej w skali regionu i świata, ale również gwarancją długofalowego bezpieczeństwa ekonomicznego i stabilnego rozwoju samej Rosji. W związku z tym rozprzestrzenianie swoich wpływów gospodarczych na obszarze postradzieckim należy do żywotnych interesów Federacji Rosyjskiej, które Moskwa będzie realizowała z najwyższą determinacją. Rezygnacja z takiej polityki oznaczałaby bowiem nieuchronną degradację Rosji w skali regionu i świata.

Integracja na obszarze byłego ZSRR to zadanie skomplikowane. Jak pokazały ostatnie 20 lat, większość z mniej lub bardziej ambitnych inicjatyw pozostała jedynie na etapie deklaracji. Wynikało to przede wszystkim ze specyficznych uwarunkowań politycznych, ale również z dysproporcji gospodarczych. Mimo to, region ma wciąż duży potencjał integracyjny, co potwierdzają pojawiające się ze stosunkowo dużą częstotliwością nowe projekty nacelowane na pogłębienie regionalnej współpracy gospodarczej.

Państwem, które wyraźnie wyróżniało się i nadal wyróżnia na tle reszty byłych republik radzieckich jest Federacja Rosyjska. Od początku miała ona najbardziej zdywersyfikowaną gospodarkę, zasoby surowcowe i stosunkowo dobrze rozwinięty przemysł. Dodatkowo Rosja, dzięki swojemu centralnemu położeniu czerpie korzyści, mogąc kontrolować główne arterie komunikacyjne na obszarze postradzieckim. Czynnikiem, który zdecydowanie stawia Rosję ponad inne państwa powstałe po rozpadzie ZSRR jest jej potencjał gospodarczy i ludnościowy. W tym aspekcie dysproporcje pomiędzy Federacją Rosyjską i jej sąsiadami są najbardziej widoczne (patrz tab. 1).

Tabela 1.

państwo	PKB (mld USD)	ludność (mln)
Federacja Rosyjska	2.720,0	141,75
Ukraina	301,1	45,87
Kazachstan	173,1	16,32
Białoruś	135,2	9,49
Uzbekistan	87,1	28,16
Azerbejdżan	81,9	9,05
Litwa	59,3	3,32
Turkmenistan	37,1	5,04
Łotwa	36,7	2,24
Estonia	26,1	1,34
Gruzja	22,1	4,45
Armenia	16,8	3,09
Tadżykistan	14,6	6,88
Mołdawia	11,9	3,56
Kirgistan	11,7	5,37

Tabela 2.

państwo	PKB <i>per capita</i> (USD)
Estonia	19.510
Federacja Rosyjska	19.190
Litwa	17.870
Łotwa	16.350
Białoruś	14.250
Kazachstan	10.610
Azerbejdżan	9.050
Turkmenistan	7.350
Ukraina	6.560
Armenia	5.450
Gruzja	4.960
Mołdawia	3.340
Uzbekistan	3.090
Kirgistan	2.180
Tadżykistan	2.120

Opracowanie własne na podstawie: Bank Światowy, <http://data.worldbank.org/indicator> (20.11.2011).

PKB Rosji stanowi 55% PKB wszystkich 15 państw, powstałych po rozpadzie ZSRR. Dysproporcje na korzyść Rosji są też wyraźne pod względem bardziej odzwierciedlającego rozwój gospodarczy PKB przypadającego na jednego mieszkańca (patrz tab. 2).

Powyższa sytuacja czyni Federację Rosyjską naturalnym jądrem integracji gospodarczej na obszarze postradzieckim i powoduje, że projekty bez jej udziału są mało perspektywiczne¹. Jednocześnie, w obliczu groźby zdominowania słabszych partnerów, jest to czynnik hamujący zacieśnienie współpracy. W rezultacie rządy państw postradzieckich obawiają się zbyt daleko idącej integracji i intensywnie próbują dywersyfikować swoje powiązania gospodarcze.

Dysproporcje pomiędzy Federacją Rosyjską i innymi byłymi republikami radzieckimi minimalizują szanse na osiągnięcie daleko idącej kooperacji na bazie dobrowolnego zacieśnienia wzajemnych powiązań.

¹ Przykładem takiej inicjatywy jest ugrupowanie GUAM. Organizacja na Rzecz Demokracji i Rozwoju miała być w zamyśle przeciwwagą Rosji. Nie była w stanie odgrywać samodzielnej roli, a obecnie działalność GUAM sprowadza się głównie do koordynacji polityki jej członków w kontaktach z UE w ramach Partnerstwa Wschodniego.

W atmosferze braku zaufania i podejrzliwości na obszarze postradzieckim niemożliwe jest stworzenie długofalowych strategii integracyjnych. Na przełomie pierwszego i drugiego dziesięciolecia XXI wieku wydaje się, że kierownictwo Rosji pod wpływem tego czynnika zmodyfikowało swoją politykę zagraniczną. W coraz większym stopniu skupia się ona na celach ekonomicznych, za którymi idzie realizacja założeń politycznych. Dzięki temu w dużym stopniu zredukowane zostaje ryzyko, że w wyniku zmiany rządów któryś z partnerów Rosji zmieni radykalnie swoje nastawienie do współpracy z większym sąsiadem.

Uzależniając państwa ościennie, Federacja Rosyjska stara się maksymalnie zdywersyfikować swoje powiązania gospodarcze i doprowadzić do sytuacji, gdy kooperacja z sąsiadami stanie się dla niej kwestią wyboru, a nie konieczności. Potwierdzają to dane, według których to właśnie Federacja Rosyjska jest najmniej zależna od powiązań handlowych w ramach obszaru postradzieckiego. Udział WNP w rosyjskim handlu zagranicznym wyniósł w 2010 roku 14,6% i był kilkakrotnie mniejszy od 49-procentowego udziału UE².

Tradycyjnie ważne miejsce w rosyjskiej polityce ekonomicznej w regionie zajmują ropa naftowa i gaz ziemny. Szczególnie widoczne jest to na przykładzie republik kaukaskich. Kluczowym elementem strategii w tym aspekcie jest utrzymanie i wzmocnienie kontroli nad szlakami transportu surowców. Rosja stara się uniemożliwić zasobnemu w bogactwa naturalne Azerbejdżanowi zwiększenie dostępu do rynków światowych i uzyskać kontrolę nad przepływem ropy naftowej oraz gazu ziemnego z jego złóż.

Federacja Rosyjska w ostatnich latach prowadzi zróżnicowaną politykę na obszarze postradzieckim. Zdaniem ekspertów wynika to z faktu, że wszystkie byłe republiki związkowe mają przypisaną specyficzną rolę do odegrania w rosyjskiej strategii wobec regionu³. Taki stan rzeczy jest wyraźnie widoczny na przykładzie Gruzji, Armenii i Azerbejdżanu.

Sytuacja gospodarcza na Kaukazie Południowym diametralnie różni się od warunków, panujących w europejskiej części byłego ZSRR. Jest ona bardziej skomplikowana, co stawia większe wyzwania przed próbującą utrzymać swoje wpływy Rosją.

Czynnikiem, który decyduje o geopolitycznej roli Kaukazu Południowego jest jego wyjątkowe położenie geograficzne, a także obecność ropy naftowej i gazu ziemnego w Azerbejdżanie. Region jest kluczowy

² Внешняя торговля России в 2010 г., http://www.maxilog.su/infocenter/transport_news.php?ELEMENT_ID=784 (20.11.2011).

³ Zob.: A. Visvizi, T. Kapuśniak, *Federacja Rosyjska i WNP w szerszym kontekście regionalnym Azji: polityka zagraniczna, bezpieczeństwo, współpraca gospodarcza*, [w]: *Federacja Rosyjska – Wspólnota Niepodległych Państw*, t. 2, pod red. T. Kapuśniaka, Lublin–Warszawa 2011, s. 23.

z punktu widzenia koncepcji stworzenia „Korytarza Południowego” – szlaku transportu surowców energetycznych z Azji Centralnej z pominięciem terytorium Federacji Rosyjskiej. W rezultacie zauważalna jest wzmożona aktywność w regionie zarówno Unii Europejskiej i Stanów Zjednoczonych, jak również mocarstwa regionalnego, jakim jest Turcja. W przyszłości będzie również wzrastać zainteresowanie regionem Chin, które chcąc skierować eksport gazu ziemnego z Turkmenistanu na wschód, coraz częściej występują w charakterze rywala Unii Europejskiej.

Kaukaz Południowy pełni zatem kluczową rolę z punktu widzenia strategicznych interesów Federacji Rosyjskiej, a wynik realizacji jej polityki w regionie będzie miał kluczowe znaczenie dla pozycji ekonomicznej i politycznej tego państwa nie tylko w aspekcie regionalnym, ale również globalnym. Urzeczywistnienie koncepcji zaopatrzenia Unii Europejskiej w surowce energetyczne przez terytorium Kaukazu Południowego w dużym stopniu uniemożliwi Rosji realizację strategii umacniania roli kluczowego dostawcy gazu ziemnego i ropy naftowej na rynki europejskie.

Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze Kaukazu Południowego odbywa się w dwóch płaszczyznach. Pierwsza, która została zarysowana powyżej, dotyczy interesów globalnych i związana jest z kontrolą nad dużą częścią światowych zasobów ropy naftowej i gazu ziemnego. Druga dotyczy rosyjskiej polityki ekonomicznej w poszczególnych państwach regionu oraz kształtowania relacji dwustronnych i wielostronnych z Gruzją, Armenią oraz Azerbejdżanem. Interesy gospodarcze w tym wypadku są w o wiele większym stopniu zdeterminowane przez stosunki polityczne, niż gdziekolwiek indziej na obszarze postradzieckim. W ciągu ostatnich 20 lat w relacjach Rosji i trzech republik kaukaskich ukształtował się stan, który można określić jako „stabilny impas”. Mimo, że w krótkotrwałej perspektywie nie grozi on niebezpieczną dla Rosji gwałtowną destabilizacją regionu, to w dłuższym okresie czasu brak normalizacji doprowadzi do stopniowej redukcji wpływów rosyjskich, zarówno gospodarczych, jak i politycznych.

Istnieje kilka czynników, które determinują i komplikują sytuację na Kaukazie Południowym. Pierwszym z nich są stosunki rosyjsko-gruzińskie, a właściwie ich brak na płaszczyźnie politycznej. Zmiana tej sytuacji będzie skrajnie trudna ze względu na wojnę 2008 r. i uznanie przez Federację Rosyjską separatystycznych republik Abchazji i Osetii Południowej. Drugą kwestią jest zamrożony konflikt o Górski Karabach pomiędzy Armenią i Azerbejdżanem, w wyniku czego państwa nie utrzymują stosunków dyplomatycznych. Kolejnym czynnikiem jest izolacja głównego sojusznika Rosji na Kaukazie, a mianowicie Armenii. Nie ma ona wspólnej granicy z Federacją Rosyjską, a przy wrogości Azerbej-

dżanu oraz Turcji⁴, może podtrzymywać powiązania gospodarcze z Rosją jedynie przez terytorium Gruzji. Władze w Tbilisi natomiast coraz częściej utrudniają te kontakty, gdyż dążą do osłabienia wpływów północnego sąsiada w regionie i nie chcą pomagać „sojusznikowi Moskwy”⁵. Działania rosyjskie w regionie komplikuje także konsekwentna polityka Azerbejdżanu, który ma duże atuty w postaci bogatych złóż ropy naftowej i gazu ziemnego. Władze w Baku uzależniają zacieśnienie współpracy z Rosją od poparcia rosyjskich władz w konflikcie karabachskim. One, z kolei nie mogą pójść na taki krok, gdyż oznaczałoby to natychmiastową utratę wpływów w Armenii. Dzięki dostawom gazu ziemnego z Azerbejdżanu, Rosja nie może także zastosować klasycznego szantażu energetycznego wobec Gruzji, gdyż Gazprom już w 2007 r. przestał być dla niej głównym dostawcą gazu⁶.

Sytuacja gospodarcza i polityczna każdej z trzech republik kaukaskich jest inna, co wymaga od Rosji dostosowania swojej polityki do warunków lokalnych. Największe sukcesy osiągnęła ona w Armenii, której gospodarka według szacunkowych danych w 70% jest kontrolowana przez kapitał rosyjski⁷. Dotyczy to między innymi sieci gazociągowej, kolei i elektrowni atomowej Metsamor. Uzależnienie gospodarcze od Rosji nie było jednak w stanie przezwyciężyć stagnacji w gospodarce ormiańskiej, co coraz częściej wywołuje w społeczeństwie głosy, podważające zasadność prorosyjskiego kursu władz w Erewaniu. Gdy wielkie przedsiębiorstwa państwowe w zamian za umorzenie długów zostały przekazane w ręce rosyjskie, Ormianie oczekiwali, że będzie to skutkowało ponownym uruchomieniem produkcji. Tymczasem przemysł Armenii jest nadal w stanie zapaści, przede wszystkim ze względu na ograniczone możliwości eksportu, wynikające z izolacji międzynarodowej państwa, pogłębionej brakiem wspólnej granicy z Rosją. Jak twierdzą przedsiębiorcy rosyjscy, w warunkach blokady ekonomicznej, ponowne uruchomienie produkcji w ormiańskim przemyśle jest nieopłacalne ze względu na koszty transportu oraz trudności z zaopatrzeniem w surowce i materiały⁸. Czas w tym wypadku działa zdecydowanie na niekorzyść Rosji, gdyż coraz większe rozczarowanie społeczeństwa Arme-

⁴ Stosunki ormiańsko-tureckie są wciąż nieuregulowane w wyniku nieuznawania przez władze w Ankarze ludobójstwa Ormian dokonanego w 1918 r. przez Imperium Osmańskie.

⁵ „Ослабление позиций России на Кавказе, зависит от Грузии” – Эксперт, <http://kavkasia.net/Georgia/2011/1305244545.php> (20.11.2011).

⁶ „Газпром” перестал быть главным поставщиком газа в Грузию, <http://www.izvestia.ru/news/395781> (20.11.2011).

⁷ А. Епифанцев, *Россия в Закавказье: что не так?*, <http://www.globalaffairs.ru/number/Rossiia-v-Zakavkaze-chto-ne-tak-15287> (20.11.2011).

⁸ Ibidem.

nii brakiem realnych korzyści ze współpracy z partnerem z północy może doprowadzić do odejścia władz w Erewaniu od orientacji prorosyjskiej. Obecnie sytuacja ta nie jest możliwa, ale w przyszłości może się to zmienić. Najbardziej prawdopodobnym wariantem jest przełamanie izolacji międzynarodowej przez normalizację stosunków z Turcją. Nieprzypadkowo proces ten jest aktywnie lobbowany zarówno przez UE, jak i przez Stany Zjednoczone. Mogłoby to jednak wywołać negatywną reakcję skonfliktowanego z Armenią Azerbejdżanu, z którego zdaniem Turcja musi się liczyć. Skomplikowana sytuacja w relacjach na linii Ankara – Erewan – Baku daje Rosji czas, by przewyciężyć gospodarczą zapaść Armenii i utrzymać ją w ekonomicznej i politycznej strefie wpływów. „Kluczem” jednak do realizacji tego założenia jest normalizacja relacji z Gruzją.

Pomimo braku stosunków na szczeblu politycznym, paradoksalnie rosyjsko-gruzińskie powiązania ekonomiczne są wciąż silne. Rosyjskie państwowe przedsiębiorstwo energetyczne Inter RAO JES jest właścicielem kilku dużych elektrowni wodnych w Gruzji oraz kontroluje Telasi, dystrybutora energii elektrycznej w Tbilisi. Rosja ma także poważne udziały w sferze telefonii komórkowej i wydobywania złota⁹. Zdaniem ekspertów po wojnie z 2008 r. nie tylko nie zmniejszyła się, a nawet wzrosła skala transferu z Rosji środków pieniężnych dokonywanych przez pracujących tam Gruzinów (w lipcu 2011 r. stanowiły one 59,1% wszystkich przelewów zza granicy)¹⁰.

Wzrost aktywności rosyjskiego kapitału w Gruzji jest w dużym stopniu podyktowany światowym spowolnieniem gospodarczym. Słaba gruzińska gospodarka jest uzależniona od inwestycji zagranicznych, a w obliczu spadku zainteresowania kapitału z „dalekiej” zagranicy (w 2010 r. poziom bezpośrednich inwestycji zagranicznych spadł o 16%¹¹), władze w Tbilisi są zmuszone do „wpuszczania” na gruziński rynek biznesu z Rosji.

Trudna sytuacja gospodarcza skłania także władze Gruzji do ograniczania deficytu budżetu drogą dalszej prywatyzacji własności państwowej. Jest to kolejna dogodna okazja dla Rosji, by zwiększyć swoją obecność ekonomiczną w tym państwie i jednocześnie podjąć próbę przełamania izolacji Armenii. We wrześniu 2011 r. pojawiły się bowiem plany prywatyzacji gruzińskich kolei i gazociągu tranzytowego, łączące-

⁹ М. Вигнанский, *Красные маки в Тбилиси*, http://mn.ru/newspaper_country/20110808/303850932.html (20.11.2011).

¹⁰ И. Джорбенадзе, *Грузия-Россия: горшок не склеить*, <http://www.rosbalt.ru/exussr/2011/08/17/880304.html> (20.11.2011).

¹¹ Продолжается экспансия российских государственных инвестиций в Грузию, <http://bizzone.info/articles/1304728113.php> (20.11.2011).

go Rosję z Armenią¹². Obiekty te są niezbędne Rosji nie tylko dla ekspansji ekonomicznej w Gruzji, ale również dla scementowania powiązań gospodarczych z Armenią. W sytuacji, gdy przedstawiciele Gazpromu i Rosyjskich Kolei Państwowych (RŽD) już wcześniej deklarowali zainteresowanie infrastrukturą gruzińską, a kapitał z innych państw nie wyraża chęci inwestowania w Gruzji, przejęcie przez Rosję strategicznych arterii komunikacyjnych do Armenii wydaje się bardzo prawdopodobne¹³.

Za współpracą gospodarczą musi jednak iść uregulowanie stosunków politycznych pomiędzy Rosją i Gruzją, gdyż w przeciwnym wypadku regionowi grozi permanentna niestabilność. Federacja Rosyjska nie może także w nieskończoność kontynuować zapoczątkowanej po wojnie 2008 r. polityki ignorowania Gruzji. Miała ona na celu między innymi uderzenie ekonomiczne w to państwo, ale efektem ubocznym stało się usamodzielnienie gospodarcze rywala (choć dużym kosztem) i zintensyfikowanie starań władz Tbilisi w kierunku zaangażowania w politykę kaukaską państw spoza regionu. Pozytywnym sygnałem, który może stać się pretekstem do rozpoczęcia procesu normalizacji stosunków dwustronnych było udzielenie przez Gruzję w październiku 2011 r. zgody na przyjęcie Rosji do WTO¹⁴.

Trzecią republiką, która uzyskała niepodległość na Kaukazie Południowym po rozpadzie ZSRR, jest Azerbejdżan. Dla Rosji polityka władz w Baku ma kluczowe znaczenie i w aspekcie geopolitycznym jest on dla niej najważniejszym partnerem w regionie. Równocześnie władze w Moskwie nie dysponują argumentami, które skłoniłyby kierownictwo Azerbejdżanu do zdecydowanego opowiedzenia się za współpracą gospodarczą z północnym sąsiadem. Z drugiej strony władze w Baku przywiązują dużą wagę do utrzymania stosunków dwustronnych z Rosją na wysokim poziomie, jako do elementu dywersyfikacji swoich powiązań gospodarczych. Ponadto stanowisko rosyjskiego kierownictwa jest wciąż kluczowe w procesie uregulowania konfliktu o Górski Karabach.

Rosyjsko-azerbejdżańskie stosunki gospodarcze mimo kryzysu prezentują pozytywną dynamikę rozwoju. Rosja jest największym partnerem handlowym Azerbejdżanu, przy czym szacuje się, że w roku 2011

¹² „Газпром” приобретет грузинский газопровод, по которому в Армению поставляется газ?, <http://www.tert.am/ru/news/2011/09/13/gazprom1/> (20.11.2011).

¹³ М. Вигнанский, М. Кукушкин, И. Кезик, Вражеское партнерство, <http://www.mn.ru/world/20110913/304811171-print.html> (20.11.2011).

¹⁴ Nie należy przeceniać tego kroku władz w Tbilisi, gdyż Gruzja była jedynym państwem na świecie, blokującym przyjęcie Rosji do WTO i w dużej mierze udzieliła zgody pod presją wspólnoty międzynarodowej, głównie zaś UE i USA.

wzajemne obroty wzrosną o niemal 60% w porównaniu z rokiem poprzednim¹⁵. Na rynku Azerbejdżanu aktywnie działają i inwestują rosyjskie przedsiębiorstwa. Silną pozycję zbudował tam na przykład koncern naftowy Łukoil, który posiada rozbudowaną sieć stacji benzynowych i 10% udziałów w jednym z głównych źródeł gazu ziemnego w regionie Morza Kaspijskiego – Szach Deniz¹⁶.

Mimo wielu powiązań ekonomicznych, kluczowym założeniem polityki Azerbejdżanu jest uzyskanie statusu jednego z głównych i jednocześnie niezależnych dostawców surowców energetycznych na rynki światowe. W rezultacie odrzuca on konsekwentnie wszelkie rosyjskie inicjatywy zmierzające do pogłębienia integracji politycznej i ekonomicznej. Polityka dywersyfikacji szlaków transportu surowców przyniosła Azerbejdżanowi w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku realne efekty. Uruchomienie w 2007 roku ropociągu Baku-Tbilisi-Ceyhan oraz gazociągu Baku-Tbilisi-Erzurum skutecznie złamało monopol Rosji na transport surowców energetycznych z tego państwa.

Federacja Rosyjska próbuje utrzymać kontrolę nad jak największą częścią eksportu południowokaukaskiego gazu, proponując władzom w Baku zakup dowolnej zaoferowanej przez nie ilości surowca¹⁷. Przy tym Rosja oferuje wyższą cenę, niż inni potencjalni odbiorcy, co świadczy o dużej determinacji by ograniczyć ilość gazu, transportowanego z ominięciem jej terytorium¹⁸.

Eksportując gaz ziemny przez terytorium Turcji Azerbejdżan może osłabić dominację Gazpromu nie tylko na Kaukazie, ale również w Europie południowo-wschodniej. Świadczy o tym wypowiedź dyrektora Centrum badań naftowych Ilhama Szabanowa. Po podpisaniu w październiku 2011 r. umów z Turcją w sferze energetycznej stwierdził on, że

dzięki porozumieniu pomiędzy naszymi państwami [Azerbejdżanem i Turcją] w perspektywie możliwe jest wyjście przez Bułgarię na rynki [gazu ziemnego] Rumunii, Mołdawii i Ukrainy¹⁹.

W chwili obecnej niekorzystna z punktu widzenia interesów gospodarczych sytuacja wokół transportu surowców energetycznych z Kaukazu Południowego wydaje się skrajnie ciężka do przezwyciężenia. Należy uwzględnić fakt, że nawet w wypadku komplikacji stosunków z Turcją,

¹⁵ О. Цыганов, *Россия – Азербайджан: векторы стратегического партнерства*, <http://www.rg.ru/2011/10/11/azerbaydzhan.html> (20.11.2011).

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ С. Притчин, *Баку обошелся без „Газпрома”*, http://www.ng.ru/courier/2011-11-28/11_baku.html (20.11.2011).

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

Azerbejdżan oprócz kierunku rosyjskiego ma także możliwość zwiększenia eksportu gazu do Iranu, czy realizacji planów budowy gazoportu w Gruzji.

Azerbejdżan dzięki swojemu położeniu geograficznemu odgrywa dla Rosji także inną ważną funkcję. Pełni on kluczową rolę w koncepcji budowy korytarza transportowego, który ma zapewnić Federacji Rosyjskiej wyjście na rynki Zatoki Perskiej. Projekt ten ma wszelkie szanse powodzenia, gdyż zainteresowane są nim również władze w Baku i Teheranie. Prowadzone obecnie działania mają na celu integrację sieci kolejowych trzech państw, co pozwoli na zrealizowanie projektu komunikacyjnego „Północ-Południe”. Oprócz korzyści dla Federacji Rosyjskiej, zapewni on także dostęp do rynków Europy wschodniej dla Iranu, a Azerbejdżan uczyni ważnym węzłem komunikacyjnym w regionie²⁰.

Podsumowując, należy stwierdzić, że pozycja Rosji na Kaukazie Południowym ma kluczowe znaczenie dla powodzenia jej polityki na obszarze postradzieckim. Potencjał ekonomiczny samej Rosji jest niewystarczający by rywalizować na równi z UE, USA czy Chinami. Jedynie wykorzystując zasoby całego regionu Federacja Rosyjska może wystąpić w roli dominującego na świecie dostawcy surowców energetycznych, co wzmocniłoby jej pozycję gospodarczą. W tym kontekście kluczowym celem rosyjskiej polityki energetycznej jest rynek europejski. Uzależnienie UE od rosyjskich surowców zapewniłoby Federacji Rosyjskiej nie tylko wysokie zyski, ale także wpływy polityczne. W tym celu władze w Moskwie będą starały się nie dopuścić do wyjścia surowców z państw Azji Centralnej na rynki europejskie i w miarę możliwości skłonić Azerbejdżan do większej współpracy gospodarczej.

Poza czynnikami zewnętrznymi, kluczem do sukcesu ekspansji ekonomicznej na Kaukazie Południowym i reintegracji obszaru postradzieckiego jest sytuacja ekonomiczna w samej Rosji. Bez zdywersyfikowanej i zmodernizowanej gospodarki wzmocnienie pozycji międzynarodowej będzie w dłuższej perspektywie niemożliwe. Federacja Rosyjska jest w stanie przezwyciężyć obawy swoich mniejszych sąsiadów tylko oferując im konkretne korzyści integracji lub zmusić je do kooperacji za pomocą czynników ekonomicznych.

²⁰ О. Цыганов, *Россия – Азербайджан...*, op. cit.

Jana Nowakowska

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

СИЛУЭТЫ ЖЕНЩИН В ТВОРЧЕСТВЕ ЛЮДМИЛЫ ПЕТРУШЕВСКОЙ В ГЕНДЕРНОМ АСПЕКТЕ

Специфика советской гендерной системы¹ заключалась в жестком государственном регулировании, обуславливавшем повседневную жизнь советских людей и их жизненных стратегий, как в публичной, так и в личной сфере. Она поддерживалась нормализующими и контролирующими механизмами власти, воспроизводилась нормативными документами. В рамках эгалитарной системы в СССР был сформулирован и решен женский вопрос². Партийно-государственная политика (патримониализм) позиционировала женщин как объект особой заботы: социальные гарантии и льготы, связанные с совмещением функций занятости и материнства, превращали их в специфическую государственно-зависимую группу³.

В то же время свой творческий путь начинает Петрушевская. В 1972 г. появляются ее первые рассказы *История Клариссы* и *Рассказчица*⁴. Немного позже печатаются драматургические произведения⁵ писательницы, благодаря которым она становится популярной в СССР и за границей, одновременно привлекая внимание коммунистического аппарата, как на творчески бунтующую личность, несоответствующую модели женщины социалистической страны. В художественном методе писательницы, определяемом критиками

¹ Гендерная система – институты, поведение и социальные взаимодействия, которые предписываются в соответствии с полом. Исследователи выделяют три ее взаимосвязанных компонента: социальную конструкцию гендерных категорий на основе биологического пола; половое разделение труда, в соответствии с которым мужчинам и женщинам приписываются разные задачи; социальную регуляцию сексуальности, позитивно оценивающую одни формы сексуальности и негативно – другие. Советская гендерная система – *этакратическая и патримониальная*. Е.А. Здравомыслова, А.А. Темкина, *Гендерная система*, [в:] *Словарь гендерных терминов*, под ред. А.А. Денисовой, Москва 2002, <http://www.owl.ru/gender/206.htm> (05.05.2010).

² Там же.

³ Там же.

⁴ С. Чупринин, *Людмила Петрушевская*, [в:] *Писатели России*, под ред. С. Чупринин, Москва 2003, с. 218–220.

⁵ Л. Петрушевская, *История Клариссы. Рассказчица*, „Аврора” 1972, № 7, с. 46–60.

как неокритический реализм⁶, „гиперреализм“, герой является социально детерминированным субъектом. Следовательно, женские образы оказываются тесно связанными с гендерной дифференциацией в России доперестроечного и послеперестроечного периодов. Итак, писательница, представляя жизнь своих персонажей, непосредственно указывает на отрицательные стороны функционирования женщины в социалистическом социум, на ее тяжелую судьбу, неравноправие и отсутствие какой-либо помощи государства⁷.

Петрушевская указывает, в первую очередь, на половую дискриминацию женщин в советском обществе т.н. „стеклянном потолке“ – невидимой границы, отнимающей у женщин возможность подниматься по карьерной лестнице в СССР⁸. Ни одна из героинь ее произведений не занимает высокооплачиваемую должность, каждая экономически подчинена семье и государству. Примером такого женского образа является героиня *Такая девочка, совесть мира*⁹. Петрушевская описывает историю ее жизни, деконструируя миф о том, что у советской женщины имеется огромное количество возможностей выбора работы предоставляющей ей удовольствие:

...Раиса с пяти лет клеила коробочки для пиллюль, они с матерью клеили для отца, это отец достал себе такую работу, потому что он был инвалидом¹⁰.

Причем отец-пьяница, совершенно не помогал ни главной героини, ни ее матери, был тунеядцем и бездельником.

Женщины в произведениях Петрушевской замкнуты в городских „многоэтажках“, обитают в крошечной жилплощади, разделяют кухню, ванную, коридоры и прихожие с другими членами своей семьи или совершенно чужими людьми. Самой заветной мечтой каждой героини является собственная комната, которую в то время могла получить только будучи замужем¹¹. Следовательно, женщина зависела от мужчины. Однако, в социалистической реальности зачастую она не могла на него положиться. В „гиперреалистических“

⁶ Д. Быков, *Рай уродов*, „Огонек“ 1993, № 18; М. Липовецкий, *Трагедия и мало ли что еще*, „Новый мир“ 1994, № 10; Е. Невзглядова, *Сюжет для небольшого рассказа*, „Новый мир“ 1988, № 4, с. 112.

⁷ Т. Мелешко, *Современная отечественная проза: проблемы поэтики в гендерном аспекте. Учебное пособие по спецкурсу*, укр. соч., http://www.a-z.ru/women_cd1/html/br_gl_2.htm (05.05.2010).

⁸ E.M. Thomson, *Dekonstruowanie Imperium – Ludmiła Pietruszewska*, [в:] *Trubadurzy Imperium. Literatura rosyjska – kolonializm*, pod red. E.M. Thomson, Kraków 2000, с. 314.

⁹ Л. Петрушевская, *Такая девочка, совесть мира*, [в:] *Колыбельная птичьей родины*, Санкт-Петербург 2008, с. 7–28.

¹⁰ Там же, с. 8.

¹¹ E.M. Thomson, *Dekonstruowanie Imperium – Ludmiła Pietruszewska...*, укр. соч., с. 315.

произведениях Петрушевской действие разворачивается в ситуации ужасающей нищеты, в борьбе за физическое выживание. В таких социальных условиях, выживают женщины, а мужчины нередко превращаются в депривированных субъектов¹². Такую последовательность можно проследить во многих произведениях писательницы: *Ребенок Тамары*¹³, *Как много знают женщины*¹⁴, *История Клариссы*¹⁵, *Как ангел*¹⁶, *Свой круг*¹⁷, *Сети и ловушки*¹⁸, *Время ночь*¹⁹ и др. Мужья изменяют своим женам, часто оставляют их на произвол судьбы с ребенком на руках, отнимая у женщин дом и мечты. Так поступает Петров в произведении *Такая девочка, совесть мира*. Его жена, рассказывает о терзающих ее проблемах:

Раиса действительно поняла, что она у меня на свете одна. Что здесь речь уже идет не о зигзаге, а о потере жилья для меня и для Саши, о потере надежды на двухкомнатную квартиру, о которой я так страстно мечтала и которая мне даже не снилась²⁰.

Однако героини Петрушевской не обвиняют в своих трагедиях мужчин. Они вслед за мнением окружающей среды считают себя виновной во всем.

Петрушевская не любит затрагивать политические проблемы страны, старается не говорить о них открыто, однако сквозь трагический быт ее героинь, оставленных на произвол судьбы мужчинами и государством, просвечивают ошибки правительства, их влияние на жизнь простых людей. Рассказ об одинокой женщине-алкоголичке и ее маленькой дочери называется *Страна*²¹. Невозможно

¹² Т. Мелешко, *Современная отечественная проза...*, ук. соч., http://www.a-z.ru/women_cd1/html/br_gl_2.htm (05.05.2010).

¹³ Л. Петрушевская, *Ребенок Тамары*, [в:] *Измененное время*, Санкт-Петербург 2005, с. 5–21.

¹⁴ Л. Петрушевская, *Как много знают женщины*, [в:] *Измененное время*, ук. соч., с. 148–163.

¹⁵ Л. Петрушевская, *История Клариссы*, [в:] *Колыбельная птичьей родины...*, ук. соч., с. 218–226.

¹⁶ Л. Петрушевская, *Как ангел*, [в:] *Колыбельная птичьей родины...*, ук. соч., с. 210–218.

¹⁷ Л. Петрушевская, *Свой круг*, [в:] *Колыбельная птичьей родины...*, ук. соч., с. 84–121.

¹⁸ Л. Петрушевская, *Сети и ловушки*, [в:] *Колыбельная птичьей родины...*, ук. соч., с. 61–77.

¹⁹ Л. Петрушевская, *Время ночь*, [в:] *Электронная библиотека „Альдебаран“*, http://lib.aldebaran.ru/author/petrushevskaya_lyudmila/petrushevskaya_lyudmila_vremya_noch/ (05.05.2010).

²⁰ Л. Петрушевская, *Такая девочка, совесть мира...*, ук. соч., с. 23.

²¹ Л. Петрушевская, *Страна*, [в:] *Электронная библиотека „Альдебаран“*, http://lib.aldebaran.ru/author/petrushevskaya_lyudmila/petrushevskaya_lyudmila_strana/ (05.05.2010).

определить образ какой страны дал название рассказу: страны грез, куда мать и дочь попадают во сне, или реальной России как целого²². В этом произведении рассказчик представляет жизнь матери-одиночки, которая в жизни может положиться лишь на свои крошечные заработки и бутылку. Она была когда-то женой голубоглазого блондина. Теперь у него другая жизнь, другая женщина, но те же друзья и знакомые. Мать совершенно одна воспитывает свою дочь. Она все подсчитала, и детский сад и оплаты, и то, что свою часть она может потратить на алкоголь. Женщина ложится спать в девять часов, гасит свет, чтобы сэкономить на электричестве, утром бежит в детский сад, потом на работу, с работы в универмаг за бутылкой, за дочкой и домой, затем цикл начинается заново. Таким образом, героиню Петрушевской можно назвать работающей матерью. Данная „профессия” связана с советской гендерной системой, которая включает в свою конструкцию доминирующий тип гендерных отношений, называемый гендерным контрактом²³.

В советском обществе преобладал „контракт работающей матери”²⁴, который был навязан государством, воспроизводился системой общественного разделения труда, поддерживался социальной политикой партии-государства и его идеологическими структурами, что отражалось в воспитании детей. Такой гендерный контракт подразумевает обязательность „общественно-полезного” труда советских женщин, обязательность выполнения миссии матери „как женского природного предназначения” и гражданского долга. Таким образом, материнство становится недаром и радостью, а долгом и наказанием²⁵.

²² Т.А. Сотников, *Петрушевская*, ук. соч., с. 552; Е.М. Thomson, *Dekonstruowanie Imperium – Ludmiła Pietruszewska...*, ук. соч., с. 335.

²³ Е.А. Здравомыслова, А.А. Темкина, *Социальная конструкция гендера и гендерная система в России*, [в:] *Гендерное измерение социальной и политической активности в переходный период. Сборник научных статей*, под ред. Е.А. Здравомысловой, А.А. Темкиной, Санкт-Петербург 1996, с. 5–13, <http://www.a-z.ru/women/texts/zdred.htm> (05.05.2010).

²⁴ Специфика гендерного контракта „работающая мать” заключается не только в том, что предполагается участие женщин в общественно полезном труде и контролируемой общественной деятельности, но и в специфике ее роли в приватной сфере социалистического общества. Частная сфера имела особый характер при социализме. Именно эта сфера своеобразно компенсировала отсутствие свободной общественной сферы, и именно здесь женщина была традиционно доминирующей. Советский тип модернизации предполагал изменение роли в приватной сфере таким образом, что она являлась личностью чрезвычайно значимой, затруднялся ее контроль со стороны авторитарного государства, и потому она становилась ареной квази-общественной жизни. Там же, <http://www.a-z.ru/women/texts/zdred.htm> (05.05.2010).

²⁵ Там же.

Итак, в повести Петрушевской *Время ночь* вопрос трагического материнства является доминирующим. В центре повествования находится мать – пятидесятилетняя Анна Андриановна. С точки зрения главной героини описывается жизнь ее матери – Симы и ее дочери – Алены. Текст представлен в виде ее дневника, интимной художественной формы с большими пассажами, напоминающего внутренний монолог, который читателем воспринимается как исповедь. Анна раньше была матерью-одиночкой с двумя, теперь уже взрослыми, детьми. К началу действия она присматривает за своим любимым внуком. Жизнь главной героини определяется ежедневной суетой, семейными ссорами, возрастными страхами, денежными заботами, дефицитом, душевной и материальной нуждой. Таким образом, история ее жизни постепенно раскрывается в тексте. Дочь Анны – Алена, без средств к существованию после распавшегося брака, целиком зависит от помощи матери, стоит на краю гибели с тремя своими детьми, которых ей предстоит растить без мужа. Мать Анны, а бабушка Алены – Сима, страдает от прогрессирующей шизофрении. Находясь в одной из больниц, она постепенно впадает в детство. Раньше она помогала воспитывать своих внуков, но со временем состарилась и стала лишь помехой в жизни своей семьи, которая от нее жестоко избавилась²⁶.

Квазиэгалитарная система советского государства привела не только к половой дискриминации и гендерному разделению труда, но и стала основой для заключаемых контрактов, также в области интимных отношений жителей страны. Итогом многолетней политики коммунистического правительства стало самоустранение женственности, эротики и любви. В связи с чем, произведения Петрушевской, как и вся женская проза конца XX века на редкость неэротична даже в самых „откровенных” сексуальных сценах²⁷. Любовная ночь Алены и Саши в повести *Время ночь*, может послужить здесь хорошим примером. Половое сближение обнаруживает свой пассивный, мазохистский характер, обуреваемый кровавыми, болевыми и силовыми фантазиями женских эротических желаний. Это не рассказ „о равноправии или самостоятельности желания”²⁸; а ско-

²⁶ Э. Шорэ, *Судьба трех поколений, или От очарования к разочарованию (по произведениям А. Коллонтай и Л. Петрушевской)*, „Преображение. Русский феминистский журнал” 1997, № 5, с. 54–61, http://www.a-z.ru/women_cd1/html/preobrazh_5_1997_1.htm (05.05.2010).

²⁷ Р. Нохейль, *Мечты и кошмары. О телесном и сексуальном в постсоветской женской прозе*, „Преображение. Русский феминистский журнал” 1996, № 4, с. 54–61, http://www.a-z.ru/women_cd1/html/preobrazh_4_1996_b.htm (05.05.2010).

²⁸ Там же.

рее сюрреалистический ужас: „Он лез в кровавое месиво, ...я пиццала вроде резиновой игрушки с дырочкой в боку”²⁹.

Тело у Петрушевской остается инструментом также за пределами сексуальности. У Петрушевской оно становится отчужденным, опустошенным

[...] перевалочным пунктом для разнообразных субстанций, таких, как алкоголь, моча, снотворные пилюли, содержимое желудка, лавина слов, которые входят и выходят из него в очень быстрой и непрерывной последовательности³⁰.

С этим явлением тесно связана проблема полной неразборчивости, взаимозаменяемости и безличности человеческих половых отношений. У Петрушевской, например, это отражается в нарушении табу на инцест, проходящее через все поколения, в сжатом описании эксцессивного промискуитета или в бесконечном нанизывании шокирующих телесно-сексуальных деталей³¹.

Рядом с сексуальной идентичностью возникает и гендерная, определяющая человека согласно его самоощущению. В произведениях Петрушевской женщина и женственность устраняется, поэтому читатель воспринимает ее героинь как некие бесполое, асексуальные, замученные бытом „облезлые” существа³².

Женщина у Петрушевской редко описывается внешне. Если писательница уделяет внимание наружности, то зачастую передает ее кратко и лапидарно. Именно в таких описаниях выражается *аннигиляция* женственности:

Таня, валькирия метр восемьдесят росту, с длинными белокурыми волосами, очень белыми зубами, которые она маниакально чистила три раза в день по двадцать раз³³;

Ленка Марчукайте, девка очень красивая, бюст пятого размера, волосы длинные, русые, экспортной вариант, двадцать лет³⁴.

Больше внимания в своих произведениях писательница уделяет душевному образу героини, хотя он также представлен в упрощенной форме:

²⁹ Л. Петрушевская, *Время ночь...*, ук. соч., http://lib.aldebaran.ru/author/petrushevskaya_lyudmila/petrushevskaya_lyudmila_vremya_noch/ (05.05.2010).

³⁰ Р. Нохейль, *Мечты и кошмары...*, ук. соч., с. 54–61, http://www.a-z.ru/women_cd1/html/preobrazh_4_1996_b.htm (05.05.2010).

³¹ Там же.

³² Т. Мелешко, *Современная отечественная проза...*, ук. соч., http://www.a-z.ru/women_cd1/html/br_gl_2.htm (05.05.2010).

³³ Л. Петрушевская, *Свой круг...*, ук. соч., с. 88.

³⁴ Там же.

Я человек жесткий, жестокий, всегда с улыбкой на полных, румяных губах, всегда ко всем с насмешкой³⁵.

Героини Петрушевской – это простые женщины в возрасте от двадцати до шестидесяти лет, зачастую не замужем или овдовевшие, чаще всего матери, обычно воспитывающие одного ребенка³⁶. Они одиноки, даже в том случае, когда возле живут: мать, теща, братья, сестры и друзья. Одинокость женщин во время властвующей социалистической системы является главенствующей темой в произведениях Петрушевской. Женщинам у Петрушевской приходится преодолевать всевозможные жизненные препятствия: нищету, терпят выходки мужей, унижение и оскорбление, а также подавляющее и тесное физическое пространство³⁷.

У них нет никакого убежища, т.е. места, где они могли бы спрятаться и отдохнуть. В квартирах их матерей толпится народ. Дополнительно, их мужчины не только не в состоянии облегчить их судьбу, но часто становятся для них обузой. Большая часть женских персонажей писательницы имеет высшее образование. Они неглупые и образованные, однако обрамляют их семейные обязанности, отсутствие денег, подавляющая усталость, исходящая из постоянных неудач, и прежде всего, политика государства³⁸. Героини являются жительницами какого-то „захолустья“, управляемого бездушным тираном, имя которого не только страшно произнести, но даже подумать о нем. Смирившись с заколдованным кругом своей судьбы, т.е. тем, что они, повзрослевши должны выйти замуж, родить ребенка, после метаться между домом, работой, школой своих детей и другими обязанностями и при этом всем; не могут рассчитывать на малейшую помощь мужчины, который их чаще всего использует и бросает как игрушку; им остается закончить свою жизнь в неизлечимом дискомфорте и переносить унижения, что собственно и происходит с матерью Анны Андриановны в рассказе *Время ночь*³⁹.

³⁵ Там же, с. 84.

³⁶ Е.М. Thomson, *Dekonstruowanie Imperium – Ludmiła Pietruszewska...*, ук. соч., с. 316.

³⁷ Д. Быков, *Рай уродов*, ук. соч.; Т. Мелешко, *Современная отечественная проза...*, ук. соч., http://www.a-z.ru/women_cd1/html/br_gl_2.htm (05.05.2010); М. Липовецкий, *Трагедия и мало ли что еще*, ук. соч.; Е. Невзглядова, *Сюжет для небольшого рассказа...*, ук. соч.; Р. Нохейль, *Мечты и кошмары...*, ук. соч., с. 54–61; И. Савкина, *Простите за неприличное слово. Женская проза и гендер в современной литературной критике*, <http://www.genderstudies.info/lit/lit2.php> (13.02.2010); Е.М. Thomson, *Dekonstruowanie Imperium – Ludmiła Pietruszewska...*, ук. соч., с. 311–346.

³⁸ Е.М. Thomson, *Dekonstruowanie Imperium – Ludmiła Pietruszewska...*, ук. соч., с. 315.

³⁹ Там же, с. 324.

Петрушевская в образах своих героинь произведений развенчивает традиционный миф характерный для современной женской литературы – миф о женщине как всегдашней жертве, „вечной Сонечке Мармеладовой“⁴⁰. Героиню Федора Достоевского можем сопоставить с Раисой из рассказа *Такая девочка, совесть мира*. С точки зрения гендерной методологии обе героини являются жертвами социокультурной системы своих времен. В соответствии с полоролевой социализацией установленной традицией данного народа, общество даже не пытается осмыслить ситуацию женщин, и найти истоки их поведения. Кроме того, как Соня, так и Раиса становятся жертвами патологии и насилия, что может быть связано с их беспомощностью, которая когда-то вызывала у мужчин охотничий инстинкт⁴¹. Однако жертвенность дочери Мармеладова осмыслена, ее миссия непоколебима. У Петрушевской мотив жертвенности в прозе доведен до крайнего предела, вследствие чего он подвергается определенным метаморфозам. Когда умерла мать Раисы, отец начал открыто приводить к ним в комнату разных женщин. Героиня стала невольным свидетелем сексуальных оргий, поэтому

Раиса сбежала из дому, попала к каким-то мальчикам в пустую квартиру, и они ее несколько месяцев не выпускали...⁴².

После такого прошлого, детство для нее стало кошмарным воспоминанием, а она сама стала тенью человека:

Лежит целыми днями, курит или по магазинам шастает. Или плачет. Начнет плакать ни с того ни с сего – плачет четыре часа подряд⁴³.

Анализируя портреты героинь в прозаических произведениях Петрушевской с гендерной точки зрения, можно проследить неизменные проблемы, которым подвержены женщины, живущие в СССР и современной России. Это, прежде всего аборт, алкоголизм, болезнь, бедность, борьба за физическое выживание, изнанка семейной жизни, эротическое вожделение, смерть и ее физиология. Всевластие быта – это первое, что мы замечаем при чтении ее рассказов. Писательница сознательно исследует „прозу“ жизни, лишенную духовного начала и радости. Особенное внимание она уделяет феномену отчуждения, бездушию и жестокости в человеческих

⁴⁰ И. Савкина, *Простите за неприличное слово. Женская проза и гендер в современной литературной критике*, <http://www.genderstudies.info/lit/lit2.php> (13.02.2010).

⁴¹ Там же.

⁴² Л. Петрушевская, *Такая девочка, совесть мира...*, ук. соч., с. 8.

⁴³ Там же.

взаимоотношениях⁴⁴. Ситуации, описанные в прозе Петрушевской жестки и безжалостны к человеку, и поэтому соответственно ведут себя персонажи ее произведений. Однако, ни одна из героинь не осуждается автором, несмотря на то, что система моральных ценностей является для автора незыблемой⁴⁵.

Множество конкретных женских судеб, описанных в произведениях писательницы, создают цельную картину женской ситуации, а также внешнего и внутреннего состояния женщины в России, начиная с семидесятых годов XX века, и заканчивая на современной реальности страны. Петрушевская, формируя в своих произведениях образы героинь, представляет социокультурную трансформацию в России конца XX века, изменения в полоролевой социализации женщины и ее гендерную идентичность.

⁴⁴ Т. Мелешко, *Современная отечественная проза...*, ук. соч., http://www.a-z.ru/women_cd1/html/br_gl_2.htm (05.05.2010).

⁴⁵ Т.А. Сотников, *Петрушевская...*, ук. соч., с. 552.

Natalia Olszanecka

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

PROBLEMY DEMOGRAFICZNE FEDERACJI ROSYJSKIEJ I UKRAINY. WYBRANE ROZWIĄZANIA

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie sytuacji demograficznej Federacji Rosyjskiej i Republiki Ukrainy, a także ocena polityki prorodzinnej obu krajów, jako środka mającego rozwiązać istniejące problemy.

Rosja i Ukraina borykają się z podobnymi problemami, takimi jak: wysoki wskaźnik śmiertelności, niski wskaźnik urodzeń i niewielka dzietność kobiet. W przypadku Ukrainy dochodzi jeszcze kwestia odpływu ludności związana z emigracją, w tym emigracją zarobkową. Demografowie doszukują się źródeł tych problemów w negatywnych skutkach upadku Związku Radzieckiego i upowszechnieniu się konsumpcyjnego stylu życia. Upadek ZSRR miał, według nich spowodować rozpad tradycyjnych więzi rodzinnych, upadek polityki socjalnej, pogorszenie sytuacji materialnej społeczeństwa, co negatywnie wpłynęło na położenie rodzin. Na początku lat 90-tych, po raz pierwszy na tym obszarze, pojawiło się bezrobocie i wyraźnie obniżył się poziom życia ludności, co zaowocowało kryzysem demograficznym.

Spadek liczby urodzeń, wysoka śmiertelność, kurczący się odsetek ludzi w wieku produkcyjnym, to kwestie, które nie były dotąd znane na obszarze postradzieckim. Ówczesna władza nie do końca potrafiła sobie radzić z pogarszającą się sytuacją demograficzną lub najczęściej ją bagatelizowała. Dopiero w ostatniej dekadzie możemy zaobserwować wzrost zainteresowania problemami demograficznymi i próby poprawy sytuacji. Jednym ze sposobów jest wprowadzanie polityki prorodzinnej.

Według Bolesława Winiarskiego, polityka prorodzinna ma na celu przede wszystkim dobro rodziny i społeczeństwa. Uznaje rodzinę jako najważniejszą komórkę w społeczeństwie. Polityka prorodzinna polega zatem na tworzeniu przez państwo sprzyjających warunków dla rozwoju rodzin. Obejmuje ona stosowanie ulg podatkowych, dodatków płacowych i specjalnych zasiłków. Oprócz przywilejów finansowych państwo decyduje się na zapewnianie pomocy rodzinom mniej zamożnym i bezpłatną opiekę zdrowotną dla matek i dzieci. Ważną gałęzią polityki prorodzinnej jest zadbanie o prawodawstwo, by nie dyskryminowano pra-

cujących matek. Istotną część polityki prorodzinnej stanowi polityka pronatalistyczna, która polega na tworzeniu przez państwo różnorodnych zachęt do zwiększania liczby dzieci w rodzinie¹.

Sytuacja demograficzna Federacji Rosyjskiej

Kryzys gospodarczy, jaki miał miejsce w okresie transformacji systemowej w ostatnim dziesięcioleciu XX wieku w Rosji, doprowadził do bardzo silnego zubożenia ekonomicznego oraz pogorszenia się stanu zdrowotnego przeważającej części społeczeństwa tego państwa. Sprzyjał on wyraźnie pogłębianiu się regresu demograficznego, który objawiał się przede wszystkim w zmniejszającej się liczbie urodzeń, wysokim wskaźniku śmiertelności, co w rezultacie doprowadziło do silnej depopulacji. Do momentu rozpadu Związku Radzieckiego występowała progresja demograficzna i liczba ludności imperium stopniowo wzrastała, lecz warto zauważyć, że i w tym okresie występowały poważne kryzysy demograficzne.

Po raz pierwszy Federacja Rosyjska zetknęła się z problemem ujemnego przyrostu naturalnego w 1992 roku. Od tego roku liczba zgonów stale przekracza liczbę narodzin. W 2000 roku pod względem liczby ludności Rosja zajmowała 7 miejsce na świecie, dziś po 10 latach zajmuje miejsce 9. Liczba ludności Federacji Rosyjskiej w ciągu 20 lat obniżyła się o 6 milionów i wynosi obecnie 142 mln. Specjaliści przewidują, że gdy w najbliższym czasie nie nastąpią żadne zmiany, to w 2050 roku liczba mieszkańców Rosji spadnie do 100 mln².

Jedną z przyczyn regresu demograficznego w Federacji Rosyjskiej jest spadek dzietności. Najniższa liczba narodzin przypadła na rok 1999, kiedy to na świat przyszło ok. 1,2 mln Rosjan, a współczynnik dzietności wyniósł 1,15 – podczas gdy zastępowalność pokoleń wymaga, aby wskaźnik ten wynosił ok. 2,2 dziecka na jedną kobietę. W 2009 roku wskaźnik ten podniósł się do 1,4 – co jest nadal niewystarczające. Jedną z głównych przyczyn zmniejszającej się liczby rodzących się dzieci jest pogłębiający się kryzys instytucji rodziny. Większość zawieranych małżeństw rozpada się. Według spisu z 2002 roku, 47% rosyjskich kobiet mogących prawnie wstąpić w związek małżeński żyje samotnie³.

Istotny wpływ na niski poziom urodzeń miał fakt, że rodzenie dzieci stało się świadomym wyborem matek i zostało poddane regulacji. Wielu Rosjan nie decydowało się na posiadanie dzieci m.in. ze względów ekonomicznych. Nie chcieli bowiem obniżyć swojego poziomu życia lub

¹ B. Winiarski, *Polityka gospodarcza*, Warszawa 2006, s. 80–81.

² T. Miluski, *Poziom życia społeczeństwa rosyjskiego w latach 2000–2004*, Poznań 2003, s. 109–110.

³ L. Szerepka, *Sytuacja demograficzna w Rosji*, „Prace OSW” 2006, nr 24, s. 7.

wręcz nie byli w stanie utrzymać wielodzietnej rodziny. Dodatkowo, w Rosji problem niepłodności dotyka ok. 15% wszystkich związków⁴.

W tym kontekście olbrzymie znacznie mają aborcje. Zabiegów aborcyjnych wykonuje się więcej niż przyjęć porodów. Przeciętna obywatelka Rosji dokonuje w swoim życiu 1,8–2,6 aborcji. Według najnowszych statystyk każdego roku w Rosji dokonuje się od 5 do 12 mln nielegalnych aborcji. Do tego dochodzi jeszcze 1,23 mln zarejestrowanych zabiegów przerywania ciąży. W Rosji przerywanie ciąży jest całkowicie legalne do 12 tygodnia ciąży. Ze względów społecznych dopuszcza się zabieg do 22 tygodnia, a w przypadku zagrożenia życia kobiety, przez cały okres ciąży. Wiele Rosjanek wciąż traktuje aborcję jako środek antykoncepcyjny⁵.

Na niski współczynnik urodzeń nakłada się jednocześnie wysoki współczynnik śmiertelności. Główną przyczyną śmierci w Rosji, tak jak i w pozostałych państwach europejskich, są choroby układu krążenia. Specyfiką rosyjską jest jednak fakt, iż na drugim miejscu wśród przyczyn śmierci znajdują się tzw. przyczyny zewnętrzne, to jest różnego typu wypadki. Zalicza się do nich zabójstwa, samobójstwa, wypadki w ruchu drogowym, wypadki przy pracy, zatrucia, utonięcia. Na złą sytuację w Rosji ma także wpływ kryzys społeczno-ekonomiczny. Rozwijają się zjawiska patologiczne: rozpowszechniają się choroby weneryczne, alkoholizm i narkomania. Dochodzi do kryminalizacji życia. W latach 90-tych w więzieniach przebywało średnio ponad 1 mln osób, czyli prawie 1% populacji męskiej w wieku produkcyjnym⁶.

Charakterystyczną cechą sytuacji w Rosji jest nadumieralność mężczyzn w wieku produkcyjnym, spowodowana takimi czynnikami, jak: nadmierne spożycie alkoholu, wypadki w pracy, zabójstwa czy samobójstwa. Przedwczesna śmierć mężczyzn prowadzi do liczebnej przewagi kobiet. 1 stycznia 2010 roku w Federacji żyło 65,6 mln Rosjan i 76,3 mln Rosjanek⁷.

Polityka rodzinna w Rosji

W ostatnich latach władze lokalne poszczególnych regionów kraju, a także władze federalne zwracają coraz większą uwagę na problem demograficzny. Doprowadziło to do powstania wielu aktów prawnych określających programy pomocy rodzinie. Prowadzone są analizy społeczne i przeprowadzane dotacje finansowe. W Rosji działa wiele nie-

⁴ T. Miluski, *Poziom życia społeczeństwa...*, op. cit., s. 115.

⁵ TVN24, *Nawet 12 mln nielegalnych aborcji rocznie*, <http://www.tvn24.pl/12691,1700522,0,1,nawet-12-mln-nielegalnych-aborcji-rocznie,wiadomosc.html> (24.04.2011).

⁶ L. Szerepka, *Sytuacja demograficzna...*, op. cit., s. 9–10.

⁷ Ibidem.

państwowych, społecznych, a także religijnych organizacji, których celem jest pomoc rodzinie. Ważną kwestią jest uwzględnienie praw kobiet w ciąży i kobiet samotnie wychowujących dzieci. Część ulg jest także przeznaczona dla mężczyzn samotnie wychowujących dzieci. Ustalono, że kobiety, które urodziły pięć lub więcej dzieci jak również matki-inwalidki otrzymywać będą możliwość przejścia na emeryturę w wieku 50 lat, ale przy stażu pracy wynoszącym najmniej 15 lat⁸.

Od czasu, gdy do władzy w Rosji doszedł Władimir Putin sytuacja demograficzna zaczęła się powoli polepszać. Gdy w 2000 roku liczba urodzeń wynosiła około 1 mln 200 tys. dzieci, tak w 2009 roku przekroczyła 1 mln 600 tys. Problem źle prowadzonej polityki rodzinnej był według byłego prezydenta jednym z najważniejszych w Rosji. Na politykę prorodziną przeznaczono olbrzymie sumy pieniędzy. Stworzono program mający namówić Rosjanki do posiadania więcej niż jednego dziecka⁹.

Putin zaproponował kobietom tzw. „becikowe”, które tuż po porodzie miało wynosić 8 tysięcy rubli (800 zł), następnie, co miesiąc przez prawie dwa lata rodzina miała dostawać jeszcze 1,5 tysiąca rubli zasiłku za pierwsze dziecko, a za każde następne po 3 tysiące. Dodatkowo z kwoty podatkowej odejmuje się 400 rubli miesięcznie na jedno dziecko, ale tylko do tego momentu, gdy dochód rodziny nie przewyższa 20 tys. rubli rocznie. Pomoc tego typu jest szczególnie ważna dla ludzi z małych miejscowości. Oczywiście w Rosji pojawiły się także dość kuriozalne wizje poradzenia sobie z wymieraniem społeczeństwa. Lider Liberalno-Demokratycznej Partii Rosji Władimir Żyrinowski zaproponował, aby kobietom, które nie urodziły dwójki-trójki dzieci, nie zezwalać na wyjazd za granicę. Innym pomysłem było automatyczne pozbawianie obywatelstwa Rosjanek, które wyszły za mąż za osobę spoza WNP¹⁰.

Zapomogi przed i po ciąży wypłaca się w rozmiarze 100% średniego zarobku. Od 1 stycznia 2010 roku ustalono, że minimalny rozmiar zapomogi wynosi: 2060,41 rubli miesięcznie – po urodzeniu pierwszego dziecka; 4120,82 rubli miesięcznie – po urodzeniu drugiego i każdego następnego dziecka. W czasie urlopu macierzyńskiego pracodawca nie ma prawa do zwolnienia kobiety, z wyjątkiem przypadku likwidacji przedsiębiorstwa. Urlop macierzyński w Rosji przysługuje tylko kobietom. Jednak w świetle prawa podczas urlopu macierzyńskiego matki, ojciec ma prawo ubiegać się o specjalny urlop u pracodawcy¹¹.

⁸ Семейная политика: принципы формирования и реализации, <http://www.bestreferat.ru/referat-82246.html> (10.04.2011).

⁹ National Human Development Report, Russian Federation 2008, Moskwa 2009, s. 25.

¹⁰ L. Szerepka, *Sytuacja demograficzna...*, op. cit., s. 29.

¹¹ Отпуск по беременности и родам. Отпуск по уходу за ребенком, http://www.vprikaz.com/post_1171913481.html (10.04.2011).

Dodatkowo kobiecie przysługuje trzyletni urlop wychowawczy. Urlop wychowawczy może być wykorzystany częściowo lub całkowicie także przez ojca, babcię, dziadka lub innych krewnych. Kobieta lub wskazane osoby, znajdujące się na urlopie wychowawczym, mogą pracować, ale nie na cały etat lub w domu. W tym przypadku istnieją również specjalne zapomogi, wynoszące 500 rubli miesięcznie dopóki dziecko nie ukończy 1,5 roku. Pomoc finansowa jest świadczona gdy jedno z rodziców nie pracuje. Na okres urlopu pracodawca jest zobowiązany zachowywać posadę. Prócz tego okres urlopu wychowawczego wlicza się w ogólny, nieprzerwany staż pracy¹².

W Rosji w ciągu ostatnich paru lat spadła śmiertelność noworodków i matek. Według WHO na 1000 nowo narodzonych dzieci w tym kraju 12 rodzi się martwych. Przy porodzie umiera natomiast mniej niż 17 matek na 100 tys. Co się tyczy sytuacji na oddziałach położniczych, to pozostawia ona wiele do życzenia. W mniejszych miejscowościach, lub w azjatyckiej części kraju nadal brakuje dobrych specjalistów i sprzętu. W większych miastach sale położnicze są wypełnione po brzegi. Jedyna alternatywa – to prywatne kliniki, które jednak są bardzo kosztowne¹³.

Tysiące rodziców w całej Rosji nie mogą zapisać swoich dzieci do przedszkoli. Powód – brak miejsc. W wielu, zwłaszcza dużych, miastach Rosji kolejki do państwowych przedszkoli obejmują tysiące dzieci. W Federacji Rosyjskiej, w ostatnich latach, powstają prywatne placówki i domowe przedszkola, gdzie jedna z mam razem z wychowawcą i kucharzem opiekują się grupą 8 do 15 dzieci. Wybudowanie państwowego przedszkola na 280 miejsc to koszt rzędu 360 mln rubli. Aby całkowicie wyeliminować problem deficytu miejsc w Rosji potrzeba by wydać ponad 2 trylionów rubli. Otwarcie prywatnego przedszkola na 5–10 dzieci kosztuje około 700 tys. Jednakże należy zaznaczyć, że miesięczny pobyt dziecka w prywatnym przedszkolu to koszt, w zależności od regionu, wahający się od 8 tys. do 30 tys. rubli¹⁴.

Co tyczy się szkół, to głównym problemem wydają się wysokie koszty edukacji i niedofinansowanie placówek szkolnych. Komplet podręczników do szkoły kosztuje rodziców około 2 tys. rubli, a w dodatku są one wątpliwej jakości. Rosyjskie szkoły borykają się także z brakiem specjalistów – pedagogów. Nierzadkie są także przypadki agresji nauczycieli w stosunku do uczniów. Według ankiet praktycznie każde dziecko przez 11 lat nauki zostało uderzone przez nauczyciela, wyzywane lub

¹² Ibidem.

¹³ Światowa Organizacja Zdrowia, <http://www.who.int/countries/rus/en/> (04.11. 2011).

¹⁴ Детский сад / Виды детских садов. Для тех, кто выбирает детский сад, http://www.tvoyrebenok.ru/vidy_detskiy_sad.shtml (04.11.2011).

poniżone przed innymi uczniami. Rodzice skarżą się także na niski stopień przygotowania dydaktyków¹⁵.

Mimo wielu niedociągnięć Rosjanie odnoszą się pozytywnie do zmian w prowadzonej polityce prorodzinnej, świadczy o tym fakt, że w sierpniu 2009 roku po raz pierwszy od wielu lat liczba urodzeń przewyższyła liczbę zgonów. Kobiety nadal domagają się jednak większych ulg, silniejszej gwarancji powrotu do pracy po urodzeniu dziecka i równego traktowania zawodowego. Dla Rosjank szczególnie ważne jest powstawanie nowych żłobków, przedszkoli i placówek szkolnych, czy istnienie świetlic, gdzie mogłyby bezpiecznie zostawić swoje dzieci pod opieką specjalistów i kontynuować swoją karierę zawodową. Ważnym postulatem jest także wprowadzenie reform w polityce zdrowotnej i ubezpieczeniach. Pojawiają się także sugestie odnośnie polityki socjalnej – łatwiejszego dostępu do uzyskania nowego mieszkania, dotacji państwowych¹⁶.

Sytuacja demograficzna na Ukrainie

Sytuacja społeczna na Ukrainie jest równie złożona jak w Federacji Rosyjskiej. Główne problemy są podobne – zmniejszenie liczny ludności, obniżenie długości życia i spadek liczby urodzeń. Ukraina zajmuje obecnie 27 miejsce pod względem liczby ludności na świecie. Liczba mieszkańców w ciągu 4 ostatnich lat obniżyła się o 1 mln i wynosi obecnie 45 mln. Rocznie rodzi się około 468 tys. dzieci. Dzietność kobiet jest identyczna jak w Federacji Rosyjskiej i wynosi 1,4. Nawet według najbardziej optymistycznych ekspertyz dzietność kobiet do 2015 roku podniesie się tylko o jedną dziesiątą. Duży problem stanowi emigracja zarobkowa. Rocznie w poszukiwaniu pracy kraj opuszcza około 4 miliona ludzi. Jeżeli wierzyć oficjalnym danym na Ukrainie żyje 810 tys. „sierot emigracyjnych”. Duży problem dla społeczeństwa stanowią również bezdomne dzieci, których liczba z roku na rok rośnie¹⁷.

Oprócz niskiego przyrostu urodzeń Ukraina boryka się także z kłopotami związanymi z wysoką śmiertelnością. W okresie od 1989 do 2001 roku na Ukrainie zmarło około 9,3 mln ludzi, a urodziło się tylko 6,6 mln. Do 2025 roku ludność Ukrainy może zmniejszyć się o 20%. W sumie na Ukrainie, od chwili jej powstania do 2010 roku, ubyło 11,8 mln obywateli. Charakterystyczna dla Ukrainy, jak i dla całego obszaru postra-

¹⁵ Платные учебники. Взгляд закона, министерства, Госдумы, <http://lib.1september.ru/2003/12/10.htm> (10.04.2011).

¹⁶ N. Olszanecka, Portal Spraw Zagranicznych, *Ostatnia deska ratunku, czyli polityka prorodzinna w Rosji*, <http://www.psz.pl/tekst-29408/Natalia-Olszanecka-Ostatnia-deska-ratunku-czyli-polityka-prorodzinna-w-Rosji> (10.04.2011).

¹⁷ UNICEF, http://www.unicef.org/infobycountry/ukraine_statistics.html (10.04.2011).

dzieckiego, jest nadumieralność mężczyzn we wszystkich przedziałach wiekowych. W związku z tym pojawiają się niebezpieczne trendy związane z nadwyżką kobiet nad mężczyznami. Przeciętnie na 1000 kobiet na Ukrainie wypada 858 mężczyzn¹⁸.

Podstawowym problemem demograficznym współczesnej Ukrainy jest krótka oczekiwana długość życia. Przewidywana długość życia dla mężczyzn to 62 lata, a dla kobiet 74 lata. Różnica w długości życia mężczyzn i kobiet na Ukrainie wynosi więc 12 lat, podczas gdy w ekonomicznie rozwiniętych krajach jest to różnica rzędu 5–6 lat¹⁹.

Społeczeństwo ukraińskie starzeje się. Najgorsza sytuacja występuje we wsiach. Są tereny, gdzie praktycznie nie ma młodzieży. Wszyscy mieszkańcy mają powyżej 70 lat. Prócz tego, ludzie masowo odjeżdżają do miasta. Co trzeci Ukraińiec to emeryt. Istniejący system emerytalny nie może dać sobie rady z tym problemem. Na emerytury dla 14 mln mieszkańców musi zarobić 15 mln osób w wieku produkcyjnym. Rozważano podniesienie wieku rentowego dla mężczyzn do 65 lat, dla kobiet do 60 lat²⁰.

Na Ukrainie żyje ponad 6 mln osób z chorobami sercowo-naczyniowymi, ponad 1,2 mln osób psychicznie chorych, 780 tys. osób ma raka, około 800 tys. z chorobami związanymi z alkoholizmem, 720 tys. – gruźlicą, ponad 400 tys. – HIV²¹.

Polityka rodzinna na Ukrainie

Zaczynając od 2005 roku państwo zaczęło aktywnie wspierać projekty służące zwiększeniu liczby urodzeń i umocnienia instytucji rodziny. Sporo uwagi przez ostatnie lata poświęca się rozwiązaniu problemów rodzin wielodzietnych. Osia polityki rodzinnej Ukrainy jest pomoc finansowa dla rodzin posiadających dzieci²².

Na początku 2001 roku „becikowe” po urodzeniu dziecka wynosiło tylko 180 hrywien (90 złotych), comiesięczny dodatek na dziecko (wypłacany przez okres 3 lat) wynosił wtedy 40 hrywien. Świadczenia te nie pozwalały zaspokoić nawet minimalnych potrzeb rodzin posiadających dzieci. Przez kolejne lata rząd nieznacznie powiększył rozmiar wypłat. Przełomowym można nazwać rok 2004. W tym czasie kwestia rodziny

¹⁸ В. Антонюк, *Демографическая ситуация на Украине: „Это худшая демографическая ситуация в Европе”*, http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=33&idArt=1204 (10.04.2011).

¹⁹ *Демография: Украина вымирает*, <http://argo.geval.ru/demografiya-ukraina-vymiraet-247.html> (10.04.2011).

²⁰ В. Антонюк, *Демографическая ситуация...*, op. cit.

²¹ *Демография: Украина...*, op. cit.

²² Б.А. Кример, *Семейная политика в Украине*, <http://demoscope.ru/weekly/2010/0405/analit02.php> (10.04.2011).

i pomocy materialnej dla matek po raz pierwszy zaczęła aktywnie figurować w kampanii przedwyborczej. Po zmianie władzy nowy rząd powiększył rozmiar „becikowego”. W 2005 roku zapomoga po urodzeniu dziecka wynosiła 1500 hrywien, w 2006 roku – 8500 hrywien. Następne powiększenie pomocy dla matek miało miejsce w 2008 roku. Zapomoga za pierwsze dziecko wyniosła 12240 hrywien, za drugie – 25000 hrywien i 50000 hrywien po urodzeniu trzeciego dziecka. Kwoty te nie uległy zmianie do dziś. Pieniądze wypłaca się nie jednorazowo, a stopniowo w ciągu trzech lat po urodzeniu²³.

Urlop wychowawczy może trwać do trzech lat. Prawo do urlopu mają matka, ojciec albo krewny, faktycznie pielęgnujący dziecko. W odróżnieniu od wielu krajów europejskich urlop wychowawczy jest nieodpłatny – rodzice mogą jedynie otrzymywać zapomogę w wymiarze 130 hrywien²⁴.

Z dniem 1 stycznia 2010 r. specjalne przywileje otrzymały rodziny wielodzietne – posiadające trójkę lub więcej dzieci. Rodzicom i dzieciom z takich rodzin wydawane są specjalne świadectwa, uprawniające do różnego rodzaju ulg. Wielodzietne rodziny mogą liczyć na zmniejszenie o 50% wysokości czynszu oraz 50% ulgę na usługi komunalne. Rodziny takie mają również pierwszeństwo w otrzymaniu mieszkania socjalnego. Dzieci mają przywilej związany z bezpłatnymi przejazdami środkami komunikacji miejskiej, koleją lub transportem wodnym. Dzieci z rodzin posiadających piątkę lub więcej potomstwa są zwolnione z wszelkich opłat za studia. Rodzice posiadający trójkę lub więcej nieletnich dzieci, otrzymują również przywileje w przypadku zaciągania kredytu mieszkaniowego. Sytuacja ta dotyczy także młodych małżonków posiadających dziecko – są oni zwolnieni ze spłaty odsetek, w przypadku dwójki dzieci ze środków budżetowych spłacane jest dodatkowo 25% sumy kredytu, zaś w przypadku trójki i więcej – 50% sumy kredytu przeznaczonego na budowę domu²⁵.

Co się tyczy przedszkoli, prywatne placówki ofiarują swoim wychowankom szeroką gamę zajęć od językowych do muzycznych. Jednak koszt umieszczenia dziecka w takim przedszkolu wynosi od 200 do 500 dolarów miesięcznie. Koszt przedszkola miejskiego zależy od wydatków na wyżywienie dziecka, z których rodzice pokrywają połowę. Średnio miesięcznie rodzice płacą więc od ok. 90 do 140 hrywien. Na początku 2008 roku na 100 miejsc w przedszkolu przypadało 105 dzieci²⁶.

²³ Ibidem.

²⁴ Portal Spraw Zagranicznych, A. Głąb, *Przed wszystkim pomoc finansowa – oś polityki prorodzinnej na Ukrainie*, <http://www.psz.pl/tekst-29405/Anna-Glab-Przed-wszystkim-pomoc-finansowa-os-polityki-prorodzinnej-na-Ukrainie> (10.04.2011).

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

Spółeczeństwo postradzieckie w ostatniej dekadzie zaczęło doceniać wagę problemów związanych z demografią. Pojawiły się liczne programy mające zachęcić rodziny do posiadania większej liczby dzieci. Powoli zaczęła poprawiać się sytuacja socjalna, opieka zdrowotna i system szkolnictwa. Zwrócono przede wszystkim uwagę na problem niskiej dzietności kobiet, jednocześnie nie podejmując zdecydowanej walki z wysoką śmiertelnością i nadumieralnością mężczyzn. Na uwagę zasługują jednak niedawne posunięcie rządu Federacji Rosyjskiej, która nakłada coraz wyższe podatki na alkohol i zakazuje jego sprzedaży w niektórych miastach po godzinie 22:00. Ciągłe nierozwiązanym problemem pozostaje aborcja. Polepszanie się warunków życia wiąże się z jednej strony z możliwością posiadania większej ilości dzieci, ale także z przejściem na „zachodni” styl życia, dążeniem do osiągnięcia sukcesów w życiu zawodowym, późniejszym wstępowaniem w związki małżeńskie i posiadaniem małej liczby dzieci. Wciąż brakuje także wszechstronnej, spójnej i długoterminowej strategii przeciwdziałania negatywnym trendom.

Jędrzej Melchior Paulus

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЙ ОЧЕРК В *ЧЕМОДАНЕ* – АВТОРСКИЙ ЭКСПЕРИМЕНТ СЕРГЕЯ ДОВЛАТОВА

Любимый герой Сергея Довлатова, которого мы часто находим в рассказах – это „лишний человек” советского времени – диссидент и неиздаваемый писатель, часто злоупотребляющий алкоголем бунтарь, непокорный, протестующий против общественного порядка человек.

Сильный биографизм в творчестве Довлатова еще раз находит свое отражение и в *Чемодане* – книге написанной в Нью-Йорке и изданной в эмигрантском „Эрмитаже” в 1986 году. Андрей Арьев, говоря о связи жизни писателя с персонажами, отраженными в его прозе, свидетельствует, что сам автор *Иностранки* приехал из СССР с маленьким багажом, который не очень отличался от описанного в книге¹.

Чемодан это сборник рассказов о жизни автора-рассказчика в Ленинграде 60-х и 70-х годов. Заметно, что реалистический жанр сборника рассказов является хорошим источником для исследования нравов советского общества. Стоит тоже сказать, что автобиографизм *Чемодана* вписывается в наследство мировой литературы XX-го века, которой характерен эгоцентризм. Он же не обозначает только восприятие своей точки зрения как единственной существующей, но также служит образцом самоанализа своих чувств и мыслей. В русской литературе мы можем привести пример Виктора Ерофеева, который во многих произведениях точно анализирует русскую душу или современное русское общество.

В литературе и психологии существует термин **ретроспекция**, обозначающий обращенность в прошлое, взгляд назад, переходящий от настоящего к прошлому. Этому процессу характерный тоже анализ лично наблюдавшихся и пережитых событий, собственных действий и переживаний, а также рассказ о них². В *Чемодане* – рассказе эмигранта, это воспоминания о жизни, молодости в Ленинграде, о знакомых и близких героям людях. Такой прием мы найдем

¹ А.Ю. Арьев, *Послесловие*, [в:] С.Д. Довлатов, *Чемодан*, Санкт-Петербург 2004, с. 155.

² В.И. Лубовский, *Ретроспекция*, [в:] *Современный психологический словарь*, под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко, Санкт-Петербург 2007, с. 355.

в величайших произведениях мировой литературы. Хватит хотя бы только привести название книги *В поисках утраченного времени* Марселя Пруста, в котором образ и вкус печения вызывает в рассказчике воспоминания о прошлом. Довлатов продолжает эту тему. В интересный способ описал это явление французский философ Жан Бодийяр. В своей книге *Система вещей* ученый заметил, что в определенный момент вещи, помимо своего практического использования, становятся еще и чем-то иным, глубинно соотношенным с субъектом³.

Композиция *Чемодана* рамочная. Довлатов-рассказчик вынимает из чемодана вещи, которые привез из СССР. В каждом рассказе главный герой, который также является рассказчиком *Чемодана*, показывает читателю одну вещь, проделавшую вместе с ним грустный путь в эмиграцию. Рассказчик говорит, что кроме импульса, разжигающего ностальгию, эта вещь ни на что не пригодна. Описывается каждая из вещей, читатель при этом и узнает о прошлом рассказчика. На первый взгляд, эти части гардеробы кажутся читателю мелкими, старыми, которые почти не заслуживают никакого внимания. Если посмотреть на страницу с содержанием книги – мы увидим, что писатель полностью одевает человека. Интересным кажется, что очерк человека одетого рассказчиком поставлен „вверх ногами” – наверху носки и сапоги, а внизу шапка и перчатки. Этот образ целиком вписывается в суждения писателя о пороках социального строя СССР, его искусственности и неприязненности обычному человеку.

Довлатов в своих произведениях часто обращает внимание на разлад нормы в советском обществе и на то, что безумие и бешенство часто считаются как нормальные. Можно затем полагать, что даже содержание является началом анализа самого себя и своих отношений с больным советским обществом. Следуя дальше этим путем, мы приходим к выводу, что одевая книжного человека в разные части гардеробы, рассказчик стремится построить и упорядочить свой внутренний мир. Старая одежда в этом случае является поводом для воспоминаний и размышлений над своей жизнью. Эту мысль подтверждает Ксана Мечик-Бланк, родственница Довлатова, которая в своей статье о названиях книг писателя говорит о неопубликованном по-русски фрагменте *Чемодана*. По ее мнению в последних словах книги Довлатов задал вопрос о чемодане, как сборнике воспоминаний⁴.

³ J. Baudrillard, *Le système des objets*, Paris 1972, с. 103.

⁴ К. Мечик-Бланк, *О названиях довлатовских книжек*, <http://sergeidovlatov.com/books/ksana.html> (10.09.2011).

Мы точно не знаем, какая материальная ситуация рассказчика, но можно полагать, что как эмигранту, его имущество небольшое. Благодаря чемодану мы можем войти в это, что наверно рассказчику дороже всего – его внутренний мир. Александр Генис считает, что все вещи из чемодана одевают героя как бинты человека – невидимку, благодаря им он становится видимым⁵.

Рассказы в *Чемодане* имеют черты физиологического очерка – литературного жанра первой половины XIX-го века, которого корни мы находим в западноевропейской литературе. Его самыми выдающимися представителями были, например Оноре де Бальзак или Поль-де Кок⁶. Стоит, однако заметить, что физиологический очерк очень быстро перешел в русскую литературу благодаря таким писателям как Николай Гоголь или Михаил Лермонтов, а также критику литературы, представителю „натуральной школы” – Виссариону Белинскому⁷.

Кроме описи нравов и навыков определенной общественной группы, типичной чертой физиологического очерка мы считаем точное описание одежды представителя этой группы. На этом месте мы можем заметить некую параллель между *Чемоданом* Довлатова и признаками физиологического очерка как литературного жанра. Части гардеробы привезенной в США, кроме функции катализатора воспоминаний, являются тоже знаками, которые относятся к концептам, функционирующим в сознании советского человека. В русской литературе функционирует уже такой образ. Хорошим примером может являться перчатка из произведения Анны Ахматовой *Песня последней встречи* или мотив кожаных курток в литературе, касающейся Октябрьской революции.

Одним из интереснейших рассказов *Чемодана*, в котором сильнее проявляются черты физиологического очерка, можно считать *Номенклатурные полуботинки*. Вся глава пропитана многими стилистическими приемами, поэтому стоит ее проанализировать точно. Это рассказ о стройке станции метро в Ленинграде. Герой, который не может найти работу, случайно устраивается на пост скульптора. Он помогает двум камнерезам – Лихачеву и Цыпину в работе над рельефом, изображающим Михаила Васильевича Ломоносова. Эти скульптора, работающие на станции метро, как и сам рассказчик, являются необычными лицами, их персонажи описаны на осно-

⁵ А.А. Генис, *Довлатов и окрестности*, Москва 2004, с. 220.

⁶ J. Sławiński, *Szkic fizjologiczny*, [в:] *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego, Wrocław 1976, с. 441.

⁷ G. Jaczak, *Szkic fizjologiczny w polskiej i rosyjskiej literaturze lat trzydziestych – czterdziestych XIX wieku*, Poznań 1987, с. 18.

вании контраста: Лихачев сдержанный, хмурый и немногословный. Часами он молчал, а потом износил тирады, которые являлись продолжением его внутренних размышлений. Цыпин – это разговорчивый и добродушный человек. Всех троих объединяет пристрастие к алкоголю, причем учителя рассказчика выпивают ежедневно, а он сам обычно бежит за водкой.

Углубляясь в детали рассказа, мы замечаем, что писатель так создал своего автобиографического героя, чтобы проанализировать тему, которая увлекает его во многих произведениях: разлад нормального, человеческого поведения и отношения нестандартных личностей с советским строем общества, членом которого он сам себя считает, но образ строя которого, по мнению писателя как менее отрицательный:

Я должен начать с откровенного признания. Ботинки эти я практически украл...

Двести лет назад историк Карамзин побывал во Франции. Русские эмигранты спросили его:

- Что, в двух словах происходит на родине?
- Карамзину и двух слов не понадобилось.
- Воруют – ответил Карамзин...

Действительно воруют. И с каждым годом все размашистей⁸.

Стоит тоже заметить, что место работы скульпторов дает импульс к некому размышлению: камнерезы работают глубоко под землей. Контакт с поверхностью очень ограничен. Но только там они могут работать свободно. Все они – аутсайдеры, для которых работа на станции метро, без обязанности часто возвращаться наверх, является возможностью некоего душевного отдыха, который заключается в постоянной пьянке. Алкоголь в этом случае, как в других произведениях, позволяет отключиться от невыносимой для интеллигента реальности. Интересным является факт, что рассказчик почти не участвует в алкогольных встречах, потому что бежит за водкой. Но он не осуждает своих шефов и покорно выполняет их все поручения. В следующей сцене писатель переходит к финалу, в котором показываются полуботинки из заглавия. Камнерезы, в конце концов, заканчивают свою работу и через два дня, на праздник революции станция должна быть открытой. Митинг во время открытия станции посещают спортсмены, артисты и режиссеры, и сам мэр Ленинграда. Довлатов, в этой части рассказа, к абсурду добавил еще элементы гротески: все почетные гости сидят за сто-

⁸ С.Д. Довлатов, *Чемодан*, Санкт-Петербург 2004, с. 28. Все дальнейшее цитаты из этого издания будут приводиться в данной статье с указанием номера страницы в круглых скобках.

лом, а за ними рельеф, который не был достаточно приклеен к стене и появилась угроза оторваться и убить всех людей под ним, но об этом знают только герой и камнерезы. Довлатов развязывает весь рассказ через образ мэра Ленинграда, который снимает свои галантные полуботинки. На этом месте мы можем заметить элементы физиологического очерка. Хорошие полуботинки это часть гардеробы, которая всегда связанная была с богатой частью общества, интеллигенцией и людьми образованными. Бедные люди – крестьяне ходили либо в деревянных сапогах, либо босиком. Мы знаем, что революция 1917 года убила огромную часть коммерсантов, интеллигенции и дворянства, а вся власть передана была в советы. В них в свою очередь работали часто необразованные люди, которые не были приготовлены, чтобы владеть государством. В метафорическом смысле – революция одела их в слишком тесные сапоги, простой народ вошел в роль, которая была ему полностью чужая, а люкс сапоги явились признаком уже несуществующей группы людей. Мэр – человек на высоком посту, но как член советской власти он, прежде всего, должен быть из семьи работников. Эти туфли жмут его, он их снимает. Этот факт получает тоже переносное значение: он, как уже сказано, не готов исполнять свою роль, но он сам хочет избавиться от нее. Сняв сапоги, его лицо сразу становится приветливым и светлым, как будто ему стало легче на душе. Довлатов создает образ лицемерия власти: от пояса вверх мэр выглядит как представитель власти. Смотря с уровня стола вниз, можно сказать, что эта власть не имеет никакой почвы, на которой может остановиться. Много говорит поведение главного героя – он крадет мэру эти галантные полуботинки. Совершая этот поступок, украв их он, высказывает свой протест против власти, которая не имеет никакого отношения к реальному миру, а при этом является не демократически избранной.

Стоит тоже обратить внимание на короткий рассказ под заглавием *Куртка Фернана Леже*. Сюжет построен на сравнительной характеристике рассказчика – героя и его друга с детства – Андрея Черкасова. Кроме того, весь рассказ стильно напоминает сказку, но представленную в советские времена. Сам рассказчик уже в первом предложении говорит, что эта глава книги – „рассказ о принце и нищем” (83).

В рассказе указаны две реальности: номенклатурная, которой частью является друг рассказчика – Андрей, и образ жизни представителя остальной части общества, которой представителем является рассказчик. Сильная поляризация обоих героев служит тому, чтобы указать, как советская власть негативно воздействовала на людей, жизненный статус которых был немного выше других.

Читая первую часть рассказа, мы можем прийти к выводу, что рассказчик значительно отличается от Андрея. Жизнь второго героя полна разных мероприятий, встреч с советскими и культурными западноевропейскими деятелями, его отца считают выдающимся артистом и депутатом в Госдуму, мать это рядовая актриса, материальный статус Черкасовых очень высокий по сравнению с другими, у них даже есть домработницы. Оба героя дружили с детства, их объединял район, в котором жили в Ленинграде и летние выезды на дачу Черкасовых. Рассматривая весь рассказ, мы замечаем, что контакт между номенклатурой (Черкасовыми) и простыми людьми (семья рассказчика) исчез очень быстро. Оба героя пошли в другие школы, относительно общественному статусу. У каждого появились свои друзья, но если Андрей шел все выше по общественной лестнице, герой снижался к деклассированным элементам общества.

Через эти большие разницы Довлатов опять показывает нам свое о советской власти. Если мэр Ленинграда из рассказа *Номенклатурные полуботинки* был представителем власти неприготовленным к своей функции, то в настоящем рассказе писатель указывает на отсутствие какой-нибудь связи между властью и народом. В рассказе появляются слова, что контакты обоих героев прекращаются с течением времени.

Высокий слой общества редко интересуется остальными. Этим путем Довлатов указывал на факт, что власть редко заботилась о тех, которые должны быть ее суверенами. Судя из образа жизни, обоих героев мы можем сказать, что представители власти сделали этот прекрасный мир, только для себя и отказались от связи с простым народом. Писатель показывает тоже, что у этого царства в царстве очень хрупкие основы. Из него можно быть легко выброшенным, если не выполняется критерий придуманных самими членами. Когда в семье Черкасовых умер отец, ее жизненный и общественный статус значительно снизился.

Если главу *Куртка Фернана Леже* прочитаем как сказку, мы заметим, что волшебное царство Андрея развалилось с большим шумом. Настоящее и естественное осталось за то царство нищего – рассказчика. Мать Андрея, которая не могла найти себя в настоящем обществе, хотела вернуться в тот прекрасный мир и уехала во Францию – почти чудесную страну „за седьмым царством и седьмым государством”, недоступную простым людям. После приезда, она как хорошая фея рассказывает чудные истории о своих приключениях и раздает волшебные предметы из той эфирной страны: косметику и галантную сумку. Герою попала старая куртка. Он разочарован подарком, но через краткое время он узнает, что этот предмет принадлежал известному французскому живописцу. Ситу-

ация оказывается как в сказке – старая лампа содержит внутри джина, исполняющего желания. Даже старые, испорченные предметы „оттуда” являются магическими. Герой начинает точно смотреть все пятна на куртке, рассматривать ее фактуру. В конце надевает волшебный предмет и в это время его все мысли сосредоточены на том, чтобы стать известным живописцем, чтобы войти в его роль, быть так известным как француз. Герой – начинающий литератор, вспоминает артиста, хочет быть известным и быть таким же великаном и Победоносцем:

Это был высокий, сильный человек, нормандец, из крестьян. В пятнадцатом году отправился на фронт. Там ему случалось резать хлеб штыком, испачканным в крови. Фронтовые рисунки Леже проникнуты ужасом.

В дальнейшем он, подобно Маяковскому, боролся с искусством. Но Маяковский застрелился, а Леже выстоял и победил (97).

В конце раздела рассказчик описывает, что этот почти волшебный предмет он надевал очень редко, ухаживал за ним и почти никому не рассказывал о нем. Он вел себя, как – будто хотел сохранить этот блеск этого недоступного мира, в котором все кажется красивым и легким. В его поведении отражается желание убежать из этого грязного, неприятного мира в страну, в которой можно жить и вполне, без всяких ограничений реализовать свои умения.

В сборнике *Чемодан* мы найдем тоже рассказ, в котором описывается советская система уголовных лагерей. Этой теме посвящена глава *Офицерский ремень*, а раньше Довлатов описывал ее уже в романе *Зона*. Однако здесь сюжет служит немного другим целям. Довлатов опять поднимает вопрос строя советского государства. В рассказе речь идет о транспорте из лагеря в больницу психически больного зека двумя надзирателями, один из которых является рассказчиком. Сам ремень, как и кожаная куртка, это предметы, глубоко вписанные в общественное понятие. Эти два предмета одевали большевики уже со времен революции. Ремень, тяжелый, твердый и грозный позволяет описать примерного лагерного надзирателя. К удивлению, конвоиры не являются такими людьми. Они исполняют порученные им функции, но они сами люди слабые.

В этой части *Чемодана* мы видим, что власть заканчивается почти на самом пороге лагеря. Конвоиры и зек, сразу после выхода через ворота не следуют в больницу, как написано в приказе, а в магазин за водкой. Чтобы подчеркнуть абсурды советского мира писатель пользуется карнавализацией. Этот прием ведет к нескольким образам, которые можно считать метафорой советской реальности. Навязывая к размышлениям о воровстве в СССР, писатель через заключенного рассказывает абсурдную историю о совершенной зеком

кражи трактора из колхоза. Зек гордиться этим поступком. Он с некой жалостью вспоминает, что люди уважали его и восхищались им. Довлатов этим путем обращает внимание на разлад нормы в советском обществе, в котором обокрасть других ценится выше, чем быть честным человеком.

В глаза тоже бросается сцена, в которой сразу после выхода из лагеря заключенный перестает притворяться психически больным и с удовольствием пьет водку с конвоирами. В этот момент исчезает граница между ним и двумя надзирателями. Они все равны, а водка их объединяет. Но вместе с тем они являются заложниками алкоголя. Сначала они повеселели, мир стал красивее и ярче. Но сильная выпивка ведет к грустному концу: Чирулин-надзиратель, с которым герой вел заключенного, сходит с ума и начинает вести себя агрессивно. Он бьет героя по голове своим тяжелым офицерским ремнем. Порядок в этой ситуации наводит заключенный, он ведет себя так, как, должен сделать один из конвоиров: у Чирулина забирает оружие и ремень, а у Довлатова-героя перевязывает залитый кровью лоб. Недолго позже, увидев патруль Довлатов-конвоир теряет сознание и ломает себе руку. Сцена удара и боя наверно имеет еще переносное значение. Вполне допустимым можно считать, что тяжелый чекистский ремень со стальной пряжкой может являться примером советской власти. Довлатов-конвоир, получив сильный удар в голову, не сразу теряет сознание и тоже не контролирует свое поведение. Этот образ, похоже, как например, в *Заповеднике* или *Зоне*, отвечает утверждениям писателя, о том, что тоталитарное государство стремится вполне владеть умами своих граждан. Людей необычных либо выбрасывают из страны, либо стараются их уничтожить. Сам конвоир может быть представителем целого общества, которое, в переносном значении, было ударено революцией в голову – пример здравого мышления и рассудка и при этом лишено обоих.

Сборник рассказов *Чемодан* Сергея Довлатова мы можем назвать авторским экспериментом. Писатель возвращается к традиции русской прозы и, пользуясь ею и трансформируя ее, переносит нас в мир советской России 70-х годов. Физиологический очерк жив, как видно и в современной прозе, хотя уже нет Довлатова, а СССР развалился в конце XX века. Мир, в котором жил литературный Довлатов пропал, но этот факт кажется положительным. Довлатов явится нам как хороший наблюдатель советского общества, который хорошо знал какое отношение к власти у определенных групп. В физиологическом очерке характерные предметы оживают, определяя отдельные группы советского общества. Похоже и в *Чемодане*. Довлатов развел наследство физиологического очерка в таком на-

правлении, что кроме собственной жизни, предметы являются символами либо проблем общества (*полуботинки* – обездоленность власти, *носки* – культ денег), либо вызывают в нем ассоциацию с определенной группой, потому что в общественном мнении они являются их символами (*офицерский пояс* – чекисты).

Кроме того, что писатель воспользовался физиологическим очерком, настоящим достижением Довлатова мы можем считать тоже факт, что *Чемодан* и предметы в нем спрятанные наверно могут служить неким свидетельством жизни рассказчика. Похоже на *Заповедник*, и *Чемодан* является оскорблением тоталитарной системы, для которой необычные люди, неприспасающиеся к акцептированному типу, явились только большой проблемой. Однако, учитывая сильное биографическое влияние, мы даже можем рискнуть предположение, что *Чемодан* это тоже своего рода терапия самого Довлатова-писателя. И литературный и реальный повествователи имели большие проблемы с советской властью. Для обеих эмиграция наверно явилась и лишением части своей души, и освобождением от пут цензуры и единственной жизненной философии. Достоинство этого произведения, безусловно, заключается тоже в том, что мы можем читать ее как предупреждение перед давлением личности, которая хочет все делать по-своему. Во многих своих книгах Довлатов предупреждал перед этим и передавал нам мысль, что, стремясь жить иначе, такое лицо только обогащает общество. Не разрешив отстающему человеку поступать по-своему, мы только разрушаем его внутренний мир и лишаем его возможности свободы. Довлатов такую деятельность социалистической власти считал преступлением равным убийству человека.

Maciej Pieczyński

(Uniwersytet Szczeciński, Szczecin – Polska)

**ИСЧЕЗНОВЕНИЕ БОГА И ПРЕОДОЛЕНИЕ МЕТАФИЗИКИ.
ТАНЕЦ ЗАРАТУСТРЫ В *КИСЛОРОДЕ*
ИВАНА ВЫРЫПАЕВА**

„Бог исчез”¹ – констатировал в одном из интервью Иван Вырыпаев, драматург, которого почти все творчество сосредоточено на теме духовности. Данное утверждение неслучайно звучит как известная фраза Фридриха Ницше – „Бог умер”. Драма *Кислород* Вырыпаева кажется нам наглядным примером влияния ницшеанской философии на творчество этого современного русского драматурга.

Смерть Бога, провозглашенная Ницше, означает именно распад миров идей. Этот культурный диагноз повторил Мартин Хайдеггер, говоря о „преодолении метафизики”, а также Жак Деррида, основатель философии деконструкции, предлагающей победить Логос. Так что слово „бог” здесь означает, по мнению Хайдеггера, „наименование сферы идей, идеалов” и „сверхчувственного мира вообще”².

Вы слышали, что сказано древним: не убивай; кто же убьет – подлежит суду? А я знал одного человека, у которого был очень плохой слух. Он не слышал, когда говорили, не убей, быть может, потому, что он был в плеере. Он не слышал, не убей, он взял лопату, пошел в огород и убил³.

Так начинается *Кислород*. Двое главных героев – „Он” и „Она” – рассказывают историю Саньки убившего свою жену. Уже с первых слов пьесы видна духовная ситуация, в которой оказался этот современный, молодой русский человек. Санек проходит мимо правил Декалога. Нарушает божий закон из-за по крайней мере двух причин. Во-первых, потому что он просто не способен воспринимать какие-либо правила, а уж тем более их соблюдать, так как у него „очень плохой слух”. Во-вторых, „он был в плеере”, так что современная массовая культура в виде аудиотехники мешает ему услышать и тем более задуматься над Декалогом. Санек в данный мо-

¹ Из интервью взятого мною у Ивана Вырыпаева в Познанском университете 2. марта 2011 года.

² М. Хайдеггер, *Слова Ницше „Бог умер”*, <http://ec-dejavu.ru/g/God.html> (10.11.2011).

³ И. Вырыпаев, *Кислород*, <http://www.vyrypaev.ru/piess/11.html> (10.05.2011).

мент оказался в пространстве, лишенном моральности, в мире без Бога, который для него „умер” или исчез”. Этим пространством является русская провинция в период после распада СССР. Место смерти двух богов – христианства, уничтоженного коммунистами, и коммунизма, распавшегося вместе с Советским Союзом. Сакральность, телеологичность, логоцентризм, тотальность – все эти черты в какой-то степени свойственны как церкви, так и советской системе. Санек, как ребенок, осирочен этими двумя богами, надевает плеер и начинает функционировать вне нравственных ориентиров, точек морального отсчета. В его мире не осталось никакой метафизики, никакая высшая цель уже им не управляет. Санек оказался в пространстве „вне добра и зла”, за пределами бинарного восприятия действительности. Но Санек убивает не для того, чтобы доказать свою независимость от любой нравственности, метафизики, идеи. Этот поступок имел свою цель. Санек убивает жену, потому что не доставляла ему духовного Кислорода, который, в свою очередь, он нашел у другой женщины.

И если человечеству сказали не убей, а кислорода вдоволь не предоставили, то всегда найдется Санек из маленького провинциального городка, который, для того, чтобы дышать, для того чтобы легкие танцевали в груди, возьмет кислородную лопату, и убьет не кислородную жену⁴.

Таким образом, в убийстве обвинена здесь христианская идеология, так как не сумела она предоставить человечеству такого вида духовного удовлетворения, чтобы люди безошибочно, вне сомнений соблюдали Декалог. Именно поэтому люди убили Бога, „стерли губкой весь небосвод”, „отцепляя Землю от Солнца”⁵.

Однако Санек оказавшийся вне добра и зла, на самом деле сильно нуждается в новой точке морального отсчета. Место умерших богов занимает Кислород. Он является для Саньки новой, хотя до конца неопределенной, неосознанной метафизикой. Именно жажда Кислорода ведет Саньку к убийству. Убийству brutalному, совершенному при помощи лопаты. Таким образом, метафизика, уничтоженная в Саньке советской и постсоветской культурой, возрождается интуитивно, подсознательно. Проявляется она в как бы первобытной потребности. Итак, Санек, нарушая божий закон, парадоксально оказывается носителем божественной энергии. Ницше в своей *Воли к власти* определил возникновение религии как процесс разбития единства личности. Человек, по его мнению, не отважился приписать себе силы, могущества, воли становления, и поэ-

⁴ Там же.

⁵ М. Хайдеггер, *Слова Ницше...*, ук. соч.

тому все **высокое, благородное, жизнеутверждающее** приписал придуманному собою Богу. Ницше притом делает акцент на значимость поступка как такового. Тех, кто жалеет своего поступка, даже преступления, кто в итоге угрызений совести отказывается от уже совершенного действия, не считает достойными уважения. Зато преступников, до конца последовательных в своем поведении, называет **душевно здоровыми**⁶. Так что Санек, решая о смерти своей жены, в каком-то смысле возвращается в божественное состояние, становится похожим на строгого, жестокого, кровавого и капризного Бога из Ветхого завета, который управляет, созидает, активно формирует действительность. Стал тем, кто сохранил божественное, ветхозаветное могущество, отнятое когда-то человечеству, и кто одновременно побеждает христианскую, душевную болезнь – „совесть”. Причем никакие симптомы этой болезни не появляются в поведении Саньки. В *Кислороде*, что довольно редко случается в литературе, преступление не сопровождается наказанием.

Влияние Ницше видно также в дискуссии главных героев пьесы о том, можно ли убивать из-за любви или нет. Персонаж „Он” утверждает, что если о простой любви идет речь, то действительно, рассекающая глаза лопата не является самым подходящим оружием, чтобы доказать это чувство:

если о безумной, то не только лопату, но и бензопилу пускают в ход, для того чтобы доказать, какое сильное чувство испытывает безумно влюбленный человек к предмету своей безумной любви⁷.

Интересно это высказывание сопоставить с Посланием апостола Павла к Коринфянам, текстом, который наиболее тщательно отражает христианское понимание чувства любви:

Любовь долготерпит, милосердствует, любовь не завидует, любовь не превозносится, не гордится, не бесчинствует, не ищет своего, не раздражается, не мыслит зла, не радуется неправде, а сорадуется истине; все покрывает, всему верит, всего надеется, все переносит (1Кор 13: 4–7).

Павлова любовь неразделима с разумом, с идеологией, с истиной, верой, надеждой, милосердием. В тексте Вырыпаева это выглядит наоборот. Любовь у него это безумие, лишённое Аполлонского ПОНИМАНИЯ, переполненное Дионисийским ЧУВСТВОВАНИЕМ мира. Представленная в *Кислороде* характеристика любви напоминает рефлексии Ницше об этом чувстве. В *Веселой науке* философ половую любовь определил как обычную, эгоистическую, необузданную

⁶ См.: F. Nietzsche, *Wola mocy*, tłum. S. Frycz, K. Drzewiecki, Warszawa 1911, s. 104.

⁷ И. Вырыпаев, *Кислород*, <http://www.vyrypaev.ru/piess/11.html> (10.05.2011).

жадность, стремление к владению объектом этого чувства. Ницше удивляется, что такую любовь обычно определяется как противоположность эгоизма в то время, как она является, возможно, наиболее стихийным проявлением эгоизма⁸. Так что у Ницше, как и в *Кислороде*, любить значит алкать. В том смысле заглавный Кислород является ипостасей любви как таковой:

если ты плотно подсядешь на кислород, то ни деньги, ни медицинские препараты, ни даже смерть, не смогут, ограничить ту жажду красоты и свободы, которую ты приобретешь⁹.

Таким образом, любовь совместима не с моралью, но с жаждой, как у Ницше. Любить в *Кислороде* значит тоже „танцевать“. Именно „танцы“ являются тем, что наиболее привлекло внимание Саньки после убийства. Это следующее доказательство тому, что Вырыпаев находит инспирации в философии Ницше, который, между прочим, в танце усматривал энергию жизни. Это наглядно показано в *Так сказал Заратустра*. Заглавный пророк, гласивший смерть Бога и стремление к Сверхчеловеку, символически танцевал с Жизнью, в виде, что интересно, женщины. Пророк ницшеанизма и Жизнь в своем жизнеутверждающем танце нашли свою обетованную землю. Так и Санек, после того, как убил жену из-за любви к другой женщине, женщине, что „самая была сплошной кислород“,

[...] вернулся в дом, включил музыку погромче, и стал танцевать. А музыка была такая смешная, такая смешная, что и танцы его сделались смешными в такт музыки. И плечи его сделались смешными, и ноги, и волосы на голове, и глаза. Танцы стали увлекать его, увлекать, и увлекли в какую-то новую страну. В этой стране, было только движение, только танцы и танцы. И танцы увлекали его, увлекали, и уже так сильно увлекли, что он решил навсегда остаться в этой стране, и он решил, что больше не одной минуты не будет жить не танцуя, а будет только танцевать и танцевать¹⁰.

Таким образом, танец в каком-то смысле оказался стихийным, спонтанным проявлением энергии, победившей бинарное столкновение добра и зла. Это еще более символически прозвучало, когда Санек и Саша-„сплошной кислород“ решили „танцевать в комнате, где танцевал, этот парень, после того, как лопатой изрубил свою жену в огороде“¹¹. Санек и Саша, как Заратустра и Жизнь, затанцевали в пространстве вне добра и зла, под жизнеутверждающую музыку.

⁸ См.: F. Nietzsche, *Radosna wiedza*, tłum. M. Łukasiewicz, Gdańsk 2008, s. 52.

⁹ Там же.

¹⁰ И. Вырыпаев, *Кислород*, <http://www.vyrypaev.ru/piess/11.html> (10.05.2011).

¹¹ Там же.

Любить значит, однако, прежде всего, „поглощать Кислород“. Но, насколько это поглощение несовместимо с моралью, показывает сравнение, которое сделал „Он“, рассказывая о том, как началась любовь между Санькой и Сашей. Итак, Санек, когда увидел Сашу, подумал, что у них одна цель:

как одна цель у летчика направляющего самолет в здание Торгового центра и у пожарного задыхающегося в дыму от гигантского взрыва. Потому что и тот, и другой, ищут своими легкими кислород, один чтобы не задохнуться от дыма, а другой, чтобы не задохнуться от несправедливости правящей миром¹².

Резюмируя, Любовь это Кислород, Кислород – это жажда, и здесь не нужны никакие другие, строгие, моральные дефиниции. Поэтому эта кислородная метафизика, напоминающая ницшеанское им-моральное жизнеутверждение, так и не порождает нового Декалога, новой системы нравственных принципов. Воля к власти, к силе, спонтанная потребность в жизни как таковой, это не Логос, но стихия, которую невозможно остановить. Это свойство Кислорода наглядно видно в композиции под заглавием *Для главного*. В ней герои пьесы – „Он“ и „Она“ – рассказывают о разных, часто амбивалентных с моральной точки зрения, поступках, которые люди совершают ради „главного“, то есть, чтобы дышать воздухом насыщенным Кислородом. Этой тирадой в сторону идеалов герои пьесы Образно доказывают вездесущий моральный релятивизм. Оказывается, что именно для главного, то есть ради идеалов,

[...] мужчины бросаются на ножи, и женщины истребляют в своих животах, не родившихся сыновей [...]. Из-за главного, священники становятся гомосексуалистами, а я из-за главного, дважды переспал с родной сестрой¹³.

Наиболее лаконично да многозначительно ницшеанское влияние в *Кислороде* отражают последние фразы пьесы. „По плодам познавайте дерево“ – звучит одна из библейских заповедей. Но герои *Кислорода* деконструируют это правило, констатируя, что в конце оно четко означает, по крайней мере, несовершенство всезнающего и всемогущего Бога, в действительности показывая, что тот Бог столь же плохой, что и люди, созданные ведь на подобие ему. Зато самая последняя фраза пьесы совмещает в себе весь позитивный смысл Кислорода. „По дереву судите о плодах его. Аминь“¹⁴. Вот смещение полюсов, замена высокого низким, причин последствиями, божьего человеческим. В этой фразе прозвучало ницшеанское

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

жизнеутверждение, громкое ТАК сказанное человечеству. „Бог – он внутри тебя!”¹⁵ – такими же словами Иван Вырыпаев, как режиссер, мотивировал во время репетиций своих актеров. Эта имманентность, это соединение божьего и человеческого не являются случайными. В *Кислороде* раскрывается божественность в человеке. Благодаря этому человек оказывается за пределами трансцендентного понимания мира и иерархического типа связей Бог – человек. Каждый человек, прежде всего, является плодом божьего дерева. Итак, совмещает в себе ту божью энергию, ницшеанскую волю к власти, силе. Философ задумывался над тем, что осталось бы создавать, если бы существовали боги¹⁶. Так что исчез Бог как Логос, трансцендентный, неуловимый, таинственный Создатель, Дерево платонизма, христианства и коммунизма, порождающее плоды человечества. Остается, зато, человек – Плод и Дерево в одном, вне Логоса, начала и конца, так как понимается он по категориям Дерева – Бога. Ведь поглощает он Кислород – ту современную амброзию, божественное вещество, позволяющее оказаться на Олимпе, вне добра и зла, „неприличных” угрызений совести, „в стране, где только движение, только танцы и танцы”¹⁷.

Однако, всю эту историю Саньки, как человека оказавшегося вне добра и зла, рассказывают нам в пьесе герои – „Он” и „Она”. Можно поставить вопрос – как они относятся к поведению героя своего рассказа? Ответ найдем в композиции *Для главного*. Он и Она в ее конце признаются в том, что для них самой главной ценностью является совесть.

¹⁵ Wywiad przeprowadzony z Iwanem Wyrypajewem w programie „Rozmowy istotne”, [w:] TVP Kultura, 22.06.2011, <http://www.nina.gov.pl/iwanwyrypajew-rozmowy-istotne> (12.12. 2010).

¹⁶ См.: F. Nietzsche, *Tako rzecze Zaratustra*, tłum. W. Berent, Poznań 2000, s. 77.

¹⁷ И. Вырыпаев, *Кислород*, <http://www.vyrypaev.ru/piess/11.html> (10.05.2011).

Anna Katarzyna Przybysz

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

ГЕРОЙ ФЕДОРА ДОСТОЕВСКОГО И МИОДРАГА БУЛАТОВИЧА В СФЕРЕ ТЕОРИИ БИОЭНЕРГЕТИКИ. ВСТУПЛЕНИЕ К РАЗРАБОТКЕ ТЕМЫ

Принято считать, что красота является одной из важнейших категорий культуры, обозначающих совершенство, гармоничное сочетание различных аспектов рассчитанных на то, чтобы вызвать эстетическое наслаждение. Есть также в человеческой культуре понятие духовной красоты, нравственности – категории применяемой к людям независимо от их возраста и пола, и определяющей отношение к мудрости, честности, уравновешенности, порядочности человека¹. Эти две категории в более широком контексте – эстетика и этика, складываются на образ прекрасного, т.е. духовного, но также физического совершенства.

В проводимом здесь анализе понятия „красота души“, контекстуальное поле литературных исследований сосредоточивается на двух произведениях славянской культуры: *Идиоте* Федора Михайловича Достоевского и *Красном петухе, летящем прямо в небо*² Миодрага Булатовича.

Ознакомление со способом восприятия этических и эстетических категорий писателями, кажется играть ключевую роль для такого хода развертывания вопроса, которое, в конечном итоге, даст возможность выявления сути „красоты души“ главных героев исследуемых произведений.

Как замечает Анджей де Лазари „в миропонимании автора *Идиота* невозможно разделить эстетику и этику, можно лишь выделить своеобразную философию ценности. Одной из главных категорий этой философии является красота”³.

Автор *Кроткой* понимает эстетику как своего рода открытие на прекрасное состояние человеческой души, которое дает человеку возможность совершенствоваться. Иными словами, для писателя красота – это идея⁴, которую на протяжении существования всего чело-

¹ *Słownik języka polskiego. Dzieło zbiorowe*, t. VI, red. nac. W. Doroszewski, Warszawa 1964.

² Из-за отсутствия романа на русском языке, заглавие произведения было самостоятельно переведено автором настоящей статьи.

³ A. de Lazari, *W kręgu Fiodora Dostojewskiego „Poczwinnictwo”*, Łódź 2000, с. 133.

⁴ Там же, с. 134.

вечества сумел реализовать только Иисус Христос. Мышкин в свою очередь, в черновиках писателя названный „князем-Христом”, также должен воплощать те качества, которые квалифицируют его как „духовное совершенство”, „положительно прекрасную личность”. Факт, что сам Достоевский считал, что ему не до конца удалось реализовать идею „князя-Христа”⁵ в данном литературном контексте не имеет ключевого значения, поскольку как понимал сам писатель – нельзя достичь совершенства каким является Божий Сын, но главная задача человека – стараться максимально приблизиться к этому. Совершенствование себя, своей личности – это единственный путь к тому, чтобы сохранить свою человечность.

В способе структурирования персонажа Льва Николаевича писатель кладет упор на духовный аспект главного героя, на его „духовную красоту”. Внешний минимум в образе князя, в замысле компенсирует огромное духовное пространство, которым он отличается. Ознакомление с его внутренним миром, выполняет одну из центральных функций в романе.

В комплементарной оппозиции к теории Достоевского, о том, что спасение души важнее всего, стоит теория американского психолога Джозефа Кэмпбелла⁶, которая в более широком контекстуальном аспекте касается всей христианской культуры, так как именно ее ученый считал виновной в психической неустойчивости. По его мнению, в момент, когда первые люди сорвали запретный плод с райского дерева (и тем самым были наделены стыдом и совестью) – человек беспрестанно испытывает всякого рода муки, в связи с раздельностью души и тела, и – что из этого следует – отсутствием гармонии:

Христианское разделение материи и духа, динамизма жизни и душевных ценностей, натурального обаяния и сверхъестественной милости, по своей сущности искалечило человеческую природу⁷.

Христианская культура (основывающаяся на иудео-греческой вере) придерживается убеждения, что разум доминирует над телом (материей). Как полагает Александр Лоуэн, создатель понятия биоэнергетики, когда разум отделяется от тела, духовность становится интеллектуальным явлением – верой, а не витальной, животворной силой, которая проявляется, если тело воспринимать с точки зре-

⁵ Этот факт только подчеркивает превосходство Достоевского как писателя, который сумел создать героев „живших своей жизнью”, „становящихся” на страницах романа, не подчиняющихся замысленной идеи.

⁶ A. Lowen, *Duchowość ciała. Jak uleczyć ciało i umysł*, przeł. S. Sikora, Warszawa 2006, с. 11.

⁷ Там же.

ния медицины (как биохимическую лабораторию). Тело, потерявшее духовность, отличается низким уровнем жизнеспособности и отсутствием обаяния (механические движения). Тело, которое обладает духовным началом, сильно обогащено эмоциями. Эти выводы находятся в сильнейшей корреляции с замыслом Достоевского, который наделил Мышкина богатым внутренним миром, где диапазон положительных чувств, которые он питает к людям, в несколько раз превышает возможность „простого смертного“. Естественно, Мышкин, как и все герои Достоевского, наделен богатой, амбивалентной натурой, однако то, что выделяет его среди других героев – это именно его добрая душа и готовность страдать для других, что впрочем, вредит ему самому.

Совсем другая трактовка вопросов этики и эстетики преобладает у Булатовича. Творческая манера писателя, считавшегося возобновителем послевоенной сербской литературы, зачастую сравнивается с магическим реализмом, что проявляется в деформации действительности, формальных экспериментах и невероятно-иронических элементах фабулы. Карнавализация у Булатовича, проявляется в его творчестве в образцово-показательной, но также подражательной форме⁸. Идея об „инверсии двойственных противопоставлений“, то есть переворачивание смысла бинарных оппозиций, наиболее выразительна при глубинном рассмотрении персонажа Ильи – самого богатого старца в деревне, которого все слушаются, уважают, к которому все относятся с почтением. В одной из ключевых сцен романа замечается стратегический „переворот“ – Илья занимает центральное место среди людей, и, вопреки собственному желанию, начинает выполнять функцию дурака, над которым все смеются, подшучивают. Натуралистический, местами даже нигилистический, способ реализации художественной действительности, кажется быть минус – приемом вполне осознанно применяемым Булатовичем. Эпатирование эстетикой безнравственности и уродства подчеркивает отсутствие моральных норм и правил, где этические соображения являются лишним продуктом цивилизованного мира.

Именно на фоне такого безнравственного, лишенного человеческого начала социума, возникает образ бедного, доброго сироты, в котором сохранились положительные качества. Благодаря применяемой здесь технике контраста, писатель эффектно подчеркивает необычную внутреннюю красоту, возникшую вследствие сравнительного анализа создаваемых героев. Основным орудием, которым пользуется сербский писатель, является обращение к человеческим чувствам.

⁸ По отношению к концепции Бахтина.

Поскольку в романе Булатовича явно можно заметить некоторого рода диссонанс в трактовке вопросов этики и эстетики, постольку в художественной реализации Достоевского наблюдается неразличимое единство этих категорий. Следовательно, не удивляет факт, что выявление духовной красоты героев, достигается путем внимательного анализа болезненного состояния каждого из персонажей.

Лев Николаевич многие годы страдает эпилепсией. Хотя в Швейцарии болезнь удалось умиротворить, то после возврата в Россию, припадки возобновляются, и князь многократно теряет сознание. Большинство приступов связано с яркими эмоциями: страхом, испугом, сильнейшим любопытством или неожиданной развязкой ситуации. Исследуя ход структурирования персонажа в перспективе научного видения американского психолога, можно прийти к выводу, что яркие вспышки эмоционального характера, становятся сильнейшими толчками вызывающими эпилептические припадки. Используемая здесь попытка проследить художественную артикуляцию для выявления потенциала произведения, позволяет заметить новую форму красоты главного героя.

Как можно предполагать, князь – как „положительно прекрасная личность“, которая никогда не сомневается в людях – уже в принципе не имеет возможности питать отрицательные чувства к любому человеческому существу. Однако, он „принимает в себя“ злую энергию, которой излучают другие люди, не допуская тем самым, чтобы она причиняла вред обществу. Мышкин – словно герой, совершает свой подвиг⁹, ограждая окружающих людей от отрицательных эмоций. Однако чувства, которые бушуют внутри князя, должны найти способ покинуть его тело – эпилептические припадки, которыми страдает Лев Николаевич, согласно теории биоэнергетики, выполняют своеобразную функцию – открывают своего рода „форточку“, через которую отрицательная энергия покидает тело князя, но не возвращается к людям, которые ее создали. Лев Николаевич в этом случае является своего рода „преобразователем“: поступающие в него отрицательные эмоции, он „перерабатывает“ таким образом, что когда они выходят из него „в мир“, никому не причиняют вреда. Однако, эта работа не без последствий – она наносит ущерб ему самому, так как чудо „терапевтического трансформирования“ сочетается с актом переживания, боли, страдания. В этом своеобразном трансцендентном акте проявляется „юрродственное“ пространство Льва Николаевича. Как известно, для юродивого характерен жест¹⁰. В данном художественном познании, наличие это-

⁹ В трактовке Нила Сорского.

¹⁰ А.М. Панченко, *Смех в Древней Руси – Смех как зрелище. Древнерусское юродство*, <http://www.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2343> (16.11.2011).

го факта приобретает особое значение. В своих работах Карл Густав Юнг подчеркивал, что согласно народным преданиям, „мана архихристианского короля” позволяла излечить эпилепсию жестом рук. Единственное, что в этом случае надо было сделать – это притронуться к больному¹¹. Из этого вытекает, что если человек обладал сверхъестественной силой („божественным началом”), болезнь можно было вылечить. В свете вышеупомянутого, страдание Мышкина обретает новый смысл – князь как юродивый, который в состоянии излечить свою болезнь, поддается ей, и таким образом приносит себя в жертву. Он позволяет эпилепсии медленно разрушать его тело, для того, чтобы спасти души, а в более глубоком смысле человечность, окружающих его людей. Это один из прекраснейших примеров проявления красоты души в истории человечества – жертвовать собой ради других.

Также болезнь героя *Красного петуха, летящего прямо в небо* выполняет значимую функцию в романе – раскрывает суть „красоты души” Мугарема. Следуя теории Лоуэна о том, что любое событие, любая болезнь оставляют свои следы в теле, можно прийти к выводу, что туберкулез, которым страдает сын Ильи, является главной причиной сгорбленного вида героя. Естественно, такая „форма” тела может являться полусредством предпринятым для того, чтобы облегчить атаки кашля, однако художественное познание произведения Миодрага Булатовича, позволяет предполагать, что тело героя можно воспринимать также как некий „изолятор” поглощающий все, что находится внутри. Герой стыдится проявить любые чувства, все скрывает внутри себя. Все пережитое – все страдания, всю отрицательную энергию, хранит внутри своего тела. Только благодаря чистой, невинной душе он остается хорошим человеком. Однако, все „накопленное” бушует внутри, хочет на волю. Сталкиваясь с непорочной, светлой духовностью Мугарема, отрицательная энергия, которую он поглощает из окружения не имеет никаких шансов, поэтому разрушает то, что осязаемо – тело. В сгорбленном виде главного героя можно усмотреть некий „полу эллипсис”. Он выглядит замкнутым сверху (ограниченным головой и плечами Мугарема), не позволяющим проникнуть злой, пагубной энергии в настоящий мир. Тем самым он препятствует распространению зла среди людей. Все аккумулируется внутри маленького пространства, которое создает тело героя. Следовательно, все неприятности, которые с ним случаются, остаются внутри его плоти. Возникшее пространство образует тело юродивого и Земля – центр Космоса, опора мира. В более широком восприятии, ее следует понимать как

¹¹ C.G. Jung, *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, przeł. J. Prokopiuk, Warszawa 1993, c. 96.

место, в котором все накапливается (подобно телу Мугарема). Мать – Земля, существует только в образе совокупности противоположностей, дополняющих друг друга. Ее геометрическое состояние можно интерпретировать как знаки круга и креста, которые следует понимать как объединение вертикали и горизонтали, мужского и женского начала в круге – Космосе, что впоследствии приводит к возникновению третьей силы – человеческой жизни. Земля является символом жизни, плодородия, объединяющим началом. Своей жизненной энергией она манит к себе Мугарема, хочет с ним соединиться. Пыль, которая поднимается на дороге, охватывает туберкулезника, поглощает его, как бы пытаясь втянуть его внутрь себя. Земля – законченное создание, совмещающее в себе все возможные противоположности мира. Тело Мугарема, как юродивого, шагающего осознанно избранным путем, указывает на сильную связь с почвой и, тем самым, с Богом. Герой, созданный Булатовичем – законченное целое, поэтому своим внешним видом он пытается примкнуть, к другому совершенству – к Земле.

Во время реализации попытки воссоединения с „совершенной” Землей, тело Мугарема постоянно осуществляет некий алгоритм движений, который по своим внешним признакам можно понимать как своего рода мандолу. Попытки интерпретации возникшего геометрического символа, как очень сложной структуры, наводят на некую аналогию в тибетской теологии, где данная фигура является отражением сложности мира. Типичная форма мандолы состоит из трех частей: внешнего круга, вписанного в него квадрата, в который в свою очередь вписан внутренний круг. Анализируя эту сложную геометрическую структуру, в ключе теории, согласно которой Мугарем (его жизнь и тело) тесно связаны с Землей и Космосом, можем прийти к следующим выводам: внешний круг возникшей мандолы охватывает все, что находится рядом с Мугаремом, ибо следуя теологии буддизма, символизирует он Вселенную; внутренний круг символизирует всю энергию, положительное начало, помещенное во плоти юродивого, так как в буддизме этот круг – измерение божеств, Бодхисаттв, Будд. В свою очередь квадрат между обоими кругами ориентирован на стороны света, то есть тело Мугарема поглощает всю отрицательную энергию, „выпуская, отправляя в мир”, только положительные чувства. Следуя этим выводам личность бедного батрака можно воспринимать как „положительно прекрасную”, как законченное целое, совершенство. Мугарем, по отношению к людям, выполняет служебную роль – на собственном примере показывает парадигму правильных поступков лишенных признаков расчётливости. Именно из-за этого, его связь с землей является так вза-

имообусловленной. Этот факт кажется тем более интересным, что указывает на способ возникновения мандолы – земля (песок) в этом процессе играет очень важную роль. Как правило, сам рисунок обычно делают в песке, но если это какая-либо другая материя, в таком случае мандола покрывается цветным порошком (песком) – значит, Земля в процессе ее возникновения всегда принимает активное участие.

Обобщая вышеприведенное, стоит подчеркнуть, что предшественник Лоуэна – Карл Густав Юнг, на работах которого создатель понятия биоэнергетики основывал некоторые свои выводы – идентифицировал мандолу как архетипический символ человеческого совершенства¹². В так разворачиваемом художественном контексте можно прийти к выводу, что Мугарем, который путем ассоциативной ассимиляции примыкает к Земле, также носит знамена совершенства, которое, как было уже отмечено раньше, являлось показательной чертой определяющей понятие красоты.

В заключение отметим, что настоящая статья является всего лишь попыткой подготовки такого метода восприятия проблемы, которая – как можно надеяться только в будущем – подвергнется более глубокому исследованию. Анализ данного художественного произведения дал возможность иного, как – бы дополняющего открытия на причину болезни героя, что впоследствии стало едва сигнализированной попыткой вникания в не артикулированные аспекты биоэнергетики, а также в некоторой степени психологии. Научный метод исследования литературного метаконтекста сквозь призму глубинного рассмотрения молекулы становится все более актуальной методологией. В данном понимании элемент художественного целого является инспирирующей силой, которая обуславливает возникновение новых структур, феноменов. Следовательно, возникшие ассоциативные поля создают возможность открыться на новое восприятие художественного произведения, то есть читать текст по-новому. Продолжая воспринимать произведение в феноменологическом ключе, можно прийти к выводу, что выбор данной методологии, которая поощряет к сетевому чтению, становится стимулом к выявлению новых смысловых связей, а также способствует выявлению нового литературного метаконтекста. Именно поэтому предпринятые в настоящей работе наблюдения, касающиеся сложного вопроса духовности тела, являются лишь только вступлением, подготовительной стадией к дальнейшим исследованиям *Идиота* Федора Михайловича Достоевского в этом ключе.

¹² Там же, с. 191.

Dorota Rzeszewska

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

SYJONIDY I ICH MIEJSCE WE WSPÓŁCZESNEJ ROSYJSKIEJ KULTURZE

Poznanie historii syjonid i zrozumienie istoty tego gatunku lirycznego nie jest możliwe bez przypomnienia sylwetki ich pierwszego twórcy, Jehudy Halewiego. Ten Żyd urodzony w XI wieku w muzułmańskiej wówczas Hiszpanii to postać nieprzeciętna, Leonardo swoich czasów. Wszechstronnie wykształcony, praktykujący lekarz, kupiec i finansista, a także teolog judaizmu i filozof zaczytujący się po arabsku w Platonie i Arystotelesie, piszący własne teologiczno-filozoficzne rozprawy był jednocześnie niezwykle utalentowanym i płodnym poetą (do dziś przetrwało ok. 800 jego utworów). Mistrzowski warsztat pisarski zawdzięczał doskonałej znajomości współczesnej sobie arabskiej nauki o literaturze i, rzecz jasna, hebrajskiej biblii¹. Z kolei doświadczenia życiowego dostarczyły mu historyczne wydarzenia, jakich był mimowolnym świadkiem². Zetknięcie się z biedą swoich współbraci rozsianych po Półwyspie Iberyjskim, której sam jako człowiek zamożny nie doświadczał, pogłębiającą w nich pamięć wygnania i tęsknoty za Ziemią Świętą, przywiodło Halewiemu na myśl porównanie do Psalmu 137(136).

Dziś ta pieśń Dawida funkcjonuje w świadomości masowej m.in. dzięki wykonaniu zespołu Bony M (*By the rivers of Babylon*), ale Halewi, rzecz jasna, nie mógł znać tego wykonania. Zbiorowym podmiotem lirycznym psalmu są Żydzi wysiedleni z Judei do Babilonii po zburzeniu Pierwszej Świątyni. Płacząc na obcej ziemi, wspominają oni swą utraconą ojczyznę („Nad rzekami Babilonu – tam myśmy siedzieli i płakali, kiedyśmy wspominali Syjon”³). Judejscy muzykanci i śpiewacy cieszyli

¹ М. Гельман, *Звезда своей эпохи*, „Мигдаль Times” 2008, № 92, <http://www.migdal.ru/times/92/16466/> (20.10.2011).

² Jehuda Halewi urodził się w 1075 r. w Toledo, u schyłku złotego wieku islamu, kiedy jeszcze muzułmanie, żydzi i chrześcijanie żyli w Hiszpanii w zgodzie. Pod koniec XI w. Hiszpanię zdobyli fanatyczni Berberyści. Początkowo poeta uciekł do spokojniejszej chrześcijańskiej Katalonii, następnie podróżował po półwyspie. Zob.: М. Гельман, *Звезда своей эпохи* ..., op. cit.

³ Syjon był początkowo nazwą jednego z dwóch wzgórz jerozolimskich, na którym stała twierdza zdobyta przez Dawida. Salomon w obręb miasta włączył drugie wzgórze, na którym wybudował Świątynię i pałac. Od tego czasu z nazwą Syjon zaczęto utożsamiać całą Jerozolimę, następnie Judeę, potem Palestynę. Dla Żydów rozsianych po świecie po zburzeniu Świątyni Syjon stał się symbolem Ziemi Obiecanej. Tłumaczenie *Psalmu 137 z Biblii Tysiąclecia*.

się sławą wybitnych, Babilończycy proszą ich zatem o zaśpiewanie pieśni. Żydzi odmawiają ciemieżycielom („Na topolach tamtej krainy zawiesiliśmy nasze harfy. Bo tam żądali od nas pieśni ci, którzy nas uprowadzili, pieśni radości ci, którzy nas uciskali: Zaśpiewajcie nam jakąś z pieśni syjońskich!”), ale, co może ważniejsze, nie chcą i nie mogą na obcej ziemi śpiewać pieśni przeznaczonych do wykonywania w Świątyni („Jakże możemy śpiewać pieśń Pańską w obcej krainie?”)⁴. Do kraju wygnania zabrali pamięć o Jerozolimie („Jeruzalem, jeśli zapomnę o tobie, niech uschnie moja prawica! Niech język mi przyschnie do podniebienia, jeśli nie będę pamiętał o tobie, jeśli nie postawię Jeruzalem ponad największą moją radość”).

Jehuda nie był w Jerozolimie, podobnie jak zapewne jego rodzina, sąsiedzi, wszyscy Żydzi, których spotykał. A jednak sytuacja wygnania i tęsknota za duchową ojczyzną wydały mu się analogiczne. Upust swoim odczuciom dał w cyklu wierszy *Szirei Cion* (hebr. *Pieśni Syjonu*). Najślynniejszy z nich⁵ w rosyjskim tłumaczeniu zaczyna się słowami:

Сион, неужто ты не согласишь о судьбах узников твоих...⁶.

Halewi odwrócił w nim jednak sytuację. To nie Babilończycy prosili w nim Żydów o pieśni, a Żydzi prosili Syjon o zainteresowanie ich losem w obcej ziemi. Halewi zmienił też hebrajskie słowo oznaczające „ci, którzy nas uprowadzili (uwięzili)” na „więźniowie”, co nadało mu znaczenia niewoli duchowej, miłosnej. Metaforę „więzień miłości” zaczerpnął poeta z hebrajskiej liryki miłosnej, w której stosowana była powszechnie, i uczynił Żydów „więźniami Syjonu” spętanymi okowami miłości⁷. Przenośnia Halewiego jest tu o tyle uzasadniona, że słowa Syjon, miasto i Jerozolima po hebrajsku są rodzaju żeńskiego⁸.

Elegia Jehudy Halewiego dała początek nowemu gatunkowi liryki nazwanemu od tytułu cyklu *Pieśni Syjonu* – syjonidą. Stała się także jego wzorcem gatunkowym. Wymienić można następujące podstawowe jej cechy: Syjonida jest pisana zawsze daleko od Syjonu, wspomina Żydów jako zbiorowość, opisuje Ziemię Świętą jako należącą do Boga przy po-

⁴ В. Вакульчик, *Жанр сиониды в лирике Йегуды га-Леви („Узники Сиона”)*, [w:] *Сборник тезисов 63-й научно-практической конференции аспирантов, магистрантов и студентов*, под ред. А.В. Шарапо, Минск 2006, s. 98.

⁵ Do dziś jest odczytywany co roku w synagogach w święto Tisza beAw (upamiętniające zburzenie Świątyni).

⁶ И. Галеви, *Стремление к Сиону*, <http://callofzion.ru/pages.php?id=529> (01.07.2011).

⁷ З. Копельман, *Сионида – паломничество души (к динамике жанра)*, „Вестник еврейского университета” 2001, № 6(24), s. 131.

⁸ W Biblii często spotykane jest określenie miasta-matki i miasta-oblubienicy. Żona pojawia się dopiero w *Nowym Testamencie*. Zob.: И.Г. Франк-Каменецкий, *Колесница Иеговы. Труды по библейской мифологии*, Москва 2004, s. 224–225.

mocy metafor zaczerpniętych z Biblii, w szczególności z Pieśni nad Pieśniami, z innych środków stylistycznych pojawiają się w niej często hiperbolizacje i przeciwstawienia, podmiot liryczny marzy o skrzydłach i lataniu, by móc polecieć do Ziemi Świętej. Ale najważniejsza jest dla syjonidy opozycja: poeta (mężczyzna) – ojczyzna (kobieta). Kończy się klasyczna syjonida zawsze przejściem od marzeń do realnej sytuacji podmiotu lirycznego⁹.

Od czasów Jehudy Halewego minęły wieki. Dziewiętnastowieczni ojcowie literatury rosyjsko-żydowskiej zdecydowali się tworzyć pierwsze żydowskie utwory po rosyjsku, podejmując świadomą decyzję wejścia poprzez język do kultury wschodniosłowiańskiej. Była to bodaj najmocniej w historii determinowana sytuacją polityczną synteza literatury żydowskiej z nieżydowską. Nie dziwi zatem fakt, że na przełomie wieków równoległe z rozwojem najsilniejszego w Europie rosyjskiego syjonizmu rozkwitły w literaturze rosyjsko-żydowskiej syjonidy. Palestyna była wtedy dla poetów nie tylko krajem, do którego chcieli emigrować, ale symbolem tej doskonałości, do której dąży dusza. Pieśni Syjonu pisał Lejb Jaffe, Saul Czernichowski, Korniej Czukowski, Siemion Frug i wielu innych. Pisał także Samuel Marszak – znany radziecki twórca literatury dziecięcej, któremu fakt wydania w młodości tomiku wierszy *Сиониды* przyszło ukrywać przez całe życie.

Kiedy duchowy syjonizm ustąpił miejsca syjonizmowi praktycznemu, czyli kiedy Żydzi, w tym Żydzi rosyjscy, zaczęli zasiedlać Palestynę, gatunek chwilowo się wyczerpał. Po pierwsze, nie było już potrzeby tęsknić za daleką Ziemią Świętą, bo prędzej czy później syjoniści wyjeżdżali do Palestyny, a po drugie charakterystyczna dla syjonidy stylistyka sentymentalna została wyparta przez inne estetyki¹⁰. W tym czasie wyrażenie „узники Сиона” nabrało innego, nieliterackiego znaczenia – nazywano tak uciskanych przez władze żydowskich osadników w czasie brytyjskiego mandatu nad Palestyną¹¹.

Wyrażenie „узники Сиона” ma i trzecie znaczenie. Są to Żydzi, którzy w Związku Radzieckim z jednej strony byli prześladowani za pochodzenie, z drugiej nie mogli wyjechać z kraju, gdzie ich „nikt nie trzyma”¹². W latach trzydziestych i pięćdziesiątych przeżywali okresy wzmożonych represji i aresztowań o jawnie antysemickim charakterze¹³.

⁹ З. Копельман, *Сионида...*, op. cit., s. 132–134. Cechy gatunkowe syjonidy podano w uproszczeniu w stosunku do klasyfikacji podanej przez Zoję Kopelman.

¹⁰ Ibidem, s. 140.

¹¹ *Краткая еврейская энциклопедия*, под ред. И. Орена, М. Занда, Н. Прата, А. Авнера, Иерусалим 1976–2005, kol. 1168–1169.

¹² Zob.: В. Лихт, *Узники Сиона*, http://webprogulki.com/sion_23_09_04.html (31.10.2011).

¹³ Zob.: А. Цинкер, *Сталинский режим и узники Сиона*, „Самиздат” 2001, http://zhurnal.lib.ru/a/aleksandr_c/uz1.shtml (20.10.2011).

Cie żko jest znaleźć syjonidy z tego okresu, chociaż zdarzało się je prze-
myci ć w druku. Niektóre z wierszy Osipa Mandelsztama, szczególnie
wczesnych, które współcześnie badacze odczytują przez pryzmat religii
i tradycji żydowskiej, wcześniej niejasne i niezrozumiałe, okazują się być
poszukiwaniami żydowskiej tożsamości, a zdarzają się wśród nich i sy-
jonidy¹⁴. W latach pięćdziesiątych po odwilży postalinowskiej Dawi-
dowi Markiszowi, bratu słynniejszego dziś Szymona, udało się nawet
wydrukować jedną syjonidę w oficjalnym czasopiśmie, jednak resztę
– cały cykl *Сиониды* wydał w samizdacie¹⁵.

Okazuje się, że dziś nadal jest miejsce dla pieśni Syjonu. Rosyjski
Internet żyje mniej lub bardziej wpisującymi się w ramy gatunku syjoni-
dami – od klasycznych po nowoczesne, od religijnych po bluźniercze.
Dla jednych młodych współczesnych poetów natchnieniem jest tęsknota
za Ziemią Świętą spowodowana trudnościami w zrobieniu aliji czyli
w otrzymaniu izraelskiego obywatelstwa i zamieszkaniu w Erec-Israel,
dla innych (niekoniecznie Żydów) liryka Jehudy Halewiego stanowi
tylko punkt wyjścia, inspirację dla własnych twórczych eksperymentów.

Niebezpieczeństwo pójścia tym tropem, wyjścia za daleko poza ściśle
ramy gatunku i zwiększenia pojemności pojęcia syjonidy dostrzegł Oleg
Dart, formułując pewien analityczno-literacki żart, dotyczący wiersza
Aleksandra Puszkina o Adamie Mickiewiczu:

Я знаю одну отличную сиониду. Там так: „Он между нами жил // Среди пле-
ни ему чужого... Он посещал беседы наши... Он говорил о временах грядущих, // Когда
народы, распри позабыв, // В великую семью соединятся... Он // Ушел на запад... Но
теперь // Наш мирный гость нам стал врагом...” и пр. (выделено мной – О.Д.).
Возможная интерпретация. „Он” – еврейский народ в рассеянии, в душе мирный.
Но и участвуя в чужой культуре (см. в стихотворении: „делились... мечтами”), „он”
не оставлял надежду на восстановление храма („грядущие времена”). „Народы,
позабывшие распри” – колена израильские, которые „соединятся”. Почему ушел
на запад? Обычный путь переселенцев – через Австрию... Дальше над текстом и ду-
мать боюсь¹⁶.

Chociaż więc w stricte literaturoznawczym ujęciu nasuwają się wąt-
pliwości co do przystawalności badanego materiału do wzorca gatu-
nkowego, to jednak po dodaniu perspektywy kulturowej prześledzenie
kierunku ewolucji syjonid wydaje się być mimo wszystko interesujące.
Już samo odnotowanie istnienia w czasach współczesnych zjawiska pieś-

¹⁴ С. Чарный, *Осип Мандельштам: мускусы иудейства*, http://www.gesharim.org/reviews/?reviews_id=22 (20.10.2011).

¹⁵ И. Толстой, *Маркиш, сын Маркиша*, <http://www.svobodanews.ru/content/transcript/24200059.html> (31.10.2011).

¹⁶ О. Дарт, *Ночь иудейская*, http://old.russ.ru/krug/kniga/20021225_dark.html (31.10.2011).

ni nawiązujących do jedenastowiecznej tradycji, będącego wyrazem tęsknoty za wolnym, demokratycznym krajem, do którego nic nie stoi na przeszkodzie jechać, warte jest odnotowania.

I tak na przykład na izraelskim forum internetowym znaleźć można cykl wierszy *Сиониды*, którego autor wyznaje:

Решил я!
Жизни всей!
Я посвещаю – смысл времени,
[...]
Тебе моя Любовь!
[...]
Тебе Страна! Тебе! Где, хлеб и кров!
Я посвещаю – Сиониды!.. (zapis oryginalny)¹⁷.

I dalej poeta zamieszcza trzy kolejne wiersze zatytułowane *Сиониды*, które są interesującymi wierszami o ojczyźnie, ale nie syjonidami. Zasługuje jednak na uwagę ostatni utwór z tego cyklu:

Я ищу Женщину –
Красивую, как Иерусалим,
С сладкой слезой, на ресницах равнин,
С белой шеей – по камушкам спин,
[...]
Ту –, которую я люблю,
Ту –, с которой вернемся в Страну...¹⁸.

Można w nim odnaleźć pewne cechy syjonidy: porównanie Jerozolimy do kobiety, piękne metafory i tęsknota podmiotu lirycznego do Kraju, który jest daleko. Określenie „вернемся” – wrócimy może mieć tutaj znaczenie przenośne, powrotu do kraju ojców.

W podobnej sytuacji jest być może podmiot liryczny utworu Mariny Kniazewy *Признание в любви*. Adresatem wyznania miłosnego jest tu *ir Dawid* – miasto Dawida czyli Jerozolima. Autorka pisze:

я сгораю от этой разлуки,
как трава – от разлуки с землей¹⁹.

Nie wiadomo jednak, co oznacza tutaj dla podmiotu lirycznego „разлука”. Czy rozłąka owa jest chwilowa i fizyczna, czy wieczna, duchowa.

Z kolei w wierszu Zinaidy Priadko podmiot liryczny opisuje finał podróży do Izraela, moment zbliżania się do Jerozolimy. Nie można nie

¹⁷ Израильский форум, *Сионида* № 1-5766, <http://forum.israelinfo.ru/viewtopic.php?t=20714> (01.07.2011).

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ М. Князева, *Признание в любви*, <http://third.forum9.biz/t144-topic> (01.07.2011).

wspomnieć w tym miejscu Jehudy Halewiego, który – jak głosi legenda – zmarł z syjonidą na ustach zadżgany przez saracena u bram Jerozolimy²⁰. Ja liryczne wiersza Priadko pozostaje wciąż poza obszarem opiewanego w wierszu Syjonu, choć dystans jest już niewielki:

Вот эти холмы крутые
Во сне уже видела я²¹.

Mamy zatem motyw snu, marzeń.

И вижу как радугу в небе
Раскинул святой Отец:
„Завет Мой – с тобой! Дочь родная
Вернулась ко Мне, наконец!”²².

Jest więc i motyw Ziemi Świętej jako należącej do Boga. W końcu następuje wyznanie:

„Теперь я твоя!”²³.

Należy jednak zwrócić uwagę, że zarówno czyniąca wyznania, jak i ich adresatka są kobietami, bowiem „ziemia”, do której się zwraca podmiot liryczny, jest rodzaju żeńskiego w obu interesujących nas językach. W dzisiejszych czasach nie ma w tym niczego nadzwyczajnego, ale nie jesteśmy pewni, czy gatunek jest tak obszerny, by i taki porządek pomieścić.

Problem czystości gatunkowej występuje także w wierszu Michaiła Polskiego:

Я не знал, что жена мне Святая Земля,
И женился ещё на другой.
Та земля родила мне детей. У меня
Дети связаны с тою землёй.

А Святая моя безутешна Жена:
Бросил, предал, нарушил Завет...
И с безмолвным укором глядит на меня
И пред ней оправдания нет²⁴.

Swój kłopot rozwiązuje pomiot liryczny „oddając” swą niedoszłą świętą żonę kolejno synowi i wnukom, a my pozostajemy z podejrzeniem, że utwór nie jest syjonidą, pisany jest bowiem z perspektywy Syjonu, a nie oddalenia.

²⁰ М. Гельман, *Звезда своей эпохи ...*, op. cit.

²¹ З. Приадко, *На корабле Фарсисском*, „Зов Сиона” 2008, № 48, s. 15.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ М. Польский, *Жена*, <http://jerusalem-temple-today.com/perev/UZG/kamenev/polsky.now.html> (01.07.2011).

Można jednak znaleźć i takie perełki, jak utwór *Иерушалаим* Beniamina Gitlica, idealnie wpisujący się w gatunek.

Мне бы только пылинку Твоей земли
Мне бы только былинку, что там росла,
Просветленный взор мой увидит вдали
Твоих холмов купола!

Стать росинкой на камне Твоей стены,
Отразить Твое небо в начале дня,
Пропитаться дыханием Твоей страны,
Что влечет и манит меня.

Я лишь малый листочек в Твоём лесу,
Но веками в еврейской крови моей
Драгоценнейший клад наследства несу
От библейских до наших дней.

Верю я, будет радость в сердцах людей,
Будет мир меж народами всех земель.
И услышится Голос: „Я вернулся к тебе.
Шма, Исраэль”²⁵! ”²⁶.

Wiersz pisany w konwencji erotyku od pierwszych wersów zdradza, że obiektem uczuć wyrażanych przez podmiot liryczny jest nie kobieta, a Jerozolima. Podmiot liryczny wiersza wyraża przynależność do narodu żydowskiego i czuje związek z jego wielowiekową historią. A będąc częścią narodu razem z miastem, które go przywołuje i przyciąga, należy do Boga. Skłaniający do refleksji jest jednak jeden wers – niepasujący do wiersza miłosnego, ze sloganem rodem nie ze Starego Testamentu, a raczej z niedawno minionej epoki, wtrąconym, wydawałoby się, nieco bez związku, a zrozumiałym dopiero w kontekście współczesnej historii Izraela. Wyrażona w nim wiara, iż „będzie pokój pomiędzy narodami świata” jest owym znakiem czasów odcisniętym na syjonidzie.

²⁵ Шма Исраэль! (hebr. *szma Israel, Adonaj Elohejnu, Adonaj echad*, Słuchaj Izraelu, Pan [jest] naszym Bogiem, Pan [jest] jeden). Najważniejsza modlitwa judaizmu, Wyznanie wiary.

²⁶ В. Гитлиц, *Иерушалаим*, <http://tikvaisrael.com/poetry.html> (01.07.2011).

Ilya Shpuntou

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

ВЫБРАННЫЕ АСПЕКТЫ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА НАЗВАНИЙ КАРТОЧНЫХ ИГР РУССКОГО ЯЗЫКА

Карточные игры (к.и.) всегда вызывали много дискуссий и споров. Для некоторых они были вымыслом дьявола, а для других стали целью жизни. К.и. давали возможность проиграть или выиграть целые состояния. И не важно даже, зависит ли наш выигрыш от удачи или от нашего мастерства, важны эмоции и надежды, которые появляются в момент игры. К.и. создали свой лексический мир, в котором существуют тысячи терминов, понятных только профессиональным игрокам и свойственных только карточным играм. Поэтому названия к.и. имеют особый характер.

В данной работе мы проанализировали этимологию названий карточных игр (н.к.и.) для того, чтобы узнать, какое было влияние иностранных языков на н.к.и. Далее мы рассмотрели изменения в н.к.и. на протяжении веков, и в конце нашей работы мы обратили внимание на связь между семантическим названием игры и ее формальными правилами.

Для данной работы мы собрали перечень н.к.и. состоящий из 318 единиц, а статистический метод был главным для нашей работы.

Большинство историков¹ считает, что карты в России появились в XVII веке, проникнув, вероятно, через Польшу или Украину из Германии. По словам А.С. Афанасьева (Чужбинского) уже в начале XVIII века существовали такие игры, как **трилистик, дурачки, свои козыри-мельник, короли, фофан, юрдон, марьяж, пикет, экарте, тентере, каламбриест, дружбарт, вист, бостон, гальбик, ландскнехт, банк, стос, квинтичь, мушка, кончинка, цхра, безик, ломбер, палки, преферанс, ералаш, рамс, стуколка, макао**².

Мы проверили этимологию этих названий, главным образом используя этимологический словарь Фасмера, а также ряд современных двуязычных переводных словарей³. Таким образом, при подсче-

¹ В.Д. Казьмин, *Лучшие карточные игры*, Ростов-на-Дону 2006, с. 11.

² В.В. Виноградов, *Муху зашибить, муху задавить, муху раздавить, муху убить, с мухой, под мухой*, [в:] его же, *Русская речь*, Москва 1968, с. 86.

³ Если слово указывало на иностранное произношение напр. **рокэуэй, хазенпфеффер**, мы старались найти н.к.и. в оригинальном языке для того чтобы узнать его этимологию.

тах мы учитывали язык, который непосредственно влиял на н.к.и., а не язык, в котором слово появилось впервые.

Полученные результаты мы поместили в диаграмме 1. Согласно полученным данным, больше всего (10) французских названий, что дает 33% целой группы (напр. **пикет, экарте**). Этимологически русские названия – на втором месте (6), и они составляют 20% (напр. **палки, дурачки**). Немецких названий – 5, и это 17% группы (напр. **гальбик, дружбарт**). Итальянских и португальских н.к.и – по 3% (напр. **банк** и **макао**). Для 7 названий этимологию нам не удалось найти, что дает 23% (напр. **цхра, юрдон**).

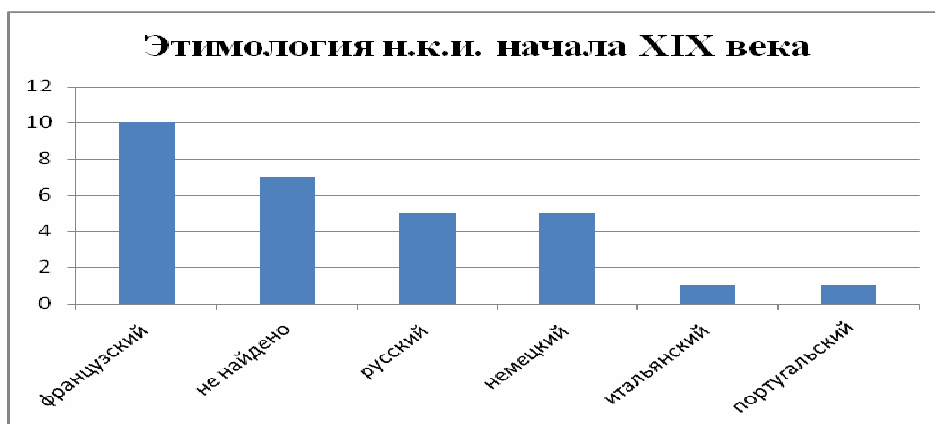

Диаграмма 1. Этимология н.к.и. начала XIX века

Такой же этимологический анализ мы провели со всеми собранными нами н.к.и., состоящими из одного слова (234). Результаты нашего анализа мы поместили в диаграмму 2. Мы видим, что этимологически русских слов – 97, что составляет 41% целой группы (напр. **бочки, блин**). Названий, для которых мы не нашли этимологию, 37 слов. Это 16% общей группы. Далее 32 н.к.и., на которые имел влияние французский язык, они составляют около 13,5% (напр. **реверси, альянс**). 30 названий английского происхождения – 13% (напр. **анандис, футбол**). 15 названий, на которые повлиял немецкий язык, составляют 6% (напр. **хоггенхаймер, скат**). 6 названий, на которые влиял латинский язык, составляют 2,5% (напр. **леопард, абракадабра**). На 4 названия влиял итальянский язык они составляют 2% (напр. **банк, соло**). На 2 названия повлияли испанский и португальский языки и они составили по 1% (напр. **канаста, макао**). На 1 название повлияли: польский, греческий и датский языки и они составили по 0,5% (напр. **полицейский, элевзис, снип-снап-снуре**).

логию. Итак, для данных примеров мы нашли их первоначальные названия: *rockaway* и *hasenpfeffer*.

Диаграмма 2. Этимология современных н.к.и.

Сравнивая полученные данные, мы видим, что в начале XIX века не было ни одного английского названия, но преобладали французские и немецкие н.к.и. Связано это с тем, что большинство слов из французского и немецкого языков было заимствовано в периоде с XVIII по XIX век, а с английского с XX до начала XXI века. Следует обратить внимание на то, что русские н.к.и. впоследствии стали доминировать. Это непосредственно связано с доступностью карт, которые стали самым популярным развлечением в простонародье, а позднее и пролетариате. В дальнейшем этот факт имел большое влияние на н.к.и., так как при создании н.к.и. использовались слова, характерные для народно-разговорного стиля (напр. **бздун, дурак, пьяница, простак, жопа**), названия зверей (напр. **бабочка, белка, козёл, курица, осёл, петух**), а также имена числительные (напр. **одиннадцать, тринадцать, сто, тысяча**).

На появление н.к.и. непосредственное влияние имели не только этимологические, словообразовательные, фонетические и другие факторы, но и формальные правила данной игры, поэтому мы проанализировали связь между семантической природой названия игры и ее правилами. Для этого мы создали классификацию из 7 групп.

Первой является группа, в которой находятся н.к.и., обозначающие понятия, использованные в правилах этой игры. Ярким примером этой группы является игра **ази**, в правилах которой присутствует термин, имеющий аналогичное название, обозначающее ситуацию, в которой ни один из игроков не имеет права принимать более одной так называемой „взятки“⁴.

⁴ Взятка – это ход каждого из игроков в одном круге. Игрок с самой старшей картой (либо имеющий самый старший козырь) считается обладателем взятки.

В состав второй группы входят названия, указывающие на цель игры. Например, целью игры **двадцать четыре** является набрать менее 24 очков.

Третья группа включает в себя игры, названия которых указывают на их общие правила. Это прежде всего игра **большая тройка**, в которой 3 определенные карты считаются самыми старшими картами в игре.

К четвертой группе мы отнесли н.к.и., которые одновременно являются речевыми формулами. Примером такой к.и. является **абракадабра**, где игрок после того, как наберет заявленное количество взяток, должен произнести формулу – „абракадабра“. В противном случае действие игрока не засчитывается (ему не будут засчитаны очки).

В пятой группе нашлись н.к.и., которые каким-либо образом охарактеризовывают игру. Ярким примером является **бридж**, который в переводе с английского языка означает мост, что является метафорой соглашения между партнерами в определенных параметрах и стратегии игры.

В шестой группе присутствуют н.к.и., использующиеся для высмеивания проигравшего. Одной из таких игр является **бздун**, где игрока, занявшего последнее место, называют „бздуном“ или „бздуньей“, в зависимости от пола игрока. Н.к.и. в этом случае также является своего рода речевой формулой, являющейся обязательным элементом игры.

В седьмой группе – названия, которые семантически не связаны с игрой, напр. **курица**. Н.к.и. в данном случае – это случайное название, вошедшее в традицию употребления.

Диаграмма 3. Семантическая связь между н.к.и. и ее правилами

Согласно данным диаграммы 3, доминирующей группой (34%) являются н.к.и., которые не связаны с игрой, ее функциями или па-

раметрами. Остальные шесть н.к.и., в которых подтверждается связь с игрой, составляют 66% н.к.и. В связи с этим, можно сделать вывод, что для образования н.к.и. чаще всего выбираются слова, которые в тот или иной способ охарактеризовывают ее.

Вторую по количеству группу составляют н.к.и., которые определяют характер данной игры. Они составляют 21% (напр. **вслепую, карточная лотерея, копилка**).

Следующей по количеству группой являются н.к.и., обозначающие понятия в данной игре (18%). Такая многочисленность объясняется тем, что во многих играх выступают особые термины, свойственные только для одной конкретной игры, что является сильным фактором для образования названия (напр. **ази, пок, рамс**).

Названий игр, указывающих на ее правила, мы насчитали 9% (напр. **большая тройка, козырная семь, пики**).

На цель игры указывает 6% игр, при этом стоит отметить, что 13 из 16 имен числительных причислено именно к этой группе (напр. **два, тринадцать**).

Следующую группу составляет 5% всех названий. Это н.к.и., которые надо произнести во время партии. Среди них можно выделить звукоподражания (**бип-бип, бум**), магические формулы (напр. **абракадабра, снип-снэп-снуре**).

В самую малую группу, составляющую 4%, входят н.к.и., которыми после игры называют игрока, чаще всего проигравшего (напр. **бздун, говно, разгильдяй**). Формально эти названия просторечны. Среди этой подгруппы только н.к.и. **богач** не имеет негативной окраски, так как, богачом называют игрока, который выиграл, а не проиграл.

Подводя итоги, мы хотим еще раз обратить внимание на два важных вывода. Во-первых, среди н.к.и. много иностранных слов, которые перешли в русский язык, главным образом, из французского, немецкого и английского языков во время их наиболее сильного влияния на русский язык, а в настоящее время появляется все больше русских н.к.и. Во-вторых, важным выводом является факт, что на появление и функционирование н.к.и. влияет не только языковые, но и экстралингвистические факторы, такие, как например, правила данной игры.

Nadzieja Smagina

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

FUTUROLOGICZNA WIZJA ŚWIATA W POWIEŚCI TATIANY TOŁSTOJ *KYS*

„Encyklopedia życia rosyjskiego” – właśnie tak krytycy nazwali powieść Tatiany Tołstoj *Kys*¹. Dzieło odznacza się zarówno nowatorstwem gatunkowym, jak i unikalnością formotwórczych komponentów, co przyciąga uwagę wielu krytyków i literaturoznawców. Ich opinie są niejednoznaczne i różnią się przede wszystkim co do gatunku powieści. Zdecydowana większość mówi o czymś w rodzaju antyutopii², inni uważają, że nie antyutopię pisze Tołstoj, a parodię na nią³, ponieważ łączy antyutopię „intelektualną” z rosyjskim folklorem i bajką, literaturę masową z elitarną, wykwinną prozą, przypieczętowując tę gorzką parodię rozczarowaniem z powodu globalnego upadku kultury i duchowości. Pojawia się nawet określenie retro antyutopii. Autor tej koncepcji nawiązuje do post czarnobylskich lat (Tołstoj zaczyna pisać powieść w 1986 roku), kiedy groźba katastrofy atomowej zawisła nad całym Związkiem Radzieckim⁴. Porównując prozę Tołstoj do dzieł Borysa Akunina i Wiktora Pielewina oraz podkreślając jej oryginalny język i humor, krytycy dostrzegają wpływ dwóch gatunków: antyutopii i satyry⁵. Połączenie to wydaje się być logiczne również z innego powodu – chociaż Tołstoj nie przestała pisać w duchu postmodernistycznym, to jednak w *Kysiu* postmodernizm stał się przedmiotem opisanego, autorka dokonała satyrycznej rekonstrukcji postmodernistycznej Rosji⁶.

Oryginalnie brzmiący tytuł powieści, kojarzący się krytykom ze słowem *brys, kis, kysz* itd., ma wskazywać na Rosję i Rosjan. Tołstoj wymyśliła

¹ T. Tołstoj, *Kys*, tłum. J. Czech, Kraków 2004. Wszystkie cytaty z powieści będą pochodziły z tego wydania; w tekście oznaczone będą w nawiasie w formie inicjału tytułu z zaznaczeniem numeru strony.

² Л. Рубинштейн, *Своеволие и его последствия*, „Итоги” 2010, № 44, <http://www.itogi.ru/archive/2000/44/115903.html> (10.10.2011).

³ Н. Иванова, *И птицу Паулин изрубить на котлеты*, „Знамя” 2001, № 3, http://novosti.online.ru/magazine/znamia/n3-01/rec_tolst.htm (10.10.2011).

⁴ Б. Кузьминский, *Рецензия на „Кыс” Татьяны Толстой*, <http://www.guelman.ru/slava/kis/kuzm.htm> (10.10.2011).

⁵ Л. Данилкин, *Рецензия на „Кыс” Татьяны Толстой*, <http://www.guelman.ru/slava/kis/danilkin.htm> (10.10.2011).

⁶ Б. Парамонов, *Русская история наконец оправдала себя в литературе*, „Время” 2000, <http://www.guelman.ru/slava/kis/paramonov.htm> (12.11.2011).

dla swego kraju faunę i florę, geografę (umieściła akcję na terenie byłej Moskwy), historię, charakter i obyczaje, tworząc świat – Kyś-Ruś. Teza ta prowadzi do wniosku, jakoby *Kyś* był ostatecznym zdemaskowaniem rosyjskiego logocentryzmu oraz ogólnonarodowego istnienia nie w historii, lecz w micie⁷. Jednak życie w „zaklętym kręgu” (русском бреду⁸), gdzie przyszłość jest nierozzerwalnie związana z teraźniejszością i przeszłością, okazuje się w istocie historią degradacji społeczeństwa w skali globalnej w wymiarze moralnym, intelektualnym, duchowym. W rzeczywistości na całym świecie życie przewartościowywało się niejednokrotnie, a rezultaty są te same – wciąż pozostajemy w cywilizacyjnym błędnym kole⁹. Wybuch jest zatem metaforą kataklizmu. Zrywa z powierzchni ziemi warstwę kultury, tym samym burząc ściany całej cywilizacji. Wybuch może być zarówno atomowy, jak i socjalny (na przykład rewolucja)¹⁰.

Dla dokładnego zrozumienia prognostycznego charakteru powieści *Kyś*, niezbędne jest skonkretyzowanie pojęcia futurologii. Najważniejszą i najpopularniejszą, choć bardzo prostą metodą badania przyszłości jest przede wszystkim analiza współczesnych i przeszłych zjawisk, na podstawie obserwacji społeczeństwa¹¹. Futurologowie przyjmują założenie, że przyszłość istnieje w takim zakresie, w jakim jest zdeterminowana przez łańcuchy przyczynowo-skutkowe, które sięgają już naszej teraźniejszości¹². Na przełomie XX i XXI wieku, kiedy rewolucja informacyjna spowodowała zasadniczą zmianę sposobu widzenia świata (przejście od postrzegania świata jako wielkiego zegara, znamiennej dla epoki przemysłowej, do widzenia świata jako wielkiego systemu chaotycznego, w którym wszystko może się zdarzyć), niezbędne jest podstawowe rozróżnienie pomiędzy przewidywaniem a konstruowaniem przyszłości. Obie te czynności należą do prac prognostycznych, ale różnią się zasadniczo: konstruowanie odpowiada na pytanie „co mogłoby się zdarzyć”, przewidywanie – „co prawdopodobnie się zdarzy”¹³.

Futurologowie podkreślają, że prognozowanie przyszłości jest naturalną czynnością człowieka, który konstruował przyszłość w oparciu

⁷ Tamże.

⁸ А. Немзер, *Азбука как азбука – Татьяна Толстая надеется обучить грамоте всех буратинов*, <http://www.ruthenia.ru/nemzer/kys.html> (20.10.2011).

⁹ Н. Иванова, *И птицу Паулин...*, op. cit.

¹⁰ Н. Елисеев, *Рецензия на „Кысь” Татьяны Толстой*, „Новая русская книга” 2000, № 6, <http://www.guelman.ru/slava/nrk/nrk6/11.html> (14.11.2011).

¹¹ K. Paul, *U progu XXI wieku*, tłum P. Konczewski, Warszawa 1994, s. 16.

¹² J. Łukaszewicz, *Z zagadnień logiki i filozofii. Pisma wybrane*, Warszawa 1961, s. 5.

¹³ A.P. Wierzbicki, Y. Nakamori, *Creative Space: Models of Creative Processes for the Knowledge Civilization Age*, Berlin-Heidelberg 2006, s. 7.

o mniej lub bardziej trafne przewidywania w całej historii cywilizacji, poczynając od konstrukcji młota czy koła. Twierdzenia, że nie można, zatem nie należy przewidywać przyszłości, mają więc charakter ahisteryczny i są wyrazem określonej ideologii wypaczonej poprzez doświadczenia historyczne człowieka¹⁴.

Futurologiczna wizja świata w powieści *Kyś* przyjmuje formę mitu autorskiego Tatiany Tolstoj. Każdy mit – jako wytwór określonej fazy rozwoju świadomości człowieka, starającego się w sposób artystyczny wyjaśnić procesy, rządzące światem – opowiada o ważnych i często zagadkowych zjawiskach dla rozwijającej się świadomości ludzkiej. Charakteryzuje się nieświadomością procesów poznania, dlatego też nosi cechy kolektywnej twórczości ludowej. Istnieje kilkadziesiąt definicji pojęcia mit, w tym mitu autorskiego, który jest najbardziej ugruntowany w literaturze artystycznej, gdzie zachował swoje bezpośrednie znaczenie do dziś¹⁵.

Na mit autorski Tatiany Tolstoj składają się: bachtinowska koncepcja czasu kolektywnego, który jest odmierzany wydarzeniami życia wspólnoty¹⁶ oraz mityczna kreacja przestrzeni, w której mit nie występuje w kontekście typowego dyskursu literackiego, lecz jest przez autorkę przekształcony. Tatiana Tolstoj szczegółowo mitologizuje przestrzenne continuum powieści. W centrum mitu autorskiego znajdują się mit kysia i mit książki, które formują specyficzną strukturę szkatułkową.

W literaturze artystycznej, jak pisał Michał Bachtin, istotne znaczenie dla gatunku powieści ma chronotop, w którym cechy czasu odsłaniają się w przestrzeni, zaś przestrzeń znajduje w czasie swój sens i miarę. To krzyżowanie się porządków i łączenie cech stanowi o charakterze czasoprzestrzeni artystycznej, która, jako kategoria formotwórcza, określa z kolei chronotopiczny obraz człowieka¹⁷. W powieści *Kyś* najważniejszym, choć mało konkretnym wyznacznikiem czasu, jest Wybuch. „Dwieście trzydzieści i trzy latka przeżyła mama na tym świecie. I nie zestarzała się” (K, s. 15), mówi główny bohater powieści, Benedikt. To głównie jego myśli wprowadzają czytelnika w świat nowej cywilizacji. „W przeddzień tragicznej rocznicy dwóchsetlecia Wybuchu” (K, s. 115), czytamy znacznie dalej, ma miejsce pogrzeb jednej z Dawnych. Jak więc możemy wywnioskować, akcja powieści rozgrywa się mniej więcej dwieście lat po wspomnianym Wybuchu.

¹⁴ Tamże, s. 8.

¹⁵ G. Gazga, S. Tuniecka-Makowska, *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, Kraków 2006, s. 559.

¹⁶ М. Бахтин, *Формы времени и хронотопа в романе: очерки по исторической поэтике*, [w:] *Вопросы литературы и эстетики*, Москва 1975, s. 356.

¹⁷ Tamże, s. 234–235.

Bardzo ważne jest miejsce, jakie zajmuje katastrofa w świadomości Dawnych (urodzonych przed) i ludków (urodzonych po Wybuchu). Dla pierwszych, Wybuch stanowi Apokalipsę, zdecydowany koniec cywilizacji ludzkiej. Potrafią oni umiejscowić go w czasie i przestrzeni (Moskwa, ostatnie dziesięciolecie XX wieku). W świadomości голубчиков Wybuch istnieje na równi z postaciami z bajek, kysiem i Ptaszcą-Pawicą. Nie bez znaczenia pozostaje również fakt, iż słowo Wybuch zawsze pisane jest z wielkiej litery. Oprócz oczywistego odwołania do kosmogenicznych teorii Wielkiego Wybuchu, słowo to nabiera również znaczenia punktu zerowego w historii ludzkości¹⁸. Co ciekawe, голубчики, a razem z nimi i Benedikt, choć nie posiadają kalendarza, a cykliczność pór roku, miesięcy czy doby jest dla nich zupełnie niezrozumiała, to jednak czas odciska na nich swoje piętno – rosną, dojrzewają, starzeją się i w końcu umierają (K, s. 23). Dawni natomiast, całkiem świadomi upływu czasu, od momentu Wybuchu nie starzeją się wcale, żyjąc poza czasem, wspominają „złoty wiek”, poprzednią cywilizację, która, jeżeli w ogóle kiedykolwiek się odrodzi, to tylko w dalekiej przyszłości. „W końcu za tysiąc, czy dwa tysiące lat wstąpicie na cywilizowaną drogę rozwoju” (K, s. 26), mówi Nikita Iwanycz, „strzegący ognia” (хранитель огня), którego marzenia o odrodzeniu duchowym są tylko słowami w umysłowej próżni Benedikta, ponieważ czas w cywilizacji po Wybuchu jest ograniczony w świadomości ludka (голубчика) wydarzeniami życia kolektywnej całości, a czas wewnętrznego życia indywidualnego jeszcze się w nim nie narodził¹⁹.

O ile czas w *Kysiu* jest elementem otwartym, trwającym zarówno przed jak i po Wybuchu, niezależnie od świadomości ludków, o tyle przestrzeń ma charakter zamknięty, ukształtowany przez myśli i czyny nowopowstałego społeczeństwa. Po Wybuchu świat geograficznie ograniczył się do niewielkiej osady, powstałej na terenie dawnej Moskwy i zachowuje te same kierunki, co wcześniej: wschód, zachód, północ i południe:

Na północy lasy nieprzebyte, od wichru połamane, gałęzie w nich się posplatały i nie dają przejść, klujące czapki czepiają się portek, a konary czapkę ci z głów zerwą. Starzy ludzie powiadają, że w onych lasach mieszka kys [...]. A zobaczyć go nie można. [...] Na południe nie można. Przecie tam są Czeczeńcy. [...] Na zachód też lepiej nie chodzić. Chociaż tam nawet droga jest: niepozorna niby ta ścieżynka. Idziesz, idziesz, już i miasteczko z oczu znikło, od pół słodkim wiatkiem powiało; wszystko pięknie-ładnie. No i nagle, powiadają ludzie, stajesz. Stoisz. I myślisz sobie: a dokąd to się wybieram? Czego mi tam potrzeba? [...] Abo tam lepiej będzie? I nagle tak człek samego siebie

¹⁸ С.Ю. Воробьева, *Пространственные координаты художественного мира в романе Т. Толстой „Кысь”*, „Вестник ВолГУ” 2007, № 8, s. 48.

¹⁹ М. Бахтин, *Формы времени...*, op. cit., s. 356.

pożałuje! [...] I jakoby robach serce toczył... No to plunie człek i nazad się wróci. A bywa, że i pobiegnie (K, s. 7–8).

Jednak w świadomości Benedikta przestrzeń zewnętrzna nabiera cech mitycznych: północ kojarzy się z niebezpieczeństwem, zachód – z emigracją i nostalgią, południe – z „obcym” i jedynie wschód, jako obowiązkowy element rosyjskiej narodowej samoświadomości, wywołuje pozytywne konotacje. Podobnie, jak zewnętrzna, przestrzeń wewnętrzna Benedikta jest wbudowana w kolektywną, ograniczoną przez zabobony i przesady. Ludkowie wierzą w istnienie leśnego licha, rusałek i wodnika. Za przyjście zimy odpowiada żyjący na północny Mróz, a daleko

[...] na południu jest sine morze, na onym morzu wyspa, na wyspie domek, a w nim stoi żółte wyrko. Na wyrku dziewczyna, co jeden włos ma złoty, drugi srebrny. Dziewczyna warkocz swój rozplata, a kiedy całkiem rozplecie, wtedy koniec świata przyjdzie (K, s. 9–10).

Przechodząc do następnych dwóch elementów mitu autorskiego – mitu kysia i mitu książki, należy podkreślić, iż zarówno pierwszy, jak i drugi, są zakorzenione w świadomości zbiorowej:

Ot pójdzie człek do lasu, a kyś mu z tyłu na plecy: hop! I kark zębami: trrrrach! Najważniejszą żyłkę wymaca pazurem i przetnie, a wtedy cały rozum z człka wyleci (K, s. 7).

Tak zaczyna się opowieść o kysiu, który jest stworzeniem niewidzialnym, zamieszkującym dalekie lasy północne. Wprawdzie nikt nigdy go nie spotkał, ale w świadomości zbiorowej²⁰ jest niemalże tematem tabu:

Wtedy wysunął się Benedikt:

– Dziadku, a kysia widzieliście?...

Spojrzeli na niego wszyscy jak na głupiego.

Nic nie odpowiedzieli. Nikt nic nie odrzekł (K, s. 13).

W rzeczywistości, żadnego kysia nie ma – „to tylko ludzka ciemnota”, wyjaśnia Nikita Iwanycz, z Dawnych. Strach przed nieznanym, jako pierwotna siła drzemiąca w każdym człowieku, jest dla Benedikta uczuciem zimnym, obcym, niechcianym, jednak na tyle silnym, że pobudza jego samoświadomość:

I trwoga swoją zimną łapką dotknie serca, a ty wzdrygniesz się i rozejrzysz dookoła, jakobyś sam sobie obcy był: cóż to? Kto ja jestem?

Kto ja jestem?!

²⁰ Problem świadomości zbiorowej można odnieść do jungowskiego pojęcia „nieświadomości zbiorowej”, gdyż otwiera to nowe perspektywy badawcze, pozwalające prześledzić wzorce archetypiczne w danej powieści.

[...] Nie, nie, nie wolno, niech go diabli, nie myśleć o nim, przepędzić, nie myśleć, zaśmiać się trzeba albo w płasy puścić [...] piosnkę żwawą a głośno zaśpiewać! (K, s. 51).

Kyś jest straszniejszy od śmierci, jest częścią tej siły, która, jak twierdzi Benedikt, popycha go do zbrodni. W tej sytuacji, nie możemy zgodzić się z Jelisiejewem? Że kyś jest jedynie „strachem przed uwolnieniem się narodowej podświadomości”²¹.

Koncept kysia jest wielowymiarowy i krystalizuje się w odwiecznych pytaniach? Dotyczących ciemnej strony ludzkiego ego:

A dlaczego kyś straszniejszy jest od śmierci? Dlatego, że już jak umarłeś, to umarłeś, i koniec. Nie ma cię. A jeśli cię ten stwór zepsuje, to jeszcze żyjesz z tym! A jak to jest? Jak oni siebie sobie przedstawiają, jak tam im, tym zepsutym? Co tam w środku czują? CO? (K, s. 90).

Rozwiązanie zagadki mitu kysia następuje w finale powieści, kiedy Benedikt odkrywa, że w istocie kyś żyje w nim samym. Prowadząc pierwszy dialog wewnętrznym z własnym kysiem, wypiera się jego istnienia:

Znowu go zemgliło i znowu kanarkami... Nie, nie jestem kyś. Nie!!

A właśnie, że jesteś kyś.

Nie.

Ano, przypomnij sobie [...] (K, s. 271–272).

Tym samym kyś – który nie daje spokoju, który „we wątpiach przewraca”, przeszkadza ludkowi w życiu, każe mu spojrzeć sobie w oczy – bierze swój początek w indywidualnej wewnętrznej, a nie kolektywnej zewnętrznej, czasoprzestrzeni. Mit o ciemnej stronie osobowości człowieka zyskuje u Tołstoj nowy wymiar – kyś jest nie tylko symbolem podświadomych lęków przed uwolnieniem się narodowej logocentrycznej podświadomości, lecz przede wszystkim tą uniwersalną częstką człowieka, która wiecznie pragnie zła. Chociaż dzięki staraniom Nikity Iwanycza Benedikt jest bliski rozszyfrowania mitu, nie pozwala mu na to strach przed wewnętrznym „obcym”:

Niby wszystko jak zawsze: gadają, myśli wyrażają rozmaite [...]. A Benedyktowi nagle tak tęskno się robi! [...]

– To kyś na plecy ci popatruje.

Nie. Nie prawda. Niepodobna. To w wątpiach coś się wywraca, a może to, jak mawia Nikita Iwanycz, CHWILOZOFIA (K, s. 47–48);

Benedikta aże zemgliło ze strachu, z niedobrego, ssącego w dołku uczucia. [...] Serce mu biło. To kyś... Tak, to on. A nie żadna chwilozofia. Dobrze powiadają: kyś na plecy popatruje (K, s. 87).

²¹ Zob.: Н. Елисейев, *Рецензия на „Кысь”*..., op. cit.: „Кысь – это общее, повторяюсь, страх перед высвободившимся народным, национальным подсознательным”.

Życie w nieświadomości sprawia, że budząca się w ludku chęć poznania również nabiera znaczenia obrazu-symbolu. Książka jest dla niego mitem nie mniej tajemniczym od kysia. Wychodząc od archetypowego znaczenia książki jako nośnika kultury i duchowości całej cywilizacji ludzkiej, Tolstoj tworzy mit księgi życia:

Immanuel Kant zdumiewał się dwóm rzeczom: prawu moralnemu w piersi i gwiaździstemu niebu nad głową. Jakże takie coś trzeba rozumieć? A tak, że człowiek jest skrzyżowaniem dwóch otchłani, tak samo bezdennych i tak samo niedosiężalnych: świata zewnętrznego i świata wewnętrznego. I podobnie jak wszystkie świecidła, komety, mgławice i reszta ciał niebieskich porusza się zgodnie z prawami słabo nam znanymi, ale ściśle określonymi [...] – tak samo i moralne prawa, mimo całej naszej niedoskonałości, są ustalone, nakreślone diamentowym rylcem w annałach sumienia! Ognistymi literami w księdze żywota! I choć księga ukryta jest przed naszymi krótkowzrocznymi oczami, choć tai się w dolinie mgieł, za siedmioma wrotami, choć pomieszczone są jej karty, alfabet dziwaczny i niezrozumiały, ale mimo wszystko istnieje, młodzieńcze! Świeci nawet nocą! Życie nasze, młodzieńcze, jest poszukiwaniem owej księgi, bezsenną drogą w głuchej puszczy, błędzeniem po omacku, wreszcie odkryciem niespodzianym! (K, s. 144).

Przemowa Nikity Iwanycza nie pozostawia w świadomości Benedikta najmniejszego śladu. Chociaż kocha on książki i z racji swojej pracy je przepisuje, to jednak boi się idącej od nich „choroby”. Dawnemu udaje się jednak wzbudzić w duszy ludka szacunek do książek, lecz ten, w swojej naiwnej nieświadomości, zaczyna poszukiwać tej jedynej księgi życia, podobnie jak i kysia, w przestrzeni zewnętrznej:

– Dajcie książkę – marudził Benedikt. – Nie bądźcie chytry, książkę dajcie! [...]

– Dla ciebie za wcześnie. Jeszcze abecadła nie poznałeś. Dziki człowiek jesteś (K, s. 231).

Główny konflikt powieści rozwija się, gdy teść zasiewa w świadomości Benedikta myśl o tym, że książki są największym skarbem, który trzeba chronić przed zwykłymi ludźmi. W umyśle ludka następuje swego rodzaju świadomościowy przewrót – książka ulega personifikacji, natomiast człowiek zostaje uprzedmiotowiony.

Po ślubie, przesiadując godzinami w bibliotece swojego teścia, Benedikt czytuje namiętnie wszystko, co wpadnie mu w ręce. Pozornie niegroźna miłość do książek, podbudowana fałszywą ideologią, prowadzi do uzależnienia:

Jeśli rzepy w porę nie wyplewisz, wszystkie pole zielskiem zarośnię. A rzepa przez zielsko się nie przebijie. [...] No, a jak ty pojmujesz swoje zadanie?

– Jakie?

– Jakie? No – pielic!

[...] – Nie mogę, nie, nie, nie... Ja nie mogę, jakże tak... Nie mogę osęką, nie, nie, nie... Tfu, tfu, tfu, nie mogę, nie, nie, nie...

– Wznies się ponad to „nie mogę”! Masz dług wobec narodu czy nie? Do światłanego życia ludzie dojść winni czy nie? Trzeba pomóc bratu? Trzeba! Nie sprzeczać się.

Nasze zadanie człecze miły, jest najszlachetniejsze ze wszystkich, a ludzie są zacofani i nie rozumieją. Strachy głupie, plotki rozpuszczają. Dzicz! (K, s. 166–167).

To przewartościowanie sprawia, że mit książki, będący dotychczas poszukiwaniem sakralnej księgi życia, zostaje sprofanowany – od tej pory książka jest jedynie przedmiotem pożądania, i pośrednio – środkiem manipulacji. Wciąż poszukując odpowiedzi na pytanie jak żyć, Benedikt jest w stanie zabić każdego człowieka, po to tylko, aby dostać kolejną, jakąkolwiek książkę:

Niby nie było, a była: ręka aż do łokcia czuła chrzęst, jakoby chrząszcza gniótl. Zamiast złapać książkę, szarpnąć i wyrwać, dał ludkowi prosto po karku, po szyjnej żyły, a jak osękę obrócił niezręczną dłonią, żyła się wyszarpnęła i pociekło coś czarnego, a głowa na bok padła i w oczkach pomętniało [...]. Książkę tylko chciał mu zabrać, dlatego, że zacofanie w społeczności jest duże, naród ciemny, przesądny, książki pod wyrykiem trzyma, albo i w jamie wilgotnej zakopie, a książka od tego gnije, rozsypuje się, zielenią powleka [...]. Ale książkę ustrzegł. Książka! Skarb mój jedyny! Droga, prawda, życie [...] (K, s. 189–190).

Kulminacją konfliktu jest zamach stanu, którego dokonują Benedikt razem z teściem. Kiedy ludek uświadamia sobie, że był jedynie narzędziem w rękach goniącego za władzą Madeja Madejowicza, jest za późno, aby się wycofać i wtedy już świadomie poddaje się jego rozkazom. Prowadząc na stos swego przyjaciela Nikitę Iwanycza, po raz ostatni zadaje mu najważniejsze pytanie:

– Gdzie szukać tej książki?

– Jakiej książki?

– No tej! Gdzie wszystko jest powiedziane! [...] Książki tej, coście mi opowiadali! Gdzie jest schowana? Co wam teraz szkodzi, przyznajcie się! Ta, gdzie jest powiedziane, jak żyć!

[...] – Ucz się alfabetu! Alfabetu! Sto razy ci mówiłem! Bez tego nic nie przeczytasz! (K, s. 276–277).

Analizując zagadnienie mitu książki trudno uwierzyć, że powieść zbudowana jest na często cytowanej przez krytyków tezie – wy wszyscy nie umiecie czytać²². Tołstoj nie krytykuje współczesnego człowieka za jego metaforyczną nieznajomość alfabetu, lecz kładzie nacisk na globalną nieświadomość istnienia w ogóle jakiegokolwiek porządku życia, wewnętrznej księgi moralności. Podstawowe dla mitu książki pytanie jak żyć? To odwieczne pytanie o drogę poznania i sens życia. Pod postacią książki, jako nośnika kultury i duchowości, skrywa się, widzialna jedynie oczami duszy, wielka księga życia. Dla Benedikta, którego świadomość ograniczona jest przez stereotypy i uprzedzenia, mit książki

²² Zob.: A. Немзер, *Азбука как азбука...*, op. cit.

wciąż pozostaje niezrozumiały. Bohater ten poszukuje zarówno mądrości, jak i zła w przestrzeni zewnętrznej, gdy tymczasem jego wewnętrzna pustka pozwoli innym, jeszcze bardziej spostrzegawczym i zepsutym, manipulować nim jak marionetką.

W powieści *Kyś* Tatiany Tolstoj autorski mit i podporządkowana mu konstrukcja czasoprzestrzenna służą kreacji wizji przyszłości. Ponieważ przestrzeń świata po Wybuchu zamyka się i w ten sposób powstaje niejako błędne koło czasoprzestrzenne, to na uwagę zasługuje fakt nieobecności chronotopu drogi, na który wskazywał w danej konstrukcji chronotopu Michaił Bachtin²³. Wynika to z zabiegu autorki, która zamknęła osobistą przestrzeń Benedikta – zarówno zewnętrzną jak i wewnętrzną, niwelując tym samym aktualność chronotopu drogi. Taka konstrukcja czasoprzestrzenna po pierwsze, odpowiada zadaniu opisanego, jakie stawia przed sobą antyutopia (przedstawić szczegółowo świat, który powstał po katastrofie), po drugie – łączy antyutopię ze specyficznie zrekonstruowaną archetypowością. Ten nowatorski zabieg Tolstoj przypieczętował groteską i czarnym humorem.

Przyszłość jest zatem zdeterminowana przez przeszłość i teraźniejszość. Dziś tworzymy jutro, mówi na kartach powieści Tatiana Tolstoj, przewidując przyszłość zgodnie z podstawowymi pytaniami, jakie stawia sobie futurologia: konstruuje świat taki, jaki może zaistnieć, jeśli rozwój duchowy nie będzie współlistniał z rozwojem technologicznym oraz przewiduje, na podstawie obserwacji życia współczesnego społeczeństwa, że upadek kultury i duchowości doprowadzi do katastrofy naszej cywilizacji.

²³ М. Бахтин, , *Формы времени...*, op. cit., s. 248.

Edyta Szymkowiak

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

**ЭТИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ ВСТРЕЧИ
В СИСТЕМЕ ОБЩЕНИЯ ГЕРОЕВ КАК ПУТЬ
К ВЫЯВЛЕНИЮ ИСТИННОЙ НАТУРЫ ЧЕЛОВЕКА
(НА ОСНОВАНИИ РОМАНА *ИДИОТ* ФЕДОРА ДОСТОЕВСКОГО)**

Кажется возможным выдвинуть тезис, об обреченности человека на непрерывный динамизм, вечный процесс становления, формирования, преобразования, ведущий его к, обычно, призрачной цели. Стремление к „удовлетворению” цели или „конечной заботы”, как называет ее немецкий философ Пауль Тиллих, оказывается его онтологическим беспокойством и беспрестанным выходением из себя¹. Существо человечества принадлежит раскрытие на некую бесконечную действительность, хотя не всегда человек умеет ее назвать, определить, не всегда может узнать, какая сущность становится предметом этой заботы². Бердяев пишет, что человек есть и единственное „дело”³. Если так, казалось бы, абсурдно простую мысль поставить на пути стремящегося к конечной цели, получается, что целью человека является *другой* человек. Отнюдь не имея в виду физической наружности, человек пытается проникнуть в его глубочайшую суть, разыскать прикрытую сложной структурой слоев эссенцию, составляющую основание его бытия.

Целью данной статьи будет попытка определения ценности идеи диалога-встречи, как основополагающей категории, ведущей к выявлению истинной природы человеческого бытия на основании романа *Идиот* Федора Достоевского. Предметом анализа послужит постепенно осуществляемая встреча на почве петербургской России двух главных героев – Мышкина и Рогожина – начиная с осмысления Мышкиным присутствия другого человека после выхода из гостиницы Весы, заканчивая на его приступе эпилепсии.

Отыскание другого лица является инициативой сближения, столь необходимого, ибо ведущего к самопознанию посредством

¹ *Troska ostateczna, znak, symbol, symbol znakovy – dyskusja*, <http://www.staff.amu.edu.pl/~insfil/problemy-diskusje/tom4/10d.pdf> (10.10.2011).

² Там же.

³ Н.А. Бердяев, *Мирозерцание Достоевского*, <http://www.vehi.net/berdyaev/dostoevsky/02.html> (10.10.2011).

равноправного себе. „«Ты еси» устанавливает идею равноправного партнера и определяется как [...] емкий образец, регистрирующий идею преображения”⁴.

Аспект сосуществования, апробирован Мышкиным и оправдан актом полного осмысления присутствия другого человека, является неперенным фактором переоценки его прежней позиции, а тем самым своего рода трансгрессии, ориентированной на выход за пределы собственной бытности, с целью „увидеть себя в тебе, в забытой идее партнерства вспомнить Целое, Истину”⁵.

„Да! Глаза их [Мышкина и Рогожина] встретились! и они посмотрели друг на друга”⁶. Князь, приведенный в действие силой человеческого взгляда, „ткет нить” взаимоотношений, постепенно приближаясь к своей цели. Такая форма визуального соприкосновения с другим человеком создает будто сильное магнетическое поле, притягивающее Мышкина к своему центру. Интенсивность его воздействия, кажется быть снабжаемой потоком удвоенной эфирной энергии, текущей по своеобразной линии соединяющей две самостоятельные и равноправные системы человеческого бытия. Расположение их центров на двух концах одной горизонтальной линии невольно приводит к конфронтации, где каждая из сторон будет принуждена к определению своей позиции.

А теперь, у дома, он стоял на другой стороне улицы, шагах в пятидесяти наискось, на противоположном тротуаре, скрестив руки, и ждал. Тут уже он был совсем на виду и, кажется, нарочно хотел быть на виду. Он стоял как обличитель и как судья (с. 242).

Итак, полярное противопоставление независимой единицы предопределяет коллизионный характер его позиции относительно Мышкина. Следовательно, приобретение такой позиции можно считать как выдвижение некоего аргумента, примененного, будто в качестве демистификации своей оппозиционной стороны, но, одновременно, требующего обратного жеста – резонансного отзвука, отвечающего силой контраргумента.

Протяжение этой своего рода мобильной линии туда и обратно есть и стимул для установления невербальной, но все-таки активной, коммуникации, ориентированной на динамическое развитие

⁴ H. Chałacińska-Wiertelak, *Ikona i krzyż w antropologii prawosławnej*, [в:] *Fenomen daru*, pod red. A. Grzegorzczak, A. Grada, R. Koschanego, Poznań 2004, с. 159.

⁵ H. Chałacińska-Wiertelak, *Teatr Dostojewskiego i rozmyślenia Pawła Florenskiego o ruskiej ikonie*, „*Studia Rossica Posnaniensia*” 1993, nr 25, с. 21.

⁶ Ф.М. Достоевский, *Идиот*, Санкт-Петербург 2008, с. 242, В дальнейшем все цитаты по этому источнику – в скобках с указанием номера страницы.

взаимозависимости, возникающей в пределах их воздействия. В свою очередь, нанесение в этом пространстве взаимоотношений граничных пунктов, определяемых двумя самостоятельными и равноправными центрами, дает гарантию непрерывного протекания производимой ними энергии, возобновляющейся каждый раз в момент достижения своей противоположной стороны. Следовательно, консистенция потока этой энергии, основывающейся на механизме обмена (контр) аргументами, подвергает сгущению, ибо каждый из аргументов, желая отбить своего предшественника, должен ответить хотя бы минимально увеличенной силой, что и предполагает динамическое усиление насыщенности потенции тех аргументов.

Такая линия эволюции невербальных, но все-таки коммуникативных, отношений вырисовывается после полного осмысления Мышкиным присутствия другого человека. Князь постепенно запутывается в горизонтальной сети взаимоотношений обуславливающей каждый его жест жестом другого. Невысказанное обвинение сразу сталкивается с возражением со стороны Мышкина в форме самооправдывающих контраргументов.

Ведь он [Мышкин] же сам хотел давеча взять его [Рогожина] за руку и пойти *туда* вместе с ним? Ведь он сам же хотел завтра идти к нему и сказать, что он был у нее? Ведь отрекся же он сам от своего демона, еще идя туда, на половине дороги, когда радость наполнила его душу? (с. 242–243).

Заметно, что лихорадочное желание самоубеждения в правоте своих слов выражается Мышкиным в форме вопросов, постепенно усиливающих эмоциональный заряд скопившейся в них энергии. Каждый следующий вопрос ставит под сомнение авторитетность прежнего, тем самым прочность сложившегося мнения подвергается преломлению. Следовательно, процесс искусного построения целостного высказывания-контры переходит в свою противоположность, порождая бессвязный хаотический конгломерат мыслей, к тому же составленный по принципу прогрессивно увеличивающейся дистанции между своими компонентами („взять за руку” ↔ „идти к нему” ↔ „отрекся от своего демона”), что и имеет свое отображение в смысловом содержании тех мыслей (замечаем, что князь последовательно, будто „пространственно”, пытается удалить от своей интуитивной цели – другого человека). Обоснования этого явления следует искать в дефектном дескриптивном сознании⁷, подчиняющим себе человеческое бытие. В таком сознании происходит и процесс аксиологического суждения, классифицирования и категоризирования, применяющий критерий *я з ы к о в о й* экспрессии как

⁷ См.: Н. Brzoza, *Między mitem, tragedią i apokalipsą*, Toruń 1995, с. 187.

высшей инстанции, служащей познанию действительности. Стабильность этой инстанции разрушается вместе с осмыслением ее порочности, выявляющейся в акте „семиотической дифференциации”⁸, ориентированной на раздвоение исходной сущности слова, а тем самым на диалогизацию его смысла в момент высказывания⁹.

Такое диалогизированное слово становится барьером для самого себя, ибо фокусируя внимание на своей внутрисистемной борьбе, отстраняет будто свою целенаправленную функцию – коммуникацию с другим. Отчужденная позиция слова невольно приводит к „проблеме закрытия (заслонения) посредством говорения, определяющего целое человеческое отношение к миру.

Данное закрытие нарушает процесс общения с другими, а также общения с самим собой¹⁰. Следовательно, акт (само)выражения (необязательно вербального, но все-таки задуманного), порожденный подражательной системой языковых средств, не отсылает здесь к действительности вне себя, ибо останавливается на самом себе, на своего рода стене построенной самим собой.

Таким образом, двусмысленные вопросы-контраргументы Мышкина могут быть направленными на свою внутрисистемную, а тем самым абстрактную реальность, заключающую их в сфере отвлеченной пустоты понятий. Парадоксально, чем больше жажда освоения от своего собственного „смыслового небытия”, тем сложнее попытка осуществления ее.

Нечто такое, что видится само собой, но что трудно анализировать и рассказать, невозможно оправдать достаточными причинами, но что однако производит, несмотря на всю эту трудность и невозможность, совершенно цельное и неотразимое впечатление, невольно переходящее в полнейшее убеждение?... Убеждение – в чем? [...] Скажи же, если смеешь, в чем? – говорил он беспрерывно себе с упреком и с вызовом, – формулируй, осмелюсь выразить всю свою мысль, ясно, точно, без колебания! (с. 243).

Мышкин пытается пробиться через стену мыслей, затрудняющую ему доступ к глубинному смыслу диалога с другим. Каждая мысль, кажется грязнуть во лжи и представляется быть недостойной произнесения вслух. Как указывает Халина Бжоза, человеческая речь передает не только истину, но допускает игру, видимость, иллюзию, а даже притворство¹¹. Панический страх искажения этой истины порождает колебания, сказывающиеся в бессилии предприятия конструктивных шагов, так как каждая форма выражения своего

⁸ H. Chałacińska-Wiertelak, *Teatr Dostojewskiego...*, укр. соч., с. 18.

⁹ Там же.

¹⁰ См.: H. Brzoza, *Między mitem, tragedią i apokalipsą*, укр. соч., с. 19.

¹¹ Там же, с. 35.

мнения непроизвольно есть и продукт субъективной оценки, нацеленной на предметный подход к другому. Нормирование другого человека, через вложение в пределы языковой оценочности ведет к лишению его фундамента индивидуальной субъектности, а тем самым подчинению закону абсолютной зависимости от собственного „Я”.

Мышкин больно ощущает это бессилие, обусловленное человеческим пристрастием к определению своего внутреннего мира словами, тем более, если объектом их анализа является другой человек. Потому и метод данного анализа должен принять измерение очищающего порыва, зиждущегося на своеобразной **перетасовке акцентов**¹², предполагающей изменение перспективы из картезианского **Я думаю** в христианское **Ты есть**¹³.

Исворот этот является постольку существенным, поскольку допускает возможность открытия на ценности чужого слова (до сих пор угрожающего свободе собственного), а тем самым привести в движение потенциал собственной свободы посредством обмена мысли и действий с Другим¹⁴.

Осмысление князем данной необходимости становится импульсом к отвержению личных суждений и аргументов. „Да, я человек без сердца и трус!” (с. 243). Выход навстречу Другому есть и снесение барьера, загораживающего путь к непосредственному контакту. Итак, наблюдаем процесс **о т к р ы в а н и я**, происходящий как внутри Мышкина, так и в своеобразной физиономии Петербурга. „В то самое время, как князь подходил к дому, туча вдруг разверзлась и пролилась” (с. 244). Как замечаем, бурное состояние атмосферы Петербурга является адекватным беспокойному состоянию души князя. Неслучайным здесь кажется быть сам факт проявившегося ливня (прелюдия к переходу в измерение вертикальной перспективы) как своего рода „голоса” акватической стихии. О символике воды как очищающей энергии пишет Мирча Элиаде.

Вода предшествует любой форме и лежит в основе всякого творения, поддерживает его. Погружение в воду служит символом возвращения к предшествовавшему формам состоянию, символом полного обновления, очищения, второго рождения, ибо подобное погружение равнозначно разложению форм, возврату к недифференцированному, неразличимому способу пра-бытия, – тогда как выход из воды воспроизводит космогонический акт образования и внешнего обнаружения форм¹⁵.

¹² Там же, с. 109.

¹³ Там же, с. 35.

¹⁴ Там же, с. 119.

¹⁵ М. Элиаде, *Трактат по истории религий*, <http://www.eliade.ru/voda-i-simvolika-vod.html> (12.10.2011).

Следовательно, акт своеобразного крещения является и для Мышкина освобождением от ф о р м ы, пытающейся замкнуть в семантических пределах едва лишь внешний облик правды, лишенный своей внутренней сущности. Разрыв этой формы является разрывом границы, отделяющей князя от другого человека а тем самым попыткой восстановления целостности их неделимого начала.

„Мгновение спустя князь бросился вслед за ним на лестницу. Сердце его замерло“ (с. 244). Если до сих пор оптика способности восприятия князем окружающего мира формировалась в структуре сетевых горизонтальных линий, в тот момент изменяет она свою плоскостную ориентацию. Существенным обстоятельством является здесь проявление с е р д ц а. Это с виду маловажное слово заключает в себе некую тайну необходимую для осмысления сущности перемены. Для открытия качества этой тайны следует проследить появление данного слова в анализированном фрагменте романа *Идиот*.

Уже в самом начале после выхода Мышкина из гостиницы „Весы“ наблюдаем, что этот центральный орган кровеносной системы проявляет некую активность, подавляемую силой человеческой воли. „Он не хотел разрешать нахлынувших в его сердце и душу вопросов. «Что же, разве я виноват во всем этом?»“ (с. 233). Сознательное отстранение голоса сердца в процессе своеобразного проникновения собственных чувств одновременно есть и подсознательный сигнал для князя, свидетельствующий о существовании некой второй плоскости, на плане которой вырисовывается будто мистериальный экскурс в неосмысленный вопрос. Следовательно, функция сердца замыкается к кругу чисто физиологической деятельности, редуцируя свой целостный потенциал к осязаемому ощущению выбиваемого ним ритма. „С е р д ц е его билось от беспокойного нетерпения“ (с. 235). Пульсация этого органа есть и диапазон некой ширины, растягивающейся между сокращением сердца и его разжиманием, всегда ограниченной либо нижним, либо верхним пределом достигаемой позиции. Одновременно, сердце, выполняя функцию некоего оперативного механизма, точит кровь, неся ответственность за ее непрерывную циркуляцию по своеобразной сосудистой траектории внутри витального организма, в свою очередь спутанной непроницаемой сферой человеческой плоти. Итак, своего рода компрессия, заметная в процессе будто респирации сердца, резонирует с редуцированным масштабом кровеносной системы.

Действие так настроенной аппаратуры можно соотнести с движением земного времени. Континуум его протекания кажется быть изолированным самой невозможностью выхода из п л а в н о й

структуры его границ в состояние застывшей вневременности. Парадоксально, сама конструкция этой структуры, несущая бремя вечного движения, основывается, как в случае кровообращения, так и истекания времени, на с виду далеко отходящей от аморфного процесса движения м а т е р и и.

Следовательно, внешняя субстанциональность названной материи оказывается иллюзорной, приняв во внимание непроизвольно навязанный будто сверху императив подчинения закону, управляемому категорией времени (итак, под покровом осязаемой прочности человеческой кожи „воплощается” динамическая деятельность сердца, независимая от воли самого человека).

Внешняя устойчивость, а также ощущение олицетворенной опоры в самом себе являются лишь маскировкой или „личиной”¹⁶ (в понимании Павла Флоренского), применяемой на период невысказанной борьбы с внутренним движением. Более того, в этой оболочковой форме тела можно усмотреть явную схожесть с вышеизложенным качеством слова, неспособного излить свою внутреннюю сущность, а тем самым закрытого в иллюзии правды.

В таком ракурсе метафорический акт замирания сердца Мышкина является символическим переломным моментом в продолжающемся конфликте. Не случайно это событие происходит сразу после первых шагов князя по лестнице, изображающей будто градационный процесс перехода из одного уровня в другой, следовательно, нарушающей горизонтальную ориентацию параллельной связи с другим человеком.

Расстройство внутри названной связи отражается именно на работоспособности сердца до сих пор отмеривающего ритм согласно горизонтальной перспективе истечения времени. Следует здесь еще раз привести вышеупомянутые слова. „Сердце его замерло. «Сейчас все р а з р е ш и т с я!»” (с. 244). Мнимое уничтожение органа, отвечающего за прочность и постоянность земной жизни, является побудительным стимулом, для развязки узлового вопроса о сущности человеческого бытия.

Произнесенные Мышкиным слова можно понимать как род своеобразной шифрограммы, кодирующей важную информацию, которой полное осмысление поможет довести князя к своей цели. Итак, глагол „разрешиться” по этимологическому словарю Фасмера происходит от древнерусского „ркъшити”, обозначающего „развязать”, но также... „отпустить грехи”¹⁷.

¹⁶ П.А. Флоренский, *Иконоглас*, <http://www.vehi.net/florensky/ikonost.html> (15.10.2011).

¹⁷ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, <http://vasmer.narod.ru/p585.htm> (25.10.2011).

Момент выявления этой христианской перспективы является – что в контексте данных размышлений стоит особо подчеркнуть – моментом осмысления категории греха как своего рода предельного барьера, отделяющего от непосредственного контакта с другим человеком.

Французский философ, Поль Рикер, толкует сущность греха в категориях нарушения связи, следовательно, самоотчужденности, усматривая в его многозначном облике источник вопрошающего мышления¹⁸. Такая интерпретация служит ключом в нашей попытке осмысления некоего таинственного союза, установленного на базе грешной природы человеческого бытия.

Последовательность такую, хотя в обратном порядке, наблюдаем в образе жизни Мышкина. Застревая в генерированной словесной форме исследования и понимания окружающего мира, замечает он ее поверхностность и недостаточность. Не способен извлечь ее внутренней сути, князь балансирует в пространстве относительности, затемняющим какой-либо пункт отсчета.

Невозможность отыскания этого пункта ведет героя к ощущению затерянности, следовательно, алиенации, крайней степенью которой является осознание иллюзорности собственного существования, лишённого устойчивого упора, ибо укорененного в наружной почве временности и переходности. Однако, так ускоренный ход в конечном итоге ударяет в стену и, силой отброса, пятится, собирая по пути отбросы минувшей действительности, застывшие в прошлом, а тем самым, в воплощенной состоянии завершенности, поддающиеся целостному осмотру.

Так направленный ход отсылает к источнику – отправной точке, неосмысленной в момент уже ее движущегося начала, возобновленной в памяти в ретроспективном взгляде в прошлое. Согласно этой перспективе, князь обнаруживает величину, являющуюся разностью между первым и последним, чистым и загрязненным, в догадке – добрым и злым. Эту величину можно наименовать собственно грехом. Вскрытая и осмысленная, является и она свидетельством существования состояния гармонического единства, расчлененного впоследствии на соринки условности и незавершенности. Таким образом, распознавание изначального союза происходит сквозь призму человеческого падения, парадоксально совершенного с целью вспомнить и полностью осмыслить этот союз.

Итак, Мышкин, обремененный сознанием греховности и распада человеческого бытия, предпринимает шаги к восстановлению

¹⁸ P. Ricoeur, *Symbolika zła*, przeł. S. Cichowicz, M. Ochab, Warszawa 1986, c. 11, 72.

потерянной связи. Следуя за другим человеком по вертикально наклоненной плоскости лестницы, одновременно намечает себя „пятном“ самоотверженности, для исполнения необходимой жертвы во имя попытки обновления первичного союза.

Эта лестница, как во всех давно строенных домах, была каменная, темная, узкая и вилась около толстого каменного столба (с. 244).

Конструкция того подъемного сооружения является и символическим местом прохода, тянущегося будто по силовой линии устойчивого упора в виде каменного столба. Охваченная всеобъемлющей темнотой, не позволяет доверять сенсорным органам познания, возлагая ответственность на тонкое чувство интуиции. Таким образом, эмпирический путь постижения земной действительности меняется в пользу трансцендентного, ибо внеопытного ощущения, выходящего за пределы феноменального восприятия явлений снаружи.

На первой забежной площадке в этом столбе оказалось углубление, вроде ниши, не более одного шага ширины и в полшага глубины. Человек, однако же, мог бы тут поместиться. Как ни было темно, но взбежав на площадку, князь тотчас же различил, что тут, в этой нише, прячется за чем-то человек (с. 244).

Наблюдаем, что посреди ряда доступных человеческим глазам образных фигур только одна из них выделяется резким интуитивным очертанием – фигура человека. Ее ощутимость сквозь занавес мнимой скрытности представляется как выведение некоего таинственного движения и одновременно провокации, будучи призывом к конечной конфронтации.

Князю вдруг захотелось пройти мимо и не глядеть направо. Он ступил уже один шаг, но не выдержал и обернулся (с. 244).

Заметно, что центробежная сила, исходящая из вызывающего неясное подозрение места создает будто гравитационное поле, притягивающее князя к своему фокусу. Тем самым центр тяжести, размещенный внутри сознания Мышкина, выходит за пределы его единичности, локализуясь вне произвольного действия. Следовательно, князь оказывается в поле зависимости невидящей силы, способной к подчинению себе человеческого бытия. В свою очередь, сделанный Мышкиным поворот есть и акт полного открытия, столь существенный, ибо опускающий занавес, находящейся до сих пор в постоянном движении, земной непроницаемости человеческой природы.

Два давешние глаза, **те же самые**, вдруг встретились с его взглядом. Человек, таившийся в нише, тоже успел уже ступить из нее один шаг. Одну секунду оба стояли друг перед другом почти вплоть (с. 244).

Визуальное соприкосновение, определяемое до сих пор сталкивающимся, диалогизированным в своем смысле, закрытым словом, покоряется безмолвию с целью очищения пространства встречи в пределах своего воздействия.

Безмолвие, освобожденное от пут диалектического, находящегося в постоянном движении аспекта слова есть и момент перехода в измерение вневременности, воплощающей самосознание т я ж е - с т ь ю объективного познания. Таким образом, восстановление прежней горизонтальной ориентации меж двумя самостоятельными и равноправными центрами человеческого бытия происходит благодаря отвесному пересечению вертикальной перспективой, играющей здесь роль некоего регулятора, нейтрализующего будто заряд накопленной меж ними (само)губительной энергии.

Проявление вертикальной перспективы можно прочесть как вмешательство **Третьего**¹⁹, по отношению к которому устанавливается порядок.

В рамках религиозного мировоззрения тем **Третьим**, в пределах диалогического контакта, с которым развивается понимание, будет Бог, знающий все тайны человеческого сердца²⁰.

Итак, присутствие Бога детерминирует происходящий внутри названного контакта процесс взаимопонимания, так как дает возможность объективизации самосознания относительно высшей всеведущей инстанции. Является это особенно насущим если принять во внимание интенцию устанавливаемого контакта, а именно восстановление изначального союза, искаженного грехопадением. Не случайно произнесенные Мышкиным слова „сейчас все разрешится” предстают как предзнаменование этой ситуации, применяющей характер исповедального состояния, которого сущность выражается признанием в грехах.

Следует здесь выделить природу греха как особую форму вины, закладывающей, что человек, причиняя обиду другим, грешит перед Богом²¹. В таком ракурсе, изглаживается, замечаемый в прежних, пред-непосредственных контактах Мышкина с другим человеком, субъективный характер вины, маскированный внутри собственного сознания, а тем самым отдаленный от перспективы отпущения, следовательно, прощения грехов (несмотря на имманентное ощущение вины, отсутствует отнесение, к которому смог бы склониться

¹⁹ См.: D. Jewdokimow, *Człowiek przemieniony. Fiodor M. Dostojewski wobec tradycji Kościoła Wschodniego*, Poznań 2009, с. 174.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

человек, что и противоречит самой сущности греха, будучи всегда провинностью перед кем-то и такого же отнесения требующей).

Как пишет Флоренский:

При **всяком** грехе требуемое им действие необходимо ставит грешника в определенные отношения к внешнему бытию, с его объективными свойствами и законами; и, ударяясь, в своем стремлении нарушить строй Божьего творения, о природу и о человечество, обыкновенный грешник тем самым имеет опорные точки одуматься и принести покаяние²².

Итак, целое Божьего творения, сказывающееся наиболее в возвышенной форме человека, принимая на себя бег разрушительного, греховного движения, одновременно становится особым пунктом опоры, по отношению к которому формируется качественное измерение греха, изменяющее оптику субъективной виновности в оптику провинности перед другим человеком, следовательно, перед Богом, в пределах которого совершится прощение.

Таким образом, сделанный Мышкиным поворот есть и своеобразное признание в грехах, следовательно покаяние, знаменующее „изменение образа мыслей, глубинной мысли нашего существа”²³. В свою очередь, признание это является и мерилем доверия, столь необходимого, ибо испытывающего воспринимаемую ценность вероисповедной достоверности другого²⁴. Тем самым выбегающее к другому движение исповедного откровения становится стимулом для введения в действие потенциала провинности другого, в рамках которого должен совершиться аналогичный акт.

Вдруг князь схватил его за плечи повернул назад, к лестнице, ближе к свету; он яснее хотел видеть лицо (с. 244).

Выведение Мышкиным другого из углубления мрачной ниши есть и движение возникающего сближения, построенного формой линейного языка жеста, протянутого с центра зависимости другого в фокус эманации вертикальной величины, в поле воздействия которой отыскивается князь.

В свою очередь, извлечение лица другого к с в е т у знаменует „духовное открытие через чувственность”²⁵, иницилируя момент его выявляющейся видимости в поле мышкинского зрения.

Итак, в симметрически сопоставленном выражении лица другого князь обнаруживает п о д о б и е, уловимое лишь в однозначном

²² П.А. Флоренский, *Иконостас...*, ук. соч.

²³ Там же.

²⁴ См.: J. Moskałyk, *Ikoniczna rzeczywistość osoby i kościoła*, Poznań 2007, с. 79.

²⁵ См.: P. Ricoeur, *Egzystencja i hermeneutyka. Rozprawy o metodzie*, przeł. J. Skoczylas, Warszawa 1975, с. 93, [цит. по:] Н. Brzoza, *Między mitem...*, ук. соч., с. 175.

соответствии между его образным проявлением и содержательной сущностью²⁶, неискаженной двусмысленностью речевой передачи, следовательно, выявляющее единообразие человеческой природы.

Более того, наблюдаем, что осмысление этого подобия вырисовывается будто на плане крестового сплетения, создаваемого горизонтальной линией (определяющей противоположные позиции двух центров человеческого бытия) и пересекающей ее осью симметрии вертикальной перспективы, приведшей их к такой же ориентации. Замечание это невольно отсылает к многоплановой символике креста, которого конструкция, основываясь на плане двух центростремительных линий, назначающих четырехсторонний бег находящихся под воздействием взаимной поляризации радиусов, одновременно подчиняется закону центростремительного движения, спаивающего их в единстве и неделимости совместного начала.

Следовательно, смысловая геометрия креста, зиждущаяся на горизонтальном разделении подразумеваемого сосуществования сфер **sacrum** и **profanum** стремится к достижению равновесия, будучи основой идеи примирения и объединения отделенных друг от друга сторон²⁷.

Глаза Рогожина засверкали, бешеная улыбка исказила его лицо. Первая рука его поднялась, и что-то блеснуло в ней; князь не думал ее останавливать. Он помнил только, что, кажется крикнул: – Парфен, не верю!... (с. 244).

Итак, попытка убийства есть и признание в своей греховности, переопределяющее внутреннее порожденную интенцию в акт обнаруженного действия.

В тот момент и выявляется иконный характер природы Мышкина. Принимая во внимание двухуровневое измерение греха, являющегося всегда провинностью, как перед человеком, так и перед Богом, обязательным становится факт вмешательства именно той высшей силы, проявляющей свое присутствие в покаянной природе человека. Таким образом, князь, „спаивая“ в себе потенцию Божьего милосердия, необходимую для христианской перспективы отпущения грехов, и человеческую способность проявления вольной воли, строит прощальный акт самопожертвования во имя восстановления изначального союза.

Следует здесь подчеркнуть значимость произнесенных Мышкиным слов. В анализированном фрагменте романа *Идиот* являются

²⁶ Там же.

²⁷ См.: Н. Chałacińska-Wiertelak, *Ставрогин – „сердцевина” романа Ф.М. Достоевского „Бесы”, [в:] Культурный код в литературном произведении, Poznań 2002, с. 78–90.*

они первым непосредственным обращением к другому, приобретая тем самым статус Слова п е р в и ч н о г о. Это наблюдение невольно наводит на мысль о начале Евангелия от Иоанна, усматривающей источник и причину Слова в Боге, следовательно, придающей ему характер онтологической ценности, закладывающей основы не столько категории языка сколько самого человека, вызванного к жизни именно словами: „сотворим человека по образу Нашему [и] по подобию Нашему” (Быт. 1: 26). Как наблюдаем, ветхозаветное Слово предстает как своеобразное волокно, из которого строится искусно сотканная ткань, составляющая целое человеческой твари. Следовательно, созидательная сущность Слова, отождествляемая с творческой потенцией Бога, есть и некая детерминанта, определяющая строй человеческого бытия, но, одновременно, по семантическому смыслу, обуславливающая пределы его действия. Таким образом, несовершенство диалогизированного слова, служащего вакуумной преградой в коммуникационном пространстве, меняется в пользу Слова т в о р я щ е г о, закладывающего почву под единство и совместность природы человеческого бытия. Так понимаемое Слово останавливает бег греховного движения, ибо объединяет противоположные центра сознанием полноты и неделимости в органической связи человеческой плоти с Божьей натурой.

Князь отшатнулся от него и вдруг упал навзничь, прямо вниз по лестнице, с размаху ударившись затылком о каменную ступень. [...] Целая лужица крови около головы вселяла недоумение: сам ли человек расшибся или „был какой грех” (с. 245).

Итак, излияние этой жидкой ткани, до сих пор замкнутой во внутренней системе телесной непроницаемости, есть и исполнение необходимой жертвы, перевоплощающей процесс вечного движения в состояние застывшей божественной вневременности, являющейся М о м е н т о м испытания п о л н о т ы человеческо-Божьего существа.

Paweł Świątek

(Uniwersytet Szczeciński, Szczecin – Polska)

WIELKA SMUTA W NAJNOWSZEJ LITERATURZE I FILMIE ROSYJSKIM

*Ушли в историю года,
Цари менялись и народы,
Но время смутное, невзгоды
Русь не забудет никогда...*

Наталья Майданик¹

Te słowa rozpoczynające wiersz *Единство навсегда* współczesnej rosyjskiej poetki Natalii Majdanik odnoszą się do jednego z trudniejszych okresów w sięgającej dziesięciu wieków historii Rosji – Wielkiej Smuty. Był to czas, w którym samoświadomość kulturowa i narodowościowa rodziła się w społeczeństwie ruskim wśród wszechobecnego chaosu, ogólnej społeczno-politycznej destabilizacji państwa i powszechnego zagubienia jego mieszkańców. Ci jednak złączeni walką ze wspólnym wrogiem, jakim w owym okresie stała się Rzeczpospolita, byli w stanie odłożyć na bok właśnie i zapomnieć o dzielących ich różnicach i zjednoczeni jako jeden naród stanęli do walki przeciw najeźdźcy. Wielka Smuta była czasem, w którym na przestrzeni 15 lat doszło do czterokrotnej zmiany na carskim tronie, a konflikty zbrojne będące tego bezpośrednią przyczyną kosztowały życie tysiące ludzi po obu „stronach barykady”.

Jak wielką wagę historyczną mają dla współczesnej Rosji wydarzenia tamtego okresu świadczyć może fakt, iż prezydent Władimir Putin ustanowił w 2004 roku świętem państwowym dzień 4 listopada. Tego właśnie dnia w 1612 roku zjednoczona armia ruska ostatecznie pokonała polskiego okupanta i położyła tym samym kres okresowi wojen i zamiętu w państwie. Warto również zaznaczyć, iż owo święto państwowe obecnie nosi nazwę Dzień Jedności Narodowej (День Народного Единства). Dzisiejsze jego obchody wydają się ważne dla kształtowania procesu świadomości narodowej u współczesnych Rosjan, zaburzonego w pewnym stopniu przez wpajaną im przez lata ideologię komunistyczną. A o wadze wydarzeń z początku siedemnastego stulecia dzisiaj mogą świadczyć słowa wypowiedziane przez Patriarchę Wszechrusi Cyryla,

¹ N. Majdanik, *Единство навсегда*, http://www.solnet.ee/holidays/s31_1.html (10.11.2011).

porównujące wypadki historyczne tamtego okresu ze zwycięstwem nad hitlerowskimi Niemcami:

Только из-за сложнейших гражданских конфликтов XX века в сознании народа нашего этот день пока еще не укоренился под этим дивным словом – победа. Если сравнивать то, что произошло тогда, в далеком XVII веке, с тем, что произошло в веке XX, при внимательном рассмотрении самих событий и значения одержанной победы можно с уверенностью сказать, что это события одного порядка, и одно не важнее другого².

Tak istotne ze społeczno-kulturowego punktu widzenia wydarzenia historyczne nie mogły nie znaleźć odzwierciedlenia w samej kulturze. Jedna z prób literackiego rozliczenia się z tamtym okresem datuje się na około dwa stulecia później. Mianowicie w roku 1825, powstaje dramat *Борис Годунов* napisany przez Aleksandra Puszkina. Jakkolwiek wielkość artystyczna poety, a także znaczenie jego późniejszych dzieł dla kształtowania się kultury rosyjskiej nie podlega absolutnie żadnym wątpliwościom, tak w wątpliwość poddać można intencje autora kierujące nim przy tworzeniu owego dramatu. Wielce prawdopodobnym jest fakt, iż były to w dużej mierze nastroje polityczne samego poety i chęć wyrażenia sprzeciwu wobec ówczesnej władzy, a nie chęć rozwijania w narodzie poczucia jedności i patriotyzmu. Oto jak opisuje tę sytuację Tomasz Nakoneczny:

Warto zauważyć, iż obaj antagoniści przedstawieni zostali jako samozwańcy w równej niejako mierze pozbawieni prawa do zgłaszanych przez siebie roszczeń. Zabieg ten pozwolił Puszkiniowi obciążyć ich klasycznymi wadami despotów, takimi jak żądza władzy czy nieliczenie się z dobrem poddanych, na co nie mógłby sobie pozwolić, gdyby bohaterem dramatu uczynił któregoś z legalnych carów. Uniknął w ten sposób posądzenia o godzenie w majestat prawowitej władzy, którą w oczach jego współczesnych uosabiali Aleksander I i Mikołaj I. [...] Głośny epizod historyczny potraktował zatem Puszkina jako rodzaj kamuflażu dla swoich politycznych intencji, nie rezygnując przy tym z daleko idących eksperymentów w obszarach rozwiązań czysto formalnych oraz psychologii postaci...³.

Celem naszych rozważań jest ze względów formalnych pobieżna analiza obrazu Wielkiej Smuty w najnowszej, postsowieckiej kulturze,

² РИА Новости, *День Народного Единства 2011*, <http://ria.ru/society/20111104/480411412.html> (10.10.2011).

³ T. Nakoneczny „Car samozwaniec jako mit i jako motyw literacki na przykładzie Dymitra I Samozwańca”, https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:kRdMvMBK14wJ:www.staff.amu.edu.pl/~comparis/doc/Nakoneczny.doc+tomasz+nakoneczny+car&hl=en&pid=bl&srcid=ADGESi7hfp4LOelTFw5w89LI9WhdSJtNBfI5My0WRG9mUD1KBpYxqgWh-dn9t0HAgN_FYwNttW50po954IML6WvjUlyRea-atJ4-mfzWGcxZUUAhJmhYTFFWagFk5L8-eRPpV6iglAT&sig=AHIEtbQD3QzCqtNI2yJueeJ1UWzwOcVYtg (12.10.2011).

która z pewnością współtworzy samoświadomość Rosjan żyjących w rzeczywistości posttotalitarnego państwa.

Jako pierwszą, wskażemy powieść Leonida Borodina *Царуца смуты*. Pisana przez autora podczas przymusowego zesłania do sowieckiego łagru o zaostrowym reżimie, bez wątpienia należy do tego typu lektur, które zwykło się zaliczać do „kultury wysokiej”. Motywem przewodnim powieści uczynił Borodin podróż – ucieczkę polskiej szlachcianki, byłej carycy moskiewskiej, Maryny Mniszek po wstąpieniu na tron Michaiła Romanowa. Na kanwie wydarzeń historycznych, przedstawianych czytelnikowi w formie retrospekcji lub opowieści głównych bohaterów, pisarz prezentuje transformację portretów psychologicznych swoich bohaterów. Obserwujemy jak na przestrzeni wydarzeń zmienia się dumny kozacki ataman Zarucki, jego oddany oficer Ołufiew oraz sama Maryna. Na podstawie ich zachowania, rozmów czy nawet nieznaczących gestów jest widoczne, jak postaci te wzajemnie się uzupełniają.

Wydaje się, iż z całej trójki bohaterów na największą uwagę zasługuje Ołufiew. Po pierwsze dlatego, iż jako jedyny z trójki głównych bohaterów powieści jest postacią fikcyjną. Po drugie – stanowiąc porteparole autora zdaje się utożsamiać te wartości, w które wierzy sam Borodin. W sowieckim łagrze, gdzie wiara i religijność zastąpione zostały pierwotnymi instynktami oraz ukierunkowaniem na własne przetrwanie, ocalenie tych wartości i samego siebie stanowiło nie lada wyczyn. Borodinowi nie dość, że się to udało, to jeszcze obdarzył tymi cechami swojego bohatera. Ołufiew jest niezwykle religijnym, głęboko wierzącym człowiekiem, ale nieobce mu są także wewnętrzne sprzeczności. Jako człowiek ponad wszystko kochający swą ojczyznę, na skutek kaprysu losu stał się jej wrogiem. Ogromny ból sprawia mu walka po stronie Maryny, jednakże osobiste uczucie, jakim ją darzy, a także jego oddanie służbie nie pozwala mu opuścić szeregów wojska byłej carycy.

Nie należy jednak sądzić, iż na całe zainteresowanie czytelnika zasługuje jedynie postać Ołufiewa. Nie byłoby mowy o wspomnianym wcześniej wzajemnym dopełnieniu, uzupełnieniu, jeśliby nie dwie postaci, które brały udział w rzeczywistych wydarzeniach historycznych. Otóż Borodin prezentuje nam byłą carycę moskiewską, dumną polską szlachciankę zmuszoną do ucieczki, aby ratować życie swoje i syna. Pierwotny egoizm i żądza władzy ustępują w tej sytuacji na rzecz matczynej miłości i troski o los własnego dziecka. Jeśli zaś mowa o egoizmie, jest to główna cecha charakteru drugiej z historycznych postaci – atamana Zaruckiego. Dołączył on do Samozwańca jeszcze podczas walk o tron moskiewski, widząc w tym przede wszystkim korzyści materialne. Po jego śmierci uniósł się kozacką dumą i postanowił dowodzić wojskami Maryny podczas „odwrotu”. Nie można jednakże w żadnej

mierze uznać go za postać w stu procentach negatywną. Również i uczucia samej Maryny do niego zmieniają się w czasie całej podróży. Przechodzą one od niechęci poprzez szacunek do miłości. Również stosunek Ołufiewa do dowódcy zmienia się. Od początkowego strachu przed nim do szacunku.

Jak widać wydarzenia historyczne u Borodina są istotne, stanowią one jednakże tło dla rozwoju uczuć głównych bohaterów. Niebagatelną rolę przy tym odgrywa sceneria rozwoju wydarzeń, którą z mistrzowską wręcz precyzją odwzorowuje Borodin w swoim utworze. Uwagę na ten fakt zwrócił Aleksandr Solżenicyn, pisząc:

Всё повествование идёт при отчётливом и разнообразном авторском зрении, с физической несомненностью пейзажа, обстановки, одежд, жестов, телоположений. Идёт со зримой картиной происходящего – например, речной бой на стругах – очень же нелёгкая задача и для воображения и для писания. Много ярких пейзажей – смерч в песчаной степи (с этого повесть и начинается). Уже упомянутая гроза без ливня над Астраханью, и в ней же – покойный летний закат, дикие берега и острова Яика [...], если низина – то кажется, будто она ниже берегов, а река течёт по ребру холма, а холмы не знают закона формы, а сквозь заросли не проползти змее [...]⁴.

Powieść Borodina wzbudziła zachwyt nie tylko wśród czytelników na całym świecie, ale również tłumaczy literatury rosyjskiej. Doceniają oni niezwyklej kunszt literacki autora, szczególnie także ze względu na warunki, w jakich pisał swoje dzieło. Dla przykładu przytoczmy konstatację polskiej tłumaczki Walentyny Mikołajczyk-Trzcińskiej:

[...] znany, ceniony na świecie pisarz, Leonid Borodin, siedząc w łazrze napisał książkę o jedynej Polce na tronie carów, Marynie Mniszek pt. *Caryca smuty* – jakieś 15 lat temu był to bestseller rosyjski, a także europejski. Znakomita poetycka proza, którą czyta się w osobliwym rytmie i z ponurą dumką ukraińską w tle – bardzo trudne w tłumaczeniu, ale literacko genialne!⁵

Uznanie dla autora, po wielu latach sowieckiego embarga na jego twórczość, zostało również wyrażone w jego ojczyźnie. Przyznano mu m.in. Nagrodę Władz Moskwy (Премия Правительства Москвы) oraz Nagrodę im. Solżenicyna (Премия Имени Солженицына). Aleksander Solżenicyn swój zachwyt nad powieścią *Царица смуты* wyraził następującymi słowami:

⁴ А.И. Солженицын, Леонид Бородин – „Царица смуты”, http://solzhenicyn.ru/modules/myarticles/article_storyid_1263.html (14.11.2011).

⁵ Z Walentiną Mikołajczyk-Trzcińską, tłumaczką prozy rosyjskiej rozmawia Leszek Bereśnicki, „Sprawy Nauki”, 29.07.2011, http://www.sprawynauki.edu.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=1906&Itemid=30 (14.11.2011).

Ярчайшая историческая повесть в современной русской литературе – за нынешним разливом беллетристической пустоты и издуманности прошедшая как бы и внезапно к критикам-ценителям⁶.

Jednakże nie tylko utwory z kręgu „kultury wysokiej” podejmują obecnie temat Wielkiej Smuty. Przedstawicielami tzw. „kultury masowej” wykorzystującymi ten okres historyczny jako tło dla osadzenia fabuły swoich utworów są Boris Akunin w literaturze oraz Władimir Chotinenko w filmie.

Boris Akunin, a właściwie Grigorij Czchartiszwili, gdyż tak brzmi prawdziwe imię i nazwisko tego wybitnego japonisty oraz twórcy niezliczonych kryminałów, sięgnął po tematykę Wielkiej Smuty w swoim utworze *Детская книга*. O ile u Borodina tło historyczne służyło przekazaniu idei wyższych wartości, o tyle u Akunina odnosi się wrażenie, iż ten właśnie okres wybrany został dla rozwoju wydarzeń przypadkowo i mógłby z powodzeniem zostać zastąpiony przez inny okres historyczny bez uszczerbku dla linii fabularnej. Główny bohater – szóstkłasiasta o pseudonimie „Elastyk” trafia do wieku XVII całkowicie przypadkowo i nie posiada, w żadnym stopniu, jakiejkolwiek wiedzy historycznej o okresie, w jakim się znalazł. Jest do tego stopnia zdezorientowany, iż zmuszony jest do użycia przenośnego komputera – translatora, aby wytłumaczyć mu, kim są Borys Godunow czy Wasilij Szujski. Świadczyć to może o tym, iż autor zobrazował w ten, nie do końca wydaje się zamierzony, sposób brak świadomości wydarzeń historycznych współczesnej młodzieży rosyjskiej. Sytuacji głównego bohatera nie ułatwia także język, jakim posługują się ludzie w XVII wieku. Podobnie jak w przypadku postaci historycznych bohater znów zmuszony jest korzystać z pomocy komputera:

[...] Речешь, годящ отрок то? – сказал князь. – Собою личен, не смердяч? Это про меня, сообразил Ластик и спохватился – ведь можно включить режим перевода! Шепнул в унйбук: „Перевод”, и почти сразу по дисплею поползли строчки: – Говоришь, мальчик подходящий? Хорош собой, не протух [...]⁷.

Jest to świadoma stylizacja mająca na celu wzbogacenie kolorytu utworu, a co za tym idzie – zwiększenie zainteresowania czytelników. Akunin jednak na tym nie poprzestaje i posuwa się nawet do tego, że w osobie jednego z bohaterów łączy postaci fikcyjną i historyczną. Mowa tu o Dymitrze Samozwańcu, który okazuje się uczniem tej samej szkoły z czasów komunistycznych, do której obecnie uczęszcza główny bohater utworu:

⁶ А.И. Солженицын, Леонид Бородин..., op. cit.

⁷ Б. Акунин, *Детская книга*, s. 67, ebook, [z:] <http://www.pupsam.ru> (12.10.2011).

Царевич выронил шестиклассника, сам тоже плюхнулся рядом, прямо на землю, вытер лоб.

– Мати Божия, свой, советский! В доску свой! „Честное пионерское?” Так я и есть пионер. Юркой меня звать. Юрка Отрепьев из 5 „Б”, 78-я школа имени Гайдара, город Киев.

– Имени Гайдара? – удивился Ластик, хотя, казалось, удивляться дальше было уже некуда.

– Ну да. Писателя Гайдара. Ты как сюда попал, Эраст? Ну имечко! Как у актера Гарина. Смотрел *Каин Восемнадцатый*? Зыконское кино!

– Нет, не смотрел. – Про такой фильм Ластик даже не слышал. – Я в хронодыру провалился. Из 2006 года.

– Из 2006-го? – ахнул пионер Юрка. – Здоров ско! А я из шестьдесят седьмого, тыща девятьсот. Тоже провалился в эту, как ты ее назвал?

– Хронодыра...⁸.

Zabieg ten jednakże ponownie nie ma na celu propagowania świadomości historycznej, ale nastawiony jest znów na zabawę z czytelnikiem. Potwierdzeniem faktu, iż autor dość swobodnie podchodzi do wydarzeń historycznych, w których sytuuje swojego bohatera, może być wypowiedź Olgi Bogosławskiej, recenzentki powieści Akunina:

Без особой деликатности автор обходится и с исторической реальностью. В этом смысле в книге происходит довольно много сомнительного, но телега окончательно уносится в рай, когда выясняется, что Гришка Отрепьев на самом деле – провалившийся в хронодыру пионер Юрка, реализующий в Смутное время идеи шестидесятиничества. Такое весьма невежливое обращение с музой Клио и историческими лицами переключало в *Детскую книгу* из *Кладбищенских историй*. А ведь тоже начиналось все с остроумной и чисто литературной игры с персонажами *Чайки* и *Гамлета*, а пришло к весьма печальному итогу в виде Карла Маркса-вампира и того, о чем уже говорилось...⁹.

W taki właśnie „swobodny” sposób kultura popularna zajmuje się historią. O ile u Akunina można odnieść wrażenie, pomijając wszelkie wspomniane już elementy, obcowania z siedemnastowiecznymi wydarzeniami historycznymi, o tyle w filmie *1612 (1612: Хроники Смутного Времени)* odbiorca nie ma cienia wątpliwości, iż film historycznym jest tylko z nazwy. Przy czym o wiele bardziej widoczne jest to w tytule rosyjskim, co poniekąd uzasadnione jest faktem, że film powstał na zamówienie Kremla. Miał on, według władz Federacji Rosyjskiej, uświadomić Rosjanom znaczenie wydarzeń tamtego okresu i rozbudzić w nich

⁸ Tamże, s. 96.

⁹ О. Богославская, Борис Анкунин: „Детская книга”, „Знамя” 2005, № 10, <http://magazines.russ.ru/znamia/2005/10/bu19> <http://magazines.russ.ru/znamia/2005/10/bu19.html.html> (11.10.2011).

ponownie dumę narodową, przytłumioną, wypaczoną w okresie komunizmu. Niestety obraz, który został wyprodukowany za ponad 12 mln. dolarów, w żadnym aspekcie nie realizuje założeń zlecniodawcy. Zamiast prawdy historycznej powstał film prezentujący zbiór mitów i stereotypów poczynając od mało inteligentnych Polaków niszczących wszystko na swojej drodze, przez hiszpańskiego „cavaliero” znajdującego się wśród wojsk ruskich w niewiadomym celu, kończąc na jednoroźcu wielokrotnie pojawiającym się w filmie. Obecność tego stworzenia próbował, choć, wydaje się, nie do końca przekonująco, wytłumaczyć w taki sposób sam reżyser:

Единорог мне нравится. Я думал, что это исключительно европейский персонаж, но когда занялся изучением Смутного времени, то выяснил, что в то время изображение единорога активно использовалось в России. На троне Ивана Грозного изображен единорог и лев. По поводу единорога есть своя история. Иван Грозный купил рог единорога и заплатил за него 10 тысяч золотом и рухлядь (мехами). Это огромная сумма по тем временам. Но рог единорога исчез в Смутные времена: какие-то казаки-разбойники распилили его на части и поделили. Я считаю, это очень символично. В Смутные времена сеялись какие-то судьбоносные зерна, которые мистически потом произрастали¹⁰.

Fakt obecności jednoroźca na pieczęci Iwana Groźnego nie wydaje się wystarczającym usprawiedliwieniem dla jego obecności w filmie, który miał być filmem historycznym o charakterze dydaktycznym. Tego rodzaju zabiegi sprawiły, że film spotkał się z falą negatywnej krytyki ze strony wielu krytyków filmowych. Między innymi w ten sposób oceniła go Alona Solncewa:

Нам показана абсолютно вегетарианская, политкорректная сказка для детей и юношества, ничего общего не имеющая с историческим фильмом, а представляющая собой смесь славянского фэнтези с приключенческими костюмными драмами вроде *Первого рыцаря* или *Храброго сердца*, с небольшими добавками из фильмов-сказок типа *Варвара-коса, девичья краса*. В нем по неведомым дорожкам бродят неведомые звери, девица там в темнице тужит, а юный раб ей верно служит, там стоит на столпе святой старец с картины Нестерова, а папский нунций бежит из России со словами „сюда я больше не ездок”. [...] Беда фильма в том, что из ничего не возникает ничего. Лоскутное одеяло разномастных эпизодов, цитат из множества разных стилей, форм и штампов пестро, но не сшито. [...] У фильма нет общей идеи – ни национальной, ни государственной, ни личной, кроме разве что идеи развлекательности, ни к чему не обязывающей¹¹.

¹⁰ В. Хотиненко в интервью для журнала „Союз Беларусь – Россия” 2007, № 334.

¹¹ А. Солнцева, *В некотором царстве, игрушечном государстве...*, „Время Новостей” 25.10.2007, № 196.

Jak wynika z przytoczonych przykładów literacko-filmowych kultura masowa nie współgra z patriotyczną tematyką historyczną. Mimo to podejmowane są tego rodzaju próby, aby dotrzeć do jak największej liczby odbiorców. Komponent historyczny w obu wskazanych tekstach kultury masowej pełni jedynie rolę tła dla rozgrywającej się akcji, więc jego rola wychowawcza wydaje się być w nich znikoma.

Karolina Wieczorek

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

**RIWNE/ROWNO OŁEKSANDRA IRWANCIA
JAKO PRZYKŁAD ANTYUTOPII
WE WSPÓŁCZESNEJ LITERATURZE UKRAIŃSKIEJ**

*W naszym wieku, w naszym świecie pozbawionym
złudzeń, nie umiemy już wierzyć w marzenia uto-
pistów, więc społeczeństwa zrodzone z naszej fantazji
odtwarzają w wyolbrzymionej postaci zło, do którego
przywykliśmy w codziennym życiu.*

Sir Bertrand Russel

Przywiedzioną tezę hrabia Bertrand Russel, filozof i laureat literackiej Nagrody Nobla, tłumaczy pochodzenie gatunku literackiego, jakim jest antyutopia/utopia negatywna, często nazywana też dystopią. Sięgając do języka greckiego dowiemy się, iż słowo „utopia”, stanowiące trzon nazwy wspomnianego wcześniej gatunku, oznacza miejsce z gruntu dobre, w którym społeczeństwo funkcjonuje w pełnej zgodzie a szczęście i wolność jednostki jest naturalnym następstwem idealnie przebiegających procesów społecznych, politycznych, gospodarczych¹. Nie musimy więc długo zastanawiać się jak wielką wagę ma niewielki prefiks „anty” na początku dotkniętego przez nas terminu i jak wielkie zamieszanie ten króciutki morfem wprowadzi do idealnego, utopijnego świata przewracając go dokładnie o 180°: zmieniając wolność w ucisk, szczęście w strach, równość w bezwzględny, niesprawiedliwy podział, wolność jednostki w kolektywnie budowane, szeroko rozumiane dobro ogółu a wolność słowa zastępując jedyną słuszną racją reprezentowaną przez aparat ucisku. W ten sposób dostrzegamy jasno nakreśloną polemikę z utopijnym wyobrażeniem idealnego, choć zwykle dość wyizolowanego, społeczeństwa². Genezy pojawienia się rzeczzonego gatunku literackiego możemy dopatrywać się, zgodnie ze słowami sir Russela, w nastrojach pesymizmu i niezadowolenia ze sposobu sprawowania władzy wśród ludów państw Europy przełomu XIX i XX w. Funkcjonowanie systemów totalitarnych, komunizmu, faszyzmu, zwanych „najdoskonalszą formą

¹ Zob.: M. Bernacki, M. Pawlus, *Słownik gatunków literackich*, Bielsko Biała 2002, s. 247.

² Ibidem, s. 505.

nowożytnej tyranii”³ było gorzką i trudną pobudką z utopijnego snu o perfekcyjnie zorganizowanym świecie, ale również nowym, nieznanym wcześniej czynnikiem pobudzającym natchnienie twórców literackich. Odzwierciedleniem tych zjawisk i nastrojów obserwowanym w literaturze są więc narodziny a później znaczny rozwój i wzrost popularności antyutopii zarówno wśród pisarzy jak i odbiorców. Nie sposób w tym miejscu nie wspomnieć o prekursorach powieści-antyutopii wraz z jaskrawymi przykładami dzieł reprezentujących ten gatunek, którymi z pewnością są Jewgienij Zamiatin z powieścią *My*, Wiliam Golding z głośnym *Władcą much* czy wreszcie George Orwell, autor kultowego *Roku 1984* oraz *Folwarku zwierzęcego*. Futuryzm, surrealizm czy katastrofizm to tylko nieliczne przykłady środków, jakimi posługiwali się twórcy wzbogacając swoje dzieła, roztaczając pesymistyczne prognozy kierunku rozwoju cywilizacji i tworząc satyryczny, socjalno-polityczny model przyszłości. Z różnych powodów, które trudno wyznaczyć jednoznacznie, antyutopia długo była gatunkiem nieobecnym, a wręcz niepotrzebnym, w literaturze ukraińskiej⁴. Z czasem jednak pojawienie się twórczości zawierającej choćby cechy utopii negatywnej okazało się nieuchronne, a dziełem, które przetrzało szlak ukraińskiej antyutopii była powieść Pawła Zahrebelnego *Thum* (*Стовномворіння*). Antyutopijne ukazanie ustroju socjalistycznego odnajdziemy również w twórczości Haliny Tarasiuk, Anatolija Kryma czy Romana Szczerbaka. Ważną powieścią-antyutopią na gruncie ukraińskim jest również *Maszyna słoneczna* Wołodymyra Wynyczenki. Kreowana przez nich rzeczywistość staje się ostrą krytyką funkcjonowania obecnego we współczesnych im czasach sposobu sprawowania władzy. Przed każdym autorem antyutopii stoi jednak złożone zadanie. Zdaniem uznanej dziennikarki i pisarki ukraińskiej Lili Maksymenko, do napisania antyutopii potrzebne są trzy czynniki: pierwszy z nich to złość, będąca swoistą „siłą napędową”, niezbędną w procesie pisarskim; drugim jest szeroka, wręcz encyklopedyczna wiedza twórcy, dająca mu możliwość zaklęcia każdego wersu, zdania, nawet słowa i nadania mu nowego, filozoficznego znaczenia wywołującego u odbiorcy konkretne, pożądane odczucia, aluzje; trzecim i ostatnim z czynników jest perfekcyjna orientacja w rzeczywistości, w jakiej autor dzieła zamierza się poruszać, w rzeczywistości, która go otacza. Autorka za ważną w odbiorze dzieła uznaje również jedność czasu współdzieloną przez autora i odbiorcę tekstu, jedność ich wspólnych realiów, w których oboje się obracają⁵. Być może właśnie dzięki wskazanym przez Mak-

³ Ibidem, s. 507.

⁴ Л. Максименко, *Антиутопія в Українській літературі: сто років мовчання*, WWW.slovoprosvity.org (04.08.2011).

⁵ Ibidem.

symenko czynnikiem, powieść Ołeksandra Irwancia *Riwne/Rowno* robi tak wielkie wrażenie na odbiorcy i wybrzmiewa, jako wyjątkowo realnie wykreowana dysutopijna rzeczywistość.

„Niby powieść” (jak sam z resztą nazywa utwór jego autor) Ołeksandra Irwancia *Riwne/Rowno*, porusza problemy dotyczące nie tylko Ukrainy, ale i wszystkich byłych republik radzieckich: brak jedności narodowej, niedoskonałe funkcjonujący ustrój polityczny, także problem jednostki wybitnej na tle społeczeństwa, przyzwyczajonego bądź co bądź do działań o charakterze kolektywnym. Jeśli jednak spojrzymy na problem bardziej szczegółowo, dojdziemy do wniosku, że na ogół rozdartego społeczeństwa składają się pojedyncze, rozdarte wewnętrznie jednostki a mur fikcyjnie postawiony przez Irwancia w ukraińskim mieście Riwne jest murem symbolizującym dualizm głęboko zapisany w świadomości niemalże każdego Ukraińca. W każdym ukraińskim mieście spotkamy się z rozbieżnymi, przeciwstawnymi nastrojami wśród jego mieszkańców⁶; miasto Riwne posłużyło autorowi, jako swoisty everyman wśród ukraińskich ośrodków miejskich. W tym momencie możemy zadać sobie pytanie: dlaczego Irwanec swoją antyutopijną wizję dualizmu gnębiącego naród ukraiński ulokował właśnie w Riwnem? Odpowiedzi na to pytanie przede wszystkim dopatrujemy się w życiorysie autora, wyrażnie żywiącego sentyment do stron w jakich przyszło spędzić mu swoje młodsze lata, czyli rzeczonoego miasta obwodowego Riwne. Naszym oczom ukazuje on nakreślone z fotograficzną dokładnością zakątki SRU, roztacza obrazy z dzieciństwa, jakie wyrażnie współdzieli z głównym bohaterem – dramaturgiem Szlojmą Ecirwanem, którego nazwisko, jak warto zauważyć, stanowi anagram nazwiska autora. Widoki riwneńskich parków, szarych osiedli czy nawet smak ciasteczek „Cytrynowe”, utrwalone w pamięci twórcy, stają się pomocne w wiernym oddaniu atmosfery życia na terenie sowieckiej Ukrainy⁷. Wszystkie te rozbudowane i kwieciste opisy krajobrazów dziecięcych lat Ecirwana, wzmocnione emocjami z nimi związanymi, umiejscowienie zdarzeń w konkretnym mieście, oddziałującym w specyficzny sposób na jego mieszkańców, stanowi podstawę do mówienia o powieści jako o tekście miejskim; to cały zespół wrażeń wywołanych przez miasto na postaciach o jakich jest mowa w dziele; tekst generowany jest niejako przez obrazy miasta. Topografia jest nakreślona w sposób szczegółowy, poruszamy się po Riwnem wraz z bohaterem z dokładnością co do uliczki⁸. Wszystkie te

⁶ T. Szumiejko, „*Riwne/Rowno*”, *Irwanec Oleksandr*, WWW.gazetawyborcza.pl (18.12.2006).

⁷ О.В. Євченко, *Класична антиутопія і роман О. Ірванця „Рівне/Ровно/Стіна”*. Нібито роман, Житомир 2005, <http://eprints.zu.edu.ua/2628/1/05eovsnr.pdf> (14.10.11).

⁸ E. Paczowska, *Tekst miejski – tekst lwowski*, http://www.polon.uw.edu.pl/oddo/article.php?id_article=20 (10.09.2011).

środki zanurzają nas w świat odczuć wewnętrznych bohatera, jego wspomnień z antyutopijnej przeszłości stanowiących podstawę dla antyutopijnej teraźniejszości. Ciekawym faktem jest zastosowanie przez autora narracji drugo osobowej m.in. we fragmentach dotyczących właśnie opisu przeżyć wewnętrznych towarzyszących bohaterowi podczas jednodniowego pobytu w socjalistycznej części miasta, w której przyszło mu spędzić młodość. Zwroty jak „czuleś”, „widziałeś”, sugerują, że wspomnienia te nie dotyczą jedynie doświadczającego ich głównego bohatera ale też osób trzecich takich jak autor powieści czy też całe pokolenie jego rówieśników z nostalgią wspominających swe młodzińcze lata. Analogią pomiędzy postaciami autora oraz głównego bohatera jest także związek łączący ich późniejsze losy. Oboje, mimo spędzenia swojej młodości we wschodniej części Ukrainy, w dorosłym życiu identyfikują się z zachodem; zauważamy w ich postawach wpływ zachodnioeuropejski. Pisarz Szlojma Ecirwan, mimo czynnika losowego decydującego o przynależności do ZUR, po latach spędzonych w sektorze zachodnim w pełni identyfikuje się z nim i nabiera globalnego spojrzenia na świat, o czym świadczy choćby jego współpraca z niemieckim reżyserem i niemieckimi artystami podczas realizacji jego najnowszej sztuki. Podobne stanowisko reprezentuje sam autor, który, tworząc tak wymowną krytykę, odcina się od kolektywu i w cięty sposób wytyka wszelkie ukraińskie przywary. Wśród hipotez możemy odnaleźć i tą, która twierdzi, iż Irwaneć w profetyczny sposób przewiduje nieuchronne nadejście rewolucji (warto tu dodać, że powieść wydana została na kilka lat przed wybuchem pomarańczowej rewolucji), staje się prorokiem narodu ukraińskiego. Mimo tego w powieści odnajdujemy więcej nawiązań do przeszłości, zarówno Europy jak i Ukrainy, niż do ukazującej się naszym oczom dysutopijnej prognozy na przyszłość. Podział Ukrainy z roku 2004 miał zupełnie inny charakter niż ten opisywany w powieści. Tu mamy do czynienia ze zjawiskiem podobnym do podziału Berlina w roku 1961 na sektor wschodni i zachodni. Można wysnuć wniosek, że autor powieści przeniósł wydarzenia związane z murem berlińskim na grunt ukraiński rozważając hipotetyczną wizję podobnego rozłamu na ziemiach mu bliskich⁹.

Jak wiadomo, antyutopia stanowiła stosunkowo popularny gatunek w XX w., stąd też nie można uniknąć powiązań między poszczególnymi dziełami. Jednym z najbardziej jaskrawych przykładów tego zjawiska jest powiązanie „niby powieści” *Riwne/Rowno z Rokiem 1984* Orwella. Mimo różnic w czasie i miejscu akcji dostrzec możemy duże podobieństwo między głównymi miejscami akcji, jakimi są wschodni sektor miasta Riwne oraz fikcyjne miasto Oceania, poddanymi inwigilacji i uciskowi

⁹ О.В. Євченко, *Класична антиутопія...*, op. cit.

ze strony władzy a również między głównymi bohaterami, postawionymi przez aparat ucisku w sytuacji nieznoszącej jakiegokolwiek sprzeciwu, wywołując uczucie bezradności, poddanymi absurdalnemu osądzeniu. Powiązania dostrzegamy również w socjalistycznym sposobie traktowania jednostek wybitnych, tj. tłamszeniu wszelkich przejawów indywidualizmu. Co więcej, rozpatrując postać towarzysza Manasenska możemy zauważyć jego podobieństwa do orwellowskiego Wielkiego Brata czy nawet Dobroczyńcy (Благодійника) z powieści *Zamiatina My*. Łączy ich wszystkich przemożna chęć moralnego zdeptania głównego bohatera. Prawda jaką wyznają wymienieni wyżej bohaterowie jest całkowicie zniekształcona, a dotrzymywanie jej prowadzi do mentalnego upadku jednostki, z czego sprawę zdaje sobie Ecirwan. Poważną różnicą między tymi dziełami jest jednak sama istota konfliktu jakiego doświadczają bohaterowie. W wymienionych wcześniej powieściach wewnętrzne rozdarcie bohatera oparte jest przede wszystkim o uczucie miłości do kobiety. Mentalny spór przeżywany przez Szłojmę Ecirwana polega na przymusie podjęcia decyzji pomiędzy utopijnym ładem społeczno-politycznym a antyutopijną rzeczywistością¹⁰.

Mur w literaturze symbolizuje zawsze trudności, problemy, bariery nie do pokonania, także izolację. W przypadku mieszkańców Riwnego mur oddzielający zonę wschodnią od zachodniej jest nie tylko symbolem ich tragicznej, beznadziejnej sytuacji, w której za sprawą przypadku rozdziela się rodziny, grzebie marzenia, ale też namacalnym czynnikiem podziału politycznego miasta. Strefa wschodnia pozostaje pod władzą partii socjalistycznej podczas gdy zachodnia część tego samego miasta nabiera atmosfery wolnych państw zachodnioeuropejskich. Ów podział ma również osobiste znaczenie dla głównego bohatera, Szłojmy Ecirwana. Mur oddzielający dwie przeciwstawione sobie części miasta jest również murem wyznaczającym koniec jego dzieciństwa a początek samodzielnego, dorosłego życia¹¹, staje się przyczyną dwoistości bohatera i rozbitcia jego losów na płaszczyznę socjalną i moralną. Jednodniowa przepustka do sektora wschodniego otrzymana przez Ecirwana wzbudza poruszenie wśród jego znajomych. SRU, często określane przez obywateli ZUR słowem „tam” sprawia wrażenie odmiennego państwa, jeśli nie nawet innego świata, miejsca obcego budzącego jednocześnie strach i ciekawość, stanowiącego całkowite przeciwieństwo spokojnie i względnie szczęśliwie funkcjonującego ZUR. Takie podejście przyjaciół głównego bohatera szybko okazuje się nie być bezpodstawnym. Autor powieści w bardzo obrazowy sposób kreśli naszym oczom socjalistyczną rzeczywistość panującą w mieście Rowno, w którym to toczy się większość

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

akcji powieści. Brudne osiedla i parki, brudne okna na klatkach schodowych czy wiecznie niedziałające windy widziane oczami Szlojmy Ecirwana skutecznie wywołują u odbiorcy tekstu uczucie odrazy, pogłębiające się gdy tylko zdajemy sobie sprawę z tego, że taki oto widok towarzyszy codziennemu życiu mieszkańców SRU. Seria zagadkowych wydarzeń jakim poddany zostaje dramaturg rozpoczyna się w mieszkaniu, w którym przyszło spędzić mu lata dzieciństwa. Przybycie działaczy partyjnych nie tylko wydaje się być nieprzypadkowe ale stanowi początek z góry ukartowanych losów bohatera; gry, w której pionkiem jest nie tylko on ale cała jego rodzina, każdy nawet przechodzień, którego napotyka na ulicy. Dzień spędzony przez Ecirwana w Rownem jest wyreżyserowaną sceną, w której jest on najważniejszą z marionetek manipulowanych przez głównego sekretarza partii socjalistycznej, główną postacią przedstawienia. Jakże ironiczna jest sytuacja dramaturga siłą niejako wcielonego w rolę nawet nie aktora a bezdusznej lalki pociąganej niestannie za sznureczki; osoba, która wcześniej zdolna była wkładać w cudze usta wzniosłe kwestie sama pozbawiona została głosu poddając się podłej manipulacji¹². Każdy, nawet najbardziej spontaniczny z jego ruchów okazuje się być kolejnym krokiem po szczegółowo zaplanowanej dla niego ścieżce prowadzącej nieuchronnie do zagłady własnego ja. Najważniejszym punktem spektaklu z Ecirwanem w roli głównej okazuje się być Nadzwyczajne otwarte plenum Rowieńskiego Obwodowego Komitetu Komunistycznej Partii SRU z udziałem przedstawicieli ludu pracy oraz postępowej inteligencji miasta i obwodu. Owo „Otwarte plenum” w rzeczywistości okazuje się być aktem publicznego linczu zarówno na autorze jak i na jego dziełach. Mowa osób zabierających głos jest pusta, przesycona socjalistyczną propagandą, agresją. Główny sekretarz partii dopuszcza się typowo socjalistycznych zabiegów krasomówczych wpajając ludności sukcesy, jakimi wszyscy powinni się szczyć oraz piętnując wszystkie przejawy indywidualizmu stanowiące zagrożenie dla ustanowionego ładu, w tym wypadku twórczość literacką Szlojmy Ecirwana oraz jego osobę. Nieistotna jest konstruktywność krytyki odbywającej się podczas plenum, istotna jest krytyka i ostracyzm sam w sobie. Publiczność na sali nie stanowi przypadkowego tłumu czy też osób zainteresowanych tematem – są to wszystkie osoby napotkane przez Ecirwana w przeciągu 24 godzin, każdy nawet najmniej znaczący napotkany człowiek, będący tak jak i on lalką odgrywającą bezwolnie swoją rolę. W postawie ludzi obecnych na sali dostrzec możemy wszechobecny strach przed przeciwstawieniem się władzy, ogromny i silny wpływ jaki wywierała ona na ludności. Ten karnawalistyczny sposób wy-

¹² T. Szumiejko, „*Riwno/Rowno*” ..., op. cit.

kreowania socjalistycznej, antyutopijnej rzeczywistości ukazuje nam świat, w którym wszystkie prawa interpretowane są we właściwy władzy sposób, stosunki międzyludzkie stają się sztuczne i całkowicie wypaczone. Wszelkie zjawiska stają się względne, wręcz groteskowe. Potwierdzeniem skuteczności socjalistycznej propagandy jest postawa głównego bohatera, który pod ciężarem gróźb i oskarżeń ulega zunifikowanemu sposobowi myślenia, przyjmując powierzoną mu misję jako jedyną słuszną w jego sytuacji¹³. Podobną atmosferę absurdu utrzymaną w konwencji jakby złego snu, w którym bohater porusza się bezwolnie w stronę nieuchronnego końca jest *Proces* Franza Kafki. Sposób i powody osądzenia zarówno Józefa K. jak i Szłojmy Ecirwana wydają się być równie absurdalne a rzeczywistość otaczająca bohaterów – wysoce surrealistyczna. Oba dzieła traktują o zniewoleniu człowieka przez panujące prawo, które ludzki los kładzie w ręce urzędników a najwyższy szczebel władzy w swym ciasnym uścisku trzyma wszystkie sznurki, przy pomocy których manipuluje jednostką.

Istotnym aspektem jest również język jakim posługuje się autor kreując cały antyutopijny świat Rownego. Hasła wykrzykiwane przez zgromadzonych na plenum mówców, wydają się wyjęte z ust Gąbrowicza, który słowami nauczyciela języka polskiego wyraża jakże cenne spostrzeżenie, iż „Słowacki wzbudza w nas miłość i zachwyt, ponieważ Słowacki wielkim poetą był”. Podobnie działacz partyjny Czmojew zauważa, że „O Szewczence mówić nie jest łatwo. A nie jest łatwo dlatego, że jest ciężko”. Cała ta polityczna agitacja i grafomańskie slogany wykrzykiwane przez przemawiających podkreślają atmosferę surrealistycznego absurdu, w centrum którego staje Ecirwan. Pusta i groteskowa zdaje się być również twórczość fikcyjnej radzieckiej pisarki Stepanidy Dobrowolec. Już banalność tytułów wielkiej i uznanej trylogii tejże autorki poważnie sugeruje nam propagandowy charakter jej twórczości. *De facto*, staje się ona symbolem całokształtu literatury sowieckiej¹⁴. Użycie w powieści wulgaryzmów, zwrotów powszechnie uważanych za kolokwialne, a także nagminnie stosowany w SRU surżyk w bezpośredni sposób oddziałują na odbiorcę tekstu kreując atmosferę Rowna jako miasta, w którym żyją ludzie ograniczeni. Stan ten bezpośrednio wynika z twardej polityki prowadzonej przez partię socjalistyczną, uniemożliwiającej rozwój jednostki. Typy narracji zmieniają się od satyry politycznej, powieści szpiegowskiej, aż nawet do fantastyki¹⁵. Ciekawą rolę odgrywają również obecne w powieści abrewiatury. Przede wszystkim wspomnieć należy o aparaturze służącej do ujednolicania kolektywnego myślenia zwa-

¹³ Ibidem.

¹⁴ O.B. Євченко, *Класична антиутопія...*, op. cit.

¹⁵ T. Szumiejko, „*Riwne/Rowno*”..., op. cit.

nej D.U.P.A. Urządzenie to, zgodnie z założeniem, pozbawiało zgromadzonych zdolności do wyrażania osobistych opinii, zmieniając lud w pustą, bezduszną i jednolitą masę. W powieści dostrzegamy więc „kremację słowa”, nie tylko ze względu na nazwę konkursu literackiego organizowanego przez przedsiębiorstwo mleczarskie, paradoksalnie dopuszczającego do udziału wszystkich poza pisarzami. Jest to kremacja słowa w znaczeniu bezpośrednim, unicestwienie wolności słowa i przekazu poprzez zunifikowanie myślenia i wykluczenie jednostek zagrażających ogólnie ustanowionemu dysutopijnemu, socjalistycznemu łańdowi, do których niestety zalicza się Szłojma Ecirwan¹⁶.

Irwaneć w analizowanej przez nas powieści-antyutopii zachowuje wszelkie cechy charakterystyczne dla tego gatunku. Są to przede wszystkim uniwersalizm, dzięki któremu *Riwne/Rowno* nie odnosi się wyłącznie do jednego miejsca. Wszystkie cechy ludzkie, zachowania, problemy czy sytuacje poruszone w powieści mogą odnosić się do niemalże każdego ukraińskiego miasta; jest to również socjologizm, za pomocą którego autor wykreował negatywną rzeczywistość pełną abstrakcji, groteski, paradoksu i wyraźnie hiperbolizowany świat przedstawiony. Należy jednak zauważyć, że powieść charakteryzuje również obecność cech nadających jej niepowtarzalnego charakteru i sprawiających, iż dzieło staje się oryginalne i wyróżniające się na tle innych antyutopii, zarówno ukraińskich jak i światowych. Istotną z tych cech jest istota konfliktu, jakiemu poddany zostaje główny bohater, typ bohatera i liryzm, których obecność skutkuje przedstawieniem głównych problemów przez osobiste postrzeganie bohatera, noszącego cechy samego autora powieści; ponadto wykorzystanie nienormatywnej leksyki, stylu parodystycznego, odnoszącego się głównie do stylu piśmiennictwa socjalistycznego, wykorzystanie w powieści wiersza jak również obecność asocjacji literackich i retrospekcji, powodują, że *Riwne/Rowno* wybiega poza ramy gatunkowe. Powieść Irwancja jest nie tylko odwzorowaniem zgubnego wpływu ustroju totalitarnego na ludzką duszę ale również wzorcem dla współczesnej antyutopii, nawiązującej synkretyczny kontakt z innymi gatunkami literackimi¹⁷. Co więcej, ciekawe połączenie tematyki narodowej, tak charakterystycznej dla literatury ukraińskiej, z interesującą, wręcz kryminalną fabułą powieści, stanowi fascynujący krok w rozwoju nowoczesnego pisarstwa na Ukrainie, a także wzór do naśladowania dla literatury światowej.

¹⁶ О.В. Євченко, *Класична антиутопія...*, op. cit.

¹⁷ Ibidem.